

„Ez a város
mindent lát,
mindent elhallgat.”

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Édes Anna igazsága

Mit látott Kosztolányi
Budapestből?

Esti Hírlap

Budapest, 1920.

Rend
és bizonytalanság
a fővárosban

EMBEREK
HÁZAK
TÖRTÉNETEK

BUDAPEST

VÁLSÁG
REMÉNY
ÚJ VILÁG?

*Budapest
mindig regény.*

Kosztolányi

Háttérjár

ÉDES ANNA IGAZSÁGA

Mit látott Kosztolányi Budapestből?

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

1. Legalább a Krisztinában ezt beszélték	3
2. Budapest utolsó vörös napja	14
3. Tizenkét repülőgép és nyolcmillió korona arany	27
4. Kun Béla pénzesládája	40
5. Krisztinaváros 1919 után	54
6. Nincs cseléd Budapesten	68
7. A cupringernél	81
8. Mit jelentett mindenesnek lenni?	96
9. A lakás másik fele	110
10. Kimenő, udvarló, falu	123
11. A cseléd teste	138
12. Gazda és cseléd a hatóság előtt	152
13. Amikor a cseléd öl	167
14. Kosztolányi megírja Édes Annát	182
15. Miért?	194
16. Egy cselédtörténetből nagyregény	209
17. Édes Anna igazsága	227
Kronológia - Édes Anna és a valóság nyomai, 1919-2026	246
Forrásjegyzék és bibliográfia	264
I. Az Édes Anna szöveg- és kéziratforrásai	265
II. A regény keletkezéséhez és Kosztolányi nyilatkozataihoz	266

III. A Tanácsköztársaság bukása és a Kun Béla-legenda korabeli sajtóforrásai	267
IV. Kun Béla „pénzesládája”, a kincstörténet és az 1920-as bírósági utóélet	269
V. Krisztinaváros, tisztviselői világ és lakáskörnyezet	271
VI. A budapesti cselédvilág korabeli sajtóforrásai	272
VII. Cselédgyilkosságok és kriminológiai értelmezések	276
VIII. Az Édes Anna első recepciója, 1926–1927	277
IX. Modern szakirodalom	280
X. Főbb digitális gyűjtemények és lelőhelyek	281
XI. Ellenőrzendő bibliográfiai nyomok – a főszövegben csak korlátozottan használva	282

1. Legalább a Krisztinában ezt beszéltek

1926. július 1-jén a Nyugat olvasói egy olyan mondattal találkozhattak, amely első pillantásra inkább újsághírnek látszott, mint regénykezdetnek: „Kún Béla repülőgépen menekült az országból.” Kosztolányi Dezső innen indította új regényét, az Édes Annát, és még néhány bekezdésen át úgy tett, mintha pontosan tudná, mi történt hét évvel korábban. A népbiztos maga vezette a gépet, alacsonyan húzott el a Vérmező fölött, zsebében zserbó, nála ékszer, templomi kehely és más kincs, karján vastag aranylánc. A történet még egy krisztinavárosi hivatalnokot is név szerint megjelölt, aki állítólag megtalálta a magasból lepottyant láncot. A részletek sűrűsége azt az érzetet kelthette, hogy a narrátor tanúvallomást vagy rendőrségi jegyzőkönyvet idéz.

Aztán következett a mondat, amely az egészet más megvilágításba helyezte: „Legalább a Krisztinában ezt beszéltek.” Ettől a pillanattól az olvasó már tudja, hogy amit az előző sorokban látott, nem történelmi közlés, hanem szóbeszéd. Kosztolányi nem azt állítja, hogy Kun Béla valóban így menekült, hanem azt mutatja meg, hogyan őrzött meg és alakított át egy városrész egy

történelmi eseményt. A regény első oldalán ezért már jelen van az Édes Anna egyik legfontosabb kérdése: mi történik a valósággal, amikor emberek emlékezni, magyarázni, gyűlölni vagy igazolni kezdik azt.

Az 1919-es események és az 1926-os regény között hét év telt el. Ez elegendő idő ahhoz, hogy a Tanácsköztársaság bukásának napjaiból politikai emlékezet legyen, de nem annyi, hogy a történetet olvasó nemzedék ne emlékezzen saját tapasztalataira. A Nyugat közönségének jelentős része felnőttként élte át a háborút, az őszirózsás forradalmat, a Tanácsköztársaságot, a román megszállást és az ellenforradalmi rendszer berendezkedését. A regény nyitánya ezért egy olyan közös emlékezetet érintett meg, amelynek szereplői, szófordulatai és indulatai még éltek. A Kun Béláról szóló történet túlzása éppen azért működhetett, mert az olvasók ismerték azt a közeget, amelyben hasonló történetek keletkeztek.

A korabeli sajtó átvizsgálása során kiderült, hogy Kosztolányi groteszk jelenetének alapmotívumai valóban jóval 1926 előtt forgalomban voltak. Sőt, a repülőgépes menekülés, az arany és Moszkva összekapcsolása már akkor megjelent egy magyar lapban, amikor Kun Béla még el sem hagyta az országot. A Debreczeni Független

Ujság 1919. július 19-i híre prágai keltezéssel arról írt, hogy egy esetleges összeomlásra ötven kommunista vezető menekülését készítették elő, ehhez tizenkét repülőgép és nyolcmillió korona arany áll rendelkezésre, az úti cél pedig Moszkva lehet. A közlés feltételes forgatókönyvről beszélt, mégis együtt tartalmazta azt a három elemet – repülőgép, arany, Oroszország –, amelyből később a legenda egyik legismertebb változata kialakult.

Kun Béla tényleges távozása egészen másként történt. A Tanácsköztársaság vezetőinek egy része 1919. augusztus 1-jén éjszaka különvonattal indult Ausztria felé. Csakhogy a következő napokban már több, egymással össze nem egyeztethető történet keringett arról, merre mentek és mit vittek magukkal. A Csíki Lapok augusztus 10-i száma például azt közölte, hogy Kun Béla öt népbiztossal repülőgépen Oroszországba szökött, és „rengeteg kincset” vitt magával. Ugyanebben a rövid hírben szerepelt az ezzel ellentétes értesülés is, amely szerint Kun Bécsbe érkezett és Ausztriában internálják. A két változat békésen megfért ugyanazon az oldalon, mintha a szerkesztőség számára az lett volna a legfontosabb, hogy minden hozzá eljutó hírt továbbadjon, a bizonyosság eldöntését pedig későbbre hagyja.

Ez a kettősség különösen fontos az Édes Anna olvasásakor. A legenda nem egyetlen hamis hírből született, és nem is lehet egyetlen pillanathoz kötni. Az egymást követő közlések részleteket vettek át, hagytak el és kapcsoltak össze: egyszer repülőgép szerepelt, máskor automobil, megint máskor vonat; hol Oroszország volt a cél, hol Ausztria; a pénzhez pedig rövidesen arany, ezüst, ékszer és kincs társult. A sajtó megőrizte és egyben formálta is a híreszteléseket azzal, hogy egymás mellé helyezte a bizonyított tényeket, a hatósági közléseket, a külföldi táviratokat és a városi szóbeszédet. Kosztolányi hét évvel később ebből a már rétegekre rakódott emlékezeti anyagból készített irodalmi jelenetet.

A történet ősszel újabb fordulatot vett. Ekkor már nem a menekülés módja került előtérbe, hanem az, hogy a kommunista vezetők mit készítettek össze távozásuk előtt. A rendőrségi hírekben felbukkant Kun Béla szobalánya, Széles vagy más lapokban Szeles Mariska, aki csomagokról, kofferekről és egy pénzzel teli ládáról beszélt. Az Egyetértés október 1-jei közlése a korszak sajtójára jellemző, erős címmel jelent meg: „Kun Béla szobalányának szenzációs vallomása. Titokzatos láda tele pénzzel. – A nagy »pakkolás« napja.” A tudósítás szerint a ládában fehér- és kékpénz volt, s a történethez arany-

és ezüstnemű is kapcsolódott. Már maga a forrás is megköveteli az óvatosságot: nem mindent látott a tanú, amit később a cikk történetként egymás mellé rendezett, és egy nehéz koffer tartalmára például következtetésből tett állítás került a közlésbe.

A szobalány megjelenése ebben a történetben különös visszhangot kap, ha tudjuk, mi lesz Kosztolányi regényének tárgya. Ebből azonban semmilyen alapon nem következik, hogy Széles Mariska Édes Anna előképe lett volna, vagy hogy Kosztolányi egy ilyen hírből alkotta volna meg hősnőjét. A kapcsolat máshol érdekes: megmutatja, milyen közel kerülhetett egymáshoz a nagypolitika és a háztartások belső világa. A Tanácsköztársaság vezetőjének meneküléséről szóló történetben egyszer csak a szobalány válik tanúvá, csomagokat visz, embereket nevez meg, ajtón benyitva titkokat lát vagy vél látni. A korszak politikai története így ugyanazokon a folyosókon, előszobákon és konyhákon halad keresztül, amelyek néhány év múlva az Édes Anna legfontosabb színterei lesznek.

Ez a könyv ebből a találkozásból indul ki. Nem azt keresi, hogy melyik újsághírből származik Édes Anna, és nem próbál olyan életrajzi bizonyosságot létrehozni, amelyet a források nem engednek meg. A kérdés tágabb:

mennyit őrzött meg Kosztolányi regénye annak a Budapestnek a valóságából, amelyben játszódik? A cselédközvetítők, a cselédkönyv, a szolgálatváltás, a koszt, a bér, a kimenő, a külön cselédszoba, a munkaadók és alkalmazottak közötti viták mind olyan részletek, amelyekről korabeli újságok beszélnek. Ha ezeket egymás mellé tesszük a regény jeleneteivel, nem azt fogjuk eldönteni, hogy Kosztolányi „pontosan másolt-e”, hanem azt, milyen társadalmi tapasztalatot sűrített irodalommal.

Ehhez négyféle állítást kell következetesen megkülönböztetni. Van, amit a történeti kutatás és több egymástól független forrás alapján ténynek tekinthetünk. Van, amit egy korabeli újság közölt, de a közlés igazsága már akkor sem volt ellenőrizhető. Van a szóbeszéd, amelynek történeti jelentősége nem abban rejlik, hogy igaz volt-e, hanem abban, hogy emberek elhitték, terjesztették és politikai jelentéssel ruházták fel. Végül ott van Kosztolányi írói munkája, amely ezeket az anyagokat nem jegyzőkönyvszerűen őrzi, hanem válogat, torzít, sűrít, ironizál és új összefüggésekbe helyez. A négy réteg összekeverése könnyen oda vezet, hogy a regényt történeti dokumentumként, az újságot pedig bizonyított tények gyűjteményeként kezdjük olvasni.

Az Édes Anna történetének későbbi sorsa jól mutatja, hogy ez a veszély nem elméleti. A kritikai kiadás jegyzetei szerint a regény nyitánya évtizedekkel később politikai problémává vált: volt idő, amikor Kun Béla repülőgépes menekülésének krisztinavárosi legendáját szó szerint olvasták, s a jelenetet a kommunista vezető megrágalmazásának tekintették. A mű iróniája így eltűnt a politikai értelmezés mögött. Különösen figyelemre méltó, hogy Illyés Gyula visszaemlékezése szerint Kun Béla maga nagyra tartotta az Édes Annát, és egy későbbi közlés alapján a nyitófejezetet a krisztinavárosi polgárok észjárásának kigúnyolásaként értelmezte. A legenda tehát nemcsak 1919-ben változott: később maga a regény is újabb politikai legendák tárgya lett.

A könyv címében szereplő „igazság” ezért nem valamiféle végleges megfejtést ígér. Édes Anna fiktív alak, és attól, hogy a körülötte lévő világ számos eleme dokumentálható, nem válik történeti személlyé. Nem lesz belőle egy megtalált cseléd lány, akinek iratai vagy bűnügye után rámutathatnánk: ő volt az. Sokkal érdekesebb annak vizsgálata, hogy a fiktív hősnő köré épített társadalmi szerkezet mennyire ismerhető föl a korabeli Budapesten. Milyen munkát végzett egy mindenes? Mit jelentett a jó bizonyítvány? Mennyire volt

szabad munkahelyet változtatni? Mi járt kosztként, hol aludt a cseléd, és milyen feltételekkel lehetett kimenője? Mit jelentett az, hogy egy fiatal nő a munkaadó lakásában élt, miközben a saját életének határaitól többnyire mások döntöttek?

A forrásokból már most látszik, hogy a „cselédkérdés” a húszas évek elejének budapesti sajtójában állandó téma volt. A lapok cselédhiányról írtak, közvetítőirodákban készítettek riportokat, béreket hasonlítottak össze, a kimenőn és az udvarló bejárásán vitatkoztak, s azt is tárgyalták, milyen jogok illetik a háztartási alkalmazottat. A hangnem gyakran lekezelő volt, máskor a munkaadók kiszolgáltatottságát hangsúlyozta, de olyan írás is megjelent, amely arra figyelmeztetett: a szolgálatba álló lányokat a háztartás férfitagjainak visszaéléseitől is védeni kellene. A korszak újságjaiban tehát ugyanaz a konfliktus több szemszögből látható, és éppen ez teszi őket alkalmassá arra, hogy a regény társadalmi terét ellenőrizzük.

A lakás maga is forrás. Az 1920-as évek közepének budapesti építészeti tudósításaiban a cseléd helyét már a tervrajzok nyelvén is külön kezelték. Egy 1925-ös bérházterv egyszobás lakásainál a konyhában kialakított hálófülkével számolt az alkalmazott számára, a

kétszobásoknál viszont külön cselédszobát tervezett; egy másik épület leírásában cselédszoba és külön cselédfürdő is szerepelt. Ezek a példák nem Vizyék lakásának rekonstruált alaprajzai. Arra azonban világosan utalnak, hogy a középosztályi lakás térbeli rendjében a személyzet elkülönítése önálló építészeti szempont volt. Az Édes Anna konyhája, kamrája, cselédszobája és csengője ezért nem pusztán díszlet: egy társadalmi hierarchia tárgyi formái.

Kosztolányi regényében a nagy történelmi változás szinte azonnal belép ebbe a lakásba. A Tanácsköztársaság bukásának hírére Vizy Kornél politikai helyzete megváltozik, miközben Vizyné számára továbbra is a cseléd a háztartás legfontosabb kérdése. A régi szolgáló, Katica kimenőre megy, későn jár haza, udvarlója van, és az asszony szemében mindazt megtestesíti, amit egy rossz cselédről gondolni lehet. A politikai rendszer néhány óra alatt fordul, a konyhai konfliktus azonban tovább él. Ez a párhuzam a regény egyik legpontosabb megfigyelése: a történelem nem valahol a minisztériumokban történik, hanem belenyúl a munkahelyekbe, fizetésekbe, megszólításokba, emberi viszonyokba és abba is, ki kinek parancsolhat.

Amikor Édes Anna majd megérkezik Vizyékhez, látszólag távol leszünk Kun Béla repülőgépétől. Valójában ugyanabban a történeti térben maradunk. A rendszer bukása visszaadja Vizynek a karrier reményét, Ficsor házmesternek pedig újra kell gondolnia, hogyan beszéljen a ház uraival; Vizyné pedig olyan cselédet akar, aki engedelmes, tiszta, dolgos és kiszámítható. A politikai fordulat és a háztartási rend helyreállítása egymás mellé kerül. Ezt a kapcsolatot a korabeli sajtó cselédvitái is érthetőbbé teszik, mert 1919 őszén több újság a cselédhiányt és a munkaadói tekintély megrendülését kifejezetten a forradalmi hónapok tapasztalatával kapcsolta össze.

Éppen ezért nem volna helyes az Édes Annát pusztán társadalomtörténeti dokumentummá szűkíteni. Kosztolányi olyan részleteket is kiválaszt, amelyeknek a regény szerkezetében más jelentésük lesz, mint egy újsáagriportban. A cselédszoba egyszerre valós lakástípus és Anna elkülönítésének tere; a kimenő egyszerre munkajogi gyakorlat és az önálló élet lehetősége; a cselédkönyv egyszerre adminisztratív eszköz és annak jele, hogy a szolgáló múltját, megbízhatóságát, mozgását mások ellenőrzik. Ugyanez igaz a Kun Béla-legendára is: a sajtóban híresztelés, a regényben viszont egy egész

társadalmi közeg önarcképe.

Az irodalmi nyomozásnak ezért nincs egyetlen pillanata, amikor minden kérdés megoldódik. Inkább sok kisebb ellenőrzésből áll össze a kép. Megnézzük, hogyan számolt be a sajtó a Tanácsköztársaság utolsó napjáról, mikor jelent meg a repülőgépes menekülés híre, milyen történetek tapadtak a pénzhez és az ékszerekhez. Utána belépünk a cselédközvetítők irodáiba, meghallgatjuk a korabeli riportokban megszólaló gazdasszonyokat és szolgálókat, követjük a bérvitákat, a cselédkönyv körüli eljárásokat, a kimenő és az udvarló kérdését. Végül azt is megvizsgáljuk, hogyan olvasták 1926–1927-ben azok, akiknek ez a világ még nem történelem, hanem közeli tapasztalat volt.

A nyomozás első eredménye már a regény legelső oldalát átírja az olvasó fejében. Kun Béla nem repült el a Vérmező fölött, de a róla szóló repülőgépes történet nem Kosztolányi játékos ötleteként született hét évvel később. A motívum 1919-ben már élt, változott és új részleteket gyűjtött magához. A szerző ezt a történeti hordalékot formálta át úgy, hogy a végére odatette a forrásmegjelölés legpontosabb és legbizonytalanabb változatát: ezt beszélték.

2. Budapest utolsó vörös napja

1919. augusztus 1-jén reggel Budapest még olyan újságokat vehetett kézbe, amelyekből nem az összeomlás befejezett ténye, hanem egy működő rendszer képe rajzolódott ki. A Tanácsköztársaság katonai helyzete már súlyos volt, a román hadsereg áttörése és előrenyomulása egyre kevesebb mozgásteret hagyott a vezetésnek, de a lapok nyelvében még jelen volt a parancs, a mozgósítás és a politikai önigazolás. A következő huszonnégy óra alatt azonban megváltozott a hatalom, lemondott a Kormányzótanács, új kabinet alakult, és a sajtó hangja is szinte egyik oldalról a másikra váltott át. Az Édes Anna nyitányában mindez már emlékké és szóbeszéddé alakult. Ha meg akarjuk érteni, miből született ez a legenda, érdemes előbb visszatérni ahhoz a naphoz, amikor a történet még nem legenda volt.

A Népszava augusztus 1-jei számának első oldalán egy július 31-én kiadott katonai parancs szerepelt. Azokat a vörös katonákat, akik engedély nélkül elhagyták a frontot, huszonnégy órán belüli jelentkezésre szólították fel. Ugyanezen az oldalon közölték, hogy a budapesti központi munkás- és katonatanács augusztus 1-jén

délután három órakor ülést tart, napirendjén a katonai és a politikai helyzettel. A két közlés együtt sokat mond: a rendszer már védekezik, fegyelmet próbál helyreállítani, és közben politikai döntésre készül, de még saját intézményeinek nyelvén beszél. A lap olvasója reggel nem egy megszűnt állam nekrológját tartotta a kezében, hanem egy válságban lévő hatalom hivatalos és félhivatalos közleményeit.

Még erősebben érződik ez a Vörös Újság augusztus 1-jei számán. A vezércikk címe egyetlen szó: „Ellenforradalom”. Az írás nem egy bukott rendszer mérlegét készíti el, hanem azt bizonygatja, hogy az ellenforradalom csak akkor lehet eredményes, ha a proletariátus akarata meggyengül. A cikk szerint a külső körülmények – élelmiszerhiány, blokád, gazdasági összeomlás, katonai nyomás – önmagukban nem dönthetik meg a diktatúrát, ha a munkásság elszánt marad. Ez az érvelés néhány órával később már a múlthoz tartozott, de az újság nyomdába kerülésekor még a politikai önbizalom fenntartását szolgálta. A történész számára éppen ezért különösen értékes: nem utólagos magyarázat, hanem az összeomlás pillanatában rögzített önkép.

A Vörös Újság ugyanebben a számban a nemzetközi kapitalizmus válságáról, a győztes államok pénzügyi nehézségeiről és a proletárdiktatúra történelmi igazolhatóságáról is értekezett. A szerkesztés ritmusa még azt sugallta, hogy a rendszernek van holnapja, vannak vitái, ellenfelei és feladatai. Az utolsó vörös nap egyik sajátossága éppen ez: a vég nem úgy érkezett, hogy reggel mindenki tudta volna, estére megszűnik a Tanácsköztársaság. A politikai rendszerek utolsó napjai gyakran utólag válnak egyértelművé. A bennük élők számára a jelen idejű bizonytalanság sokkal kuszább, mint a későbbi kronológia.

A katonai helyzet közben gyorsan romlott. A román csapatok a Tiszán átkelve nyugat felé haladtak, és a magyarországi kommunista vezetésnek egyre kevésbé maradt reális esélye arra, hogy katonai fordulatot érjen el. A budapesti politikai döntést a fronthelyzet mellett több más tényező is szorította. Az antanttal folytatott tárgyalások, az ország gazdasági kimerülése, az ellátási válság és a belső politikai támogatás meggyengülése egyaránt szűkítette a mozgásteret. A Népszava augusztus 2-i száma már úgy fogalmazott, hogy a Kormányzótanács „az antanttal folytatott tárgyalások következtében lemondott”. A nyilvánosságnak szánt

magyarázat tehát a hatalomátadást nem katonai összeomlásként, hanem tárgyalási és politikai kényszerhelyzetként igyekezett keretezni.

Augusztus 1-jén délután összeült a budapesti központi munkás- és katonatanács. Az eseményről másnap már egy másik politikai rend nyelvén számolt be a Népszava. A Kormányzótanács lemondott, helyét a szakszervezeti vezetőkre támaszkodó Peidl-kormány vette át. A lap első oldalát a „Magyarország népéhez!” című kiáltvány uralta, amely az ország lakosságát nyugalomra szólította fel, a rend fenntartását és az antanttal való tárgyalások megkezdését nevezte az új kabinet legfontosabb feladatának. A szövegben feltűnően gyakran tér vissza a „rend”, a „nyugalom”, a „fegyelem” és az „összeütközés kerülése”. Ezek a szavak már nem a forradalom továbbvitelének, hanem az átmenet ellenőrzésének szavai.

A változás sebességét az mutatja a legjobban, hogy a Népszava augusztus 2-i számában egymás mellett olvasható a régi rendszer lemondása és az új kormány első intézkedéseinek ismertetése. A távirati közlemény szerint „minden munkástanács a helyén marad”, ugyanakkor minden munkást és polgárt arra szólítottak fel, hogy őrkdjék a közrend és a köznyugalom fölött. A

folytonosság és a szakítás egyszerre volt jelen. A hatalomváltás pillanatában senki sem tudhatta biztosan, mely intézmények maradnak meg, mely rendeletek vesztik hatályukat, és kik lesznek néhány nap múlva a politikai élet tényleges szereplői.

A lap azt is közölte, hogy az addig érvényes jogszabályok és rendeletek átmenetileg hatályban maradnak, amíg az új kormány kifejezetten vissza nem vonja őket. Ez a részlet kevésbé látványos, mint a lemondás híre, mégis sokat elárul arról, hogyan nézett ki egy államrendszer cseréje a mindennapok felől. Nem lehetett egyik óráról a másikra megszüntetni a közigazgatást, az élelmezést, a rendőri feladatokat vagy a hivatalok működését. A politikai jelszavak lecserélődhettek gyorsan, a várost azonban másnap reggel is el kellett látni kenyérrel, működtetni kellett a közlekedést, őrizni a középületeket és kezelni a tömegek bizonytalanságát.

A Népszava beszámolója szerint a hadtestparancsnokság előtt különösen élénk volt a forgalom. Két-három sorban álltak az emberek, katonai kordon zárta el az utat, az épületben pedig az új vezetés tagjai dolgoztak. A tudósítás érzékelteti, hogy a váltás nem üres szobákban történt. Emberek keresték a

parancsot, iratokat vittek, döntéseket vártak, új pozíciókat osztottak ki, és közben azt próbálták megakadályozni, hogy az utcán pánik vagy fegyveres összecsapás törjön ki. A politika ezen a napon adminisztratív és fizikai műveletek sorozata is volt.

A másnapi lap az esti város képét is megőrizte. A közterületek gyorsan kiürültek, fegyveres járőrök mozogtak, egyes pontokon géppuskákat állítottak fel, és a lakosságot arra kérték, maradjon nyugodt. Budapest nem vált csatatérre, de a rendkívüli helyzet láthatóvá vált az utcán. Aki este kinézett az ablakon, nem biztos, hogy tudta, milyen államformában ébred másnap, kiket tartóztatnak le, kik térnek vissza a hivatalokba, és milyen csapatok érkeznek a városba a következő napokban. Az ilyen órákban a biztos hír különösen értékes, a bizonytalan hír pedig különösen gyorsan terjed.

Ez a környezet segít megérteni, miért születhettek szinte azonnal egymásnak ellentmondó történetek a kommunista vezetők sorsáról. A politikai rendszer eltűnése gyorsabb volt annál, mint ahogy a nyilvánosság megbízható információhoz juthatott volna. Ki maradt Budapesten? Ki indult el a határ felé? Kit tartóztattak le? Ki vitte magával az állam pénzét? Ki próbált elrejtőzni? Ezekre a kérdésekre a különböző lapok eltérő válaszokat

adhattak, különösen azért, mert a postai és távirati összeköttetések, a cenzúra maradványai, a megszállási viszonyok és a politikai érdekek mind befolyásolták a hírek útját. Az első napok sajtója ezért nem egyetlen egységes történetet őrzött meg, hanem egymással versengő változatokat.

Kun Béla személye különösen alkalmas volt arra, hogy ezek a történetek köré szerveződjenek. A Tanácsköztársaság legismertebb vezetőjeként bukása után szinte azonnal mindenki tudni akarta, hol van. A tényleges távozás útvonala önmagában kevésbé volt látványos annál, amit a politikai képzelet rövid idő alatt létrehozott. Késő este több kommunista vezetővel együtt vasúton hagyta el Budapestet, és Ausztria felé indult. A következő napokban azonban már repülőgépről, automobilról, elfogatásról, Oroszországról és magukkal vitt értékekről is szóltak hírek. A bizonytalanság nem utólag tapadt az eseményhez: már a hatalomváltás első óráiban része volt annak.

Kosztolányi hét évvel később ebből a bizonytalanságból csinált regénynyitányt. Az Édes Anna első oldalain az olvasó olyan pontos részleteket kap Kun Béla meneküléséről, mintha a narrátor jelen lett volna, majd a mondat végén kiderül, hogy a történet forrása a

Krisztinaváros szóbeszéde. Ez a megoldás túlmutat a gúnyon. Pontosan visszaad valamit abból a közegből, amely 1919 augusztusának első napjaiban kialakulhatott: a hivatalos közlemények mellett mindenki hallott valamit, valaki ismert valakit, aki látott egy autót, hallott egy vonatról, tudott egy repülőgépről, vagy biztos forrásból értesült arról, milyen értékeket vittek el.

A regényben Vizy Kornél számára a rendszer bukása személyes jelentőségű. A politikai fordulat azt ígéri, hogy helyzete rendeződik, korábbi státusa visszatérhet, s újra olyan világ következik, amelyben ismeri a társadalmi szabályokat. Ficsor házmester számára ugyanez a változás másfajta alkalmazkodást követel. A házban tehát ugyanaz a politikai esemény eltérő következményekkel jár attól függően, ki hol áll a hierarchiában. Kosztolányi nem hosszú történelmi magyarázatot ad, hanem mozdulatokból, hangnemekből és viselkedésváltozásokból mutatja meg, hogy a hatalomváltás belépett a lakók mindennapjaiba.

Ez különösen fontos azért, mert az Édes Anna története nem a Parlamentben, a Hadügyi Népbiztosságon vagy a munkástanács ülésén folytatódik, hanem egy krisztinavárosi lakásban. A nagy politikai fordulat után Vizyné figyelme hamarosan arra

összpontosul, ami számára közvetlenül meghatározza a mindennapokat: lesz-e végre megfelelő cselédje. Első látásra aránytévesztésnek tűnhet, hogy miközben egy rendszer összeomlik, egy háziasszony a személyzet miatt panaszkodik. A korabeli sajtó cselédvitáit megismerve azonban ez az aránytévesztés maga is történeti tapasztalattá válik. A politika és a háztartás nem külön világ volt; a forradalom, az élelmezési válság, a bérek, a vidéki elvándorlás és a társadalmi tekintély változásai közvetlenül befolyásolták, ki vállalt szolgálatot és milyen feltételekkel.

A Népszava augusztus 2-i kiáltványában az új kormány azt ígérte, hogy helyreállítja a rendet, megkezdí a tárgyalást az antanttal és biztosítja az ország élelmezését. Ezek az állami feladatok néhány oldallal később, más léptékben, egy lakás problémáivá válhattak. Ha nincs elegendő élelmiszer, a cseléd kosztja vita tárgya lesz. Ha a pénz értéke gyorsan változik, a szolgálati bér állandó alkudozást kíván. Ha vidéken kedvezőbbek a megélhetés feltételei, kevesebb lány jön fel Budapestre. Ha a forradalmi hónapokban megkérdőjeleződött a hagyományos alá-fölérendeltség, a munkaadók később ennek helyreállítását követelhetik. A „rend” tehát a miniszterelnöki kiáltvány és a konyha nyelvében is jelen

lehetett, még ha egészen más jelentéssel.

A lapok augusztus 1-je és 2-a közötti váltása ezért több, mint történeti háttér. Megmutatja, milyen gyorsan változott meg a kimondható politikai igazság. Augusztus 1-jén a Vörös Újság még azt fejtegette, hogy a proletárdiktatúrát a külső nehézségek nem dönthetik meg, ha a proletariátus akarata szilárd. Augusztus 2-án a Népszava már a Kormányzótanács lemondását és a rend megőrzését közölte. Ugyanaz a város huszonnégy órán belül két, egymással ellentétes politikai nyelvet olvashatott. Az egyik a forradalom folytathatóságáról beszélt, a másik arról, hogyan lehet az összeomlásból átmenetet szervezni.

A későbbi emlékezet természetesen leegyszerűsítette ezt a napot. A történelmi kronológia számára augusztus 1-je a Tanácsköztársaság bukásának dátuma. A korabeli újságokból viszont az látszik, hogy a napnak volt reggele, amikor még parancsokat adtak ki, délutánja, amikor politikai döntés született, és estéje, amikor már egy új kabinet próbálta fenntartani a rendet. A korszak szereplői nem fejezetcímként élték át a bukást. A bizonytalanság, a várakozás és a gyors alkalmazkodás legalább annyira hozzátartozott az eseményhez, mint maga a lemondás.

Ez a különbség a történeti esemény és annak későbbi emlékezte között az Édes Anna egyik legfontosabb szerkezeti eleme. Kosztolányi nem 1919. augusztus 1-je hiteles jegyzőkönyvével kezdi a regényt. Azzal kezdi, ami hét évvel később megmaradt belőle egy társadalmi közeg fejében. A sajtóforrások segítségével azonban vissza lehet bontani ezt az emléket: meg lehet nézni, milyen hírek voltak ténylegesen jelen az összeomlás napján, mikor jelentek meg a menekülésről szóló történetek, és hogyan tapadt hozzájuk pénz, arany, repülőgép és kincs.

Az augusztus 1-jei lapokban még nincs ott Kosztolányi Kun Béla-legendája. Ez önmagában fontos eredmény. A Vörös Újság a proletárdiktatúra fennmaradásáról érvel, a Népszava katonai jelentkezésre szólít és tanácsulást hirdet; másnap már a lemondás, a rendfenntartás és az új kormány uralja az oldalakat. A legenda számára szükséges üres tér csak ezután nyílik meg: akkor, amikor a régi vezetők eltűnnek a nyilvánosság elől, a pontos hírek hiányosak, és a közönség magyarázatot keres. A következő napokban ezt az üres teret tölti majd ki a sajtó számos, egymást módosító története.

A Tanácsköztársaság utolsó budapesti napjának sajtója így különös ellenpontja a regény első lapjainak. Az újság még a jelenben beszél, a regény már az

emlékezetből. Az újság parancsokat, kiáltványokat és intézkedéseket közöl, a regény pletykát, túlzást és iróniát. A kettő között azonban nincs áthatolhatatlan fal. A hírekből szóbeszéd lesz, a szóbeszédből politikai emlékezet, az emlékezetből pedig irodalmi anyag. Kosztolányi nyitójelenetének ereje éppen abból fakad, hogy nem egy kitaláltan fantasztikus 1919-et mutat, hanem egy olyan várost, amelyben a történelmi események már a megtörténtük pillanatában többféle történetre kezdtek alakulni.

Augusztus 1-jének estéjén a kommunista vezetés távozása, az új kormány megalakulása és a fegyelmezett átmenet kísérlete még nem döntötte el Magyarország következő éveinek politikai rendjét. A román megszállás, a Peidl-kormány gyors bukása, az ellenforradalmi erők térnyerése és a Horthy-rendszer kialakulása csak ezután következett. Az Édes Anna azonban már az első fejezetben úgy néz vissza erre a pontra, mint egy lezárt korszak határára. Az olvasó tudja, amit 1919. augusztus 1-jén reggel még senki sem tudhatott biztosan: az a politikai rendszer, amelynek lapjai aznap még saját jövőjéről beszéltek, estére elvesztette a hatalmat.

A következő napokban pedig megkezdődött egy másik folyamat, amelyet már nem kormányrendeletek

irányítottak. A város és az ország megpróbálta elmesélni magának, mi történt. Kun Béla útja ennek az elbeszélésnek egyik legalkalmasabb tárgya lett. A vonat rövidesen repülőgéppé, a poggyász kinccsé, a bizonytalanság biztos értesüléssé változhatott. Mielőtt azonban a kész legenda megszületett volna, ott volt ez az augusztus 1-je: egy újság még ellenforradalomról vitatkozott, egy másik tanácsülésre hívott, a politikusok pedig már a hatalom átadásáról tárgyaltak. A későbbi történet megértéséhez ezt a pillanatot kellett előbb visszaállítani.

3. Tizenkét repülőgép és nyolcmillió korona arany

A Kun Béla meneküléséről szóló történet vizsgálatának legfontosabb fordulata nem 1919 augusztusában, hanem két héttel korábban következik be. A Debreczeni Független Ujság 1919. július 19-i számának második oldalán egy prágai keltezésű rövid hír jelent meg „12 repülőgép készen áll” címmel. A cikk még nem megtörtént menekülésről tudósított. Ellenkezőleg: feltételes forgatókönyvet írt le arra az esetre, „ha a nagy bukás bekövetkeznék”. A közlés szerint ötven kommunista vezető távozását készítették elő, s ehhez „tizenkét repülőgép és nyolcz millió korona aranyban” állt rendelkezésükre. Az út céljaként Moszkvát nevezte meg, de rögtön hozzátette, hogy talán csak azért említik ezt a várost, hogy máshonnan eltereljék a figyelmet.

Ez a rövid tudósítás alapvetően megváltoztatja azt, ahogyan az Édes Anna nyitányának legendájára nézhetünk. Ha csak az augusztus eleji lapokat ismernénk, kézenfekvő volna azt gondolni, hogy Kun Béla tényleges távozása után keletkezett a repülőgépes menekülés története, s a bizonytalan hírekhez néhány nap alatt hozzátapadt a pénz, az arany és Oroszország. A július 19-i cikkből azonban az derül ki, hogy a történet

szerkezete már a bukás előtt készen állt. Még nincs megtörtént szökés, de már van repülőgép, arany és Moszkva. A későbbi legenda nem üres helyen született, hanem egy előzetesen létező menekülési forgatókönyvhöz kapcsolódott.

A hír politikai bevezetése szintén figyelemre méltó. A cikk azt állította, hogy Kun Béla már nem a kommunisták valódi vezetője, szerepét Szamuely Tibor vette át, Kunfi Zsigmond és mások pedig emiatt távoztak a kormányból. Kun helyzetét tarthatatlannak írta le, és azt állította, hogy ő maga is az önkéntes lemondást támogatja. Csak ezután következett a repülőgépekről és az aranyról szóló rész. A menekülési történet tehát nem önálló szenzációként állt az újságban, hanem egy olyan politikai értelmezés végpontjaként, amely már a rendszer közeli bukásával számolt.

A prágai keltezés eredetét a kutatás során nem sikerült tovább követni. Sem a közvetlen cseh vagy német nyelvű forrást, sem a hírt továbbító távirati irodát nem tudtuk bizonyosan azonosítani. Ezt a hiányt nem érdemes feltételezéssel kitölteni. A magyarországi sajtótörténet szempontjából az a biztos, hogy a Debreczeni Független Ujság július 19-én már közölte a hírt, és jelenlegi forrásaink között ez a

repülőgép-arany-Moszkva motívum legkorábbi közvetlenül ellenőrzött magyar sajtóelőfordulása. A forrás hiányos származástörténete éppen arra figyelmeztet, hogy a korabeli hírek jelentős része több városon, szerkesztőségen és távirati központon áthaladva jutott el az olvasóhoz.

A tizenkét repülőgép száma önmagában is beszédes. Egyetlen vezető titkos távozásáról még könnyű volna személyes meneküléstörténetet építeni, itt azonban ötven ember előkészített evakuálásáról van szó. A hír a kommunista vezetést olyan csoportként mutatta be, amely már előre számol saját rendszerének összeomlásával, és miközben az országban maradók a következményekkel szembesülnek, magának biztosítja a menekülés eszközeit és az aranyat. A történet politikai ereje ebből fakadt. Nem kellett igaznak lennie ahhoz, hogy alkalmas legyen a vezetők önzésének, gyávaságának és idegenségének bizonyítására azok szemében, akik eleve így tekintettek rájuk.

Moszkva említése ugyanezt a jelentést erősítette. A Tanácsköztársaság ellenfeleinek szemében a magyar kommunista rendszer kezdettől szorosan kapcsolódott a bolsevik Oroszországhoz, ezért a Moszkvába vezető repülőút képe politikailag többet mondott egy egyszerű

külföldre távozásnál. A történetben a kommunista vezetők mintegy visszatérnek oda, ahonnan az őket inspiráló politikai rendszer érkezett. A cikk még azt a lehetőséget is fölvetette, hogy Moszkva csak megtévesztésként megnevezett cél. Ettől a hír még titokzatosabbá vált: egy menekülési terv ismertetésén túl azt sugallta, hogy maga a nyilvánosságnak szánt információ is a megtévesztés része lehetett.

Két héttel később a feltételes történetnek hirtelen valós eseményhez kellett alkalmazkodnia. Augusztus 1-jén a Tanácsköztársaság megbukott, Kun Béla pedig valóban elhagyta Budapestet. A korábban keringő forgatókönyv ekkor új életre kelhetett. A valós távozás létezése hitelesítő keretet adott mindannak, amit korábban csak előkészületként vagy jóslatként közöltek. Ettől kezdve már nem azt kellett elhinni, hogy a kommunista vezetők menekülni fognak, hanem azt kellett megmagyarázni, hogyan menekültek el.

A Vásárhelyi Reggeli Újság 1919. augusztus 5-i számában a történet már közvetlenül Kun Bélához kapcsolódott. A lap a vörös hadsereg felbomlásáról és a román előrenyomulásról szóló, több téves vagy ellenőrizetlen értesülést is tartalmazó tudósításában azt írta, hogy „Kun Béla népbiztos, Szamuelli és Vágó

repülőgépen, sok pénzzel el akartak menekülni, de a szökést idejében megakadályozták.” A július 19-i változathoz képest több elem megmaradt, de a történet átalakult. A tizenkét gép és az ötven vezető eltűnt, az aranyból „sok pénz” lett, Moszkvát pedig nem említették. Három név került a középpontba, és a menekülés immár konkrét, bár állítólag megghiúsított kísérletként jelent meg.

A tudósítás különösen jó példa arra, miért nem lehet a korabeli újsághírt automatikusan történeti tényként kezelni. Augusztus 5-én Kun Béla már Ausztriában volt, Szamuely Tibor pedig egészen más körülmények között vesztette életét a határ közelében. A lap mégis egy közös repülőgépes szökési történetbe rendezte őket Vágó Bélával. Az olvasó számára ez egységes magyarázatot kínált a vezetők eltűnésére, noha a szereplők tényleges útja nem volt azonos. A híresztelés logikája erősebbnek bizonyult a személyes sorsok különbségeinél.

Az Alföldi Újság rövidesen átvette a történetet, és forrásként a Vásárhelyi Reggeli Újságot nevezte meg. Ez a részlet ritka lehetőséget ad arra, hogy a hírek terjedését ne csak feltételezzük, hanem közvetlenül megfigyeljük. Egy vidéki lap közöl egy bizonytalan, több ponton téves tudósítást, egy másik pedig továbbadja.

Minden átvétel növeli annak esélyét, hogy az állítás önálló életre keljen. Az olvasó, aki több újságban találkozik hasonló történettel, könnyen úgy érezheti, hogy egymástól független források erősítik meg ugyanazt, miközben valójában ugyanaz a hír vándorol egyik szerkesztőségből a másikba.

Augusztus 9-én a Békés már egészen más hangon írt Kun Béla eltűnéséről. A lap egymás mellé sorolta a lehetséges változatokat: vajon Ausztria felé távozott, Romanelli ezredes tartóztatta le, vagy „repülőgépen menekült-e el”. A mondat végén azonban ott állt a forráskritika ritka, egyszerű beismerése: „bizonyosat nem tudunk. Majd megtudjuk.” Ez a néhány szó talán többet árul el a legenda születéséről, mint bármelyik magabiztos tudósítás. Az információs bizonytalanság nem utólagos történészi következtetés: maga a korabeli szerkesztőség is érzékelte.

A Békés szövegében a repülőgépes változat még csak egy a több lehetséges magyarázat közül. Nem állítja, hogy így történt, hanem felsorolja azt, amit hallott. Ez a köztes állapot különösen fontos. A történeti emlékezetben hajlamosak vagyunk úgy elképzelni egy legenda keletkezését, mintha egyszer valaki kitalálná, mások pedig egyszerűen továbbmondanák. A

sajtóanyagok inkább azt mutatják, hogy egy ideig több változat versenyezhetett egymással. Egyes lapok állítottak, mások kételkedtek, megint mások egymásnak ellentmondó híreket ugyanazon az oldalon közöltek. A legenda nem egyenes vonalban haladt a tévedéstől a közmeggyőződésig.

Egy nappal később, augusztus 10-én a Csíki Lapokban már sokkal határozottabb formát kapott a történet. A lap „Kun Béláék Oroszországba szöktek” címmel közölte: „Biztos forrásból jelentik, hogy Kun Béla, öt népbiztos társával, repülőgépeken Oroszországba szöktek. Kun Béláék rengeteg kincset vittek magukkal.” A mondatban újra együtt szerepel a három elem, amelyet július 19-én már láttunk: repülőgép, Oroszország és érték. Az „arany” helyét itt a még tágabb és képszerűbb „rengeteg kincs” foglalja el.

A Csíki Lapok ugyanakkor közvetlenül ezután közölte az ellentétes hírt is. Egy augusztus 4-i naueni táviratra hivatkozva azt írta, hogy Kun Béla engedélyt kapott ausztriai tartózkodásra, Bécsbe érkezett, és internálni fogják. A szerkesztőség tehát ugyanabban a rövid közleményben adta tovább az Oroszországba repülés történetét és az ausztriai tartózkodásról szóló hírt. A két állítás nem férhetett össze, mégsem választott közöttük.

Ez nem feltétlenül szerkesztői hanyagság volt. A gyorsan változó politikai helyzetben a lapok sokszor az értesülések továbbítását tekintették feladatuknak, miközben az ellenőrzés lehetősége erősen korlátozott maradt.

A „biztos forrásból jelentik” formula külön figyelmet érdemel. A mai olvasó hajlamos volna erős bizonyítékként értelmezni, pedig a korabeli sajtóban az ilyen fordulat sokszor inkább retorikai biztosíték volt, mint tényleges forrásmegjelölés. A Csíki Lapok nem nevezte meg, kitől származott a repülőgépes hír. Ellenben az ellentétes változatnál legalább egy keltezett táviratra hivatkozott. A bizonyosság nyelvi foka tehát éppen fordított arányban állhatott az ellenőrizhetőséggel: a szenzációsabb állítás „biztos forrásból” érkezett, de a forrás láthatatlan maradt.

A július 19. és augusztus 10. közötti három hét alatt ezért nem egyetlen mese kibontakozását látjuk, hanem különböző elemek mozgását. Júliusban a menekülés még jövő idejű terv, amelyhez tizenkét repülőgép, ötven vezető, nyolcmillió korona arany és Moszkva tartozik. Augusztus 5-én már három név, egy repülőgép és sok pénz jelenik meg, a szökést pedig állítólag megakadályozták. Augusztus 9-én a repülőgép egy a több

lehetséges változat közül. Augusztus 10-én pedig Kun Béla öt népbiztossal már sikeresen eljutott Oroszországba, és rengeteg kincset vitt magával. A történet szereplői, számai és kimenetele változik, az alapképlet azonban felismerhető marad.

A Szamuely Tibor körüli hírek különösen könnyen keveredhettek a Kun Béláról szóló történetekkel. Szamuely neve már a július 19-i prágai tudósításban is szerepelt mint az a politikus, aki állítólag háttérbe szorította Kunt. Augusztus elején pedig több lap egyszerre próbált hírt adni Kun és Szamuely sorsáról. A Vásárhelyi Reggeli Újság közös repülőgépes menekülési kísérletet tulajdonított nekik, miközben a Csíki Lapok ugyanazon az oldalon már Szamuely öngyilkosságáról is hírt adott. A gyors hírcserében az egyes vezetők történetei könnyen átadhatták egymásnak motívumaikat.

A repülőgép 1919-ben önmagában is különösen alkalmas volt legendák hordozására. Még nem hétköznapi közlekedési eszköz volt, hanem a modern technika, a háború és a kivételes mozgásszabadság jelképe. A vasúti utazás állomásokat, menetrendet, határt és ellenőrzést jelentett; a repülőgép képzeletben mindezek fölé emelkedett. Egy bukott politikai vezető repülőgépes menekülése ezért többet fejezett ki annál,

hogy gyorsan elhagyja az országot. Azt a képet teremtette meg, hogy a hatalmasok a szó szoros értelmében elrepülnek azok feje fölé, akikre a bukás következményeit hátrahagyják.

Ehhez társult a pénz és az arany motívuma. A háború utáni Magyarországon a pénz értéke, a készletek, a rekvirálások, a hiány és az állami vagyon sorsa mindennapi tapasztalat volt. Egy olyan történet, amely szerint a bukott vezetők nem üres kézzel távoznak, hanem nagy összegeket vagy kincseket visznek magukkal, könnyen kapcsolódhatott a közönség veszteségélményéhez. A legenda erkölcsi képlete világos: miközben az ország szegény, a vezetők elviszik az értékeit. Ehhez nem szükséges, hogy az olvasó pontosan tudja, milyen aranyról vagy kincsről van szó. Éppen a bizonytalanság teszi lehetővé, hogy a történet egyre több tárgyat fogadjon magába.

Kosztolányi 1926-os nyitánya ezt a folyamatot viszi tovább, de közben le is leplezi. Nála Kun Béla már nem egy a repülőgép utasai közül, hanem maga vezeti a gépet. A „kincs” sem marad elvont: a regény tárgyakat ad neki, ékszert, aranyláncot, templomi értéket, s a politikai menekülés mellé groteszk, hétköznapi részleteket társít. A legenda úgy válik irodalommal, hogy

pontosabb lesz annál, mint amit bármelyik ellenőrzött történeti forrás indokolna. Éppen ez a túlzott pontosság teszi gyanússá, majd a „Legalább a Krisztinában ezt beszélték” mondat egyszerre visszavonja a hitelesség látszatát.

A sajtónyomozás alapján tehát nem az a kérdés, vajon Kosztolányi saját maga találta-e ki a repülőgépet. A válasz erre már elég biztosan nem. Sokkal érdekesebb, hogy milyen hosszú életű és rugalmas történeti anyagot használt. A repülőgép, Oroszország és az elvitt értékek motívuma együtt dokumentálható 1919 júliusában és augusztusában. A konkrét részletek azonban folyton változtak. Nem tudjuk kimutatni, melyik újságcikket olvasta Kosztolányi, és nincs szükség arra, hogy ilyen közvetlen kapcsolatot feltételezzünk. A történet már a nyilvánosság része volt.

Ez a felismerés a regény első mondatának iróniáját is pontosabban érthetővé teszi. Kosztolányi nem egy történelmi tényt hamisít meg, majd tréfásan kijavítja magát. Inkább egy létező kollektív történetet játszik végig teljes komolysággal, mielőtt megmutatná annak természetét. Az olvasó néhány bekezdésen át ugyanabba a helyzetbe kerül, mint az 1919-es újságolvasó: részleteket kap, neveket, útvonalat, tárgyakat, és

döntenie kell, mennyit hisz el belőlük. A regény aztán ott teszi hozzá a kételyt, ahol a korabeli lapok közül csak néhány: bizonyosat nem tudunk.

A két mondat – a Békés 1919-es „bizonyosat nem tudunk” megjegyzése és Kosztolányi hét évvel későbbi „Legalább a Krisztinában ezt beszéltek” fordulata – természetesen nem bizonyíthatóan kapcsolódik egymáshoz. Nem tudjuk, olvasta-e az író ezt a vidéki lapot. Mégis ugyanannak a problémának két megfogalmazása. Az első újságírói óvatosság: több hír közül nem lehet eldönteni, melyik igaz. A második irodalmi irónia: a történet forrása maga a közösség, amely beszéli. Az egyik a hír bizonytalanságát, a másik az emlékezet működését nevezi meg.

A Kun Béla-legenda vizsgálata ezért többet ad egy látványos regénykezdet megfejtésénél. Megmutatja, hogy az Édes Anna történeti világa nem kizárólag a dokumentálható eseményekből épül. Ugyanilyen fontosak azok a történetek, amelyeket a kortársak igaznak gondoltak, lehetségesnek tartottak vagy politikailag használhatónak éreztek. A regény valósága részben ebből a második valóságból születik: a hírekből, pletykákból, félelmekből és előítéletekből, amelyek akkor is alakítják az emberek magatartását, ha tényszerűen

nem igazolhatók.

A meneküléstörténet a következő hónapokban újabb anyagot gyűjtött magához. A repülőgép és Moszkva mellé pénzes láda, kofferek, fehér- és kékpénz, arany- és ezüstnemű került. A politikai vezetők távozásának történetébe belépett egy szobalány is, aki a sajtó szerint maga cipelte a csomagok egy részét. A legenda így már azt is magyarázta, mit vihetett magával Kun Béla, és kik segíthettek az előkészületekben; közben a részletek egyre határozottabbá váltak anélkül, hogy bizonyítékuk feltétlenül erősödött volna.

4. Kun Béla pénzesládája

A repülőgépes menekülés története 1919 augusztusának első napjaiban már kész alapanyagot adott a szóbeszédnek, de a legenda ősszel vált igazán tárgyszerűnek látszó elbeszéléssé. A gépek, útvonalak és célállomások mellé ekkor konkrét csomagok, kofferek, pénzfajták, ruhadarabok, ezüstkkanalak és női cipők kerültek. A történet szereplői is megváltoztak. A nagy politikai nevek mellett megjelentek azok, akik a háttérben dolgoztak: titkárnő, szállodai alkalmazott, házfelügyelő és egy szobalány. A sajtó ettől kezdve már nemcsak azt próbálta elmondani, hogyan távozott Kun Béla, hanem azt is, mi történt a lakásában és a Hungária-szállóban a bukás előtti órákban.

A legfontosabb források egyike a Reggeli Hírek 1919. szeptember 15-i tudósítása, amely „Kun Béla pénzesládája” címmel jelent meg, s alcímében azt ígérte, hogy bemutatja, „hogyan gazdálkodtak a szovjetházban” és „mit mesél a szobalány”. A cikk szerint a főkapitánysághoz bizalmas feljelentés érkezett arról, hogy Kun Béla holmiját ausztriai távozása után batyukban szállították el a Hungária-szállóból, amely a Tanácsköztársaság idején a vezetés egyik központja volt. A feljelentő azt is állította, hogy a csomagokat Kun Béla

szobalánya vitte az Eötvös utca 7. szám alá. A rendőrség a lap szerint nyomozni kezdett, és a történet ettől a ponttól a bűnügyi riport jól ismert rendje szerint haladt tovább: helyszín, tanúk, megtalált csomagok, kihallgatás, vallomás.

A nyomozók állítólag Péterfy István házgondnok lakásán találták meg a három nagy batyut. Péterfy felesége azt mondta, hogy Kun Béla és felesége július 31-én kereste fel őket, és arra kérte, hadd helyezzenek el náluk néhány csomagot. Amikor Kun már elutazott, megérkezett a szobalány, és odavitte a holmit. A rendőrök a cikk szerint Kun Béláék fehérneműjét találták a batyukban, de olyan darabokat is, amelyek idegen monogramot viseltek. A tudósítás ebből rögtön gyanút épített: a más monogrammal ellátott holmi „kétségtelen” bizonyítékaként jelent meg annak, hogy nem minden lehetett a család tulajdona. A következtetés azonban már a lapé volt; az idegen monogram önmagában nem mondta meg, honnan származott egy ruhadarab.

A történet középpontjába ekkor került Széles Mariska. A Reggeli Hírek huszonnégy éves, erdőtarcsai születésű lányként mutatta be, aki hét hónapig szolgált Kun Bélánál. Szobalány volt, de a cikk szerint Kun gyermekére is neki kellett vigyáznia. Ez az apró részlet

önmagában is érdekes a későbbi Édes Anna szempontjából: a munkaköri határok a valóságban sem feltétlenül voltak élesek. A szobalány elnevezés nem jelentette azt, hogy az alkalmazott kizárólag egyetlen, pontosan körülhatárolt feladatot végzett. A korabeli cselédriportokban később ugyanezzel a problémával találkozunk majd, amikor valakit szobalánynak fogadtak, de mindenesmunkát vártak tőle.

Széles Mariska vallomásának első része még a csomagok mozgatásáról szólt. Elmondása szerint július 31-én azt az utasítást kapta, hogy három batyut vigyen át a szovjetházbeli lakásból Péterfyékhez. A Reggeli Hírek azt írta, hogy a szállításban a Hungária egyik londoni és Seidler Ernő segített neki. A lap ezután egy másik jelenetet is közölt: Péterfyéknél jelen volt Kun Béla, majd Pór Ernő érkezett, akinek Kun állítólag azt parancsolta, hogy a személyes védelmére kirendelt terroristáknak adjon néhány ezer korona kékpénzt. A tudósítás szerint Kun ekkor közölte velük, hogy elutazik, és kíséretet kért magának. Ezek a részletek a riportban vallomási anyagként szerepelnek, de nem mindegyikhez ismerünk független megerősítést.

A pénzesláda története akkor kezdődik, amikor Mariska a csomagokért visszamegy a szovjetházba. A

Reggeli Hírek szerint benyitott egy szobába, ahol Sörös, a szovjetház parancsnoka és Tímár Szeréna, Kun Béla titkárnője egy nagy láda körül foglalatосkodott. A lap úgy írta le a ládát, hogy az „szinültig tele volt kékpénzzel és jó fehérpénzzel”. Sörös állítólag egy csomag fehérpénzt nyomott a lány kezébe, s azt mondta: „Hallgasson, azonnal lesz kocsí.” Mariska később megszámolta a pénzt: a riport szerint húszezer korona volt. A lap azt is hozzátette, hogy a lány öt rossz fehérpénzt talált a csomagban, amelyeket mérgeben széttépett.

Ez a jelenet már olyan részletességgel van megírva, hogy könnyű megfélekezni a forrás természetéről. Nem jegyzőkönyvet olvasunk, hanem újságcikket, amely egy rendőrségi kihallgatásról számol be. Nem tudjuk, mennyit őrzött meg szó szerint a vallomásból, mit fogalmazott át a riporter, és mely állításokat ellenőrizte a szerkesztőség. A cikk ráadásul maga is értelmezi a jelenetet. Sörös és Tímár tevékenységét úgy magyarázza, hogy „nyilván Kun Béla zsákmányát dézsmálták”. A „nyilván” itt nem bizonyíték, hanem újságírói következtetés. A pénzzel teli láda állítása és annak eredete tehát már ugyanabban a mondatsorban összeecsúszhatott.

A ládához a vallomásban újabb értékek társultak. Mariska állítólag azt mondta, hogy Szamuely Tibor vitette oda, és a pénzen kívül ezüst- és aranynemű is volt benne. A következő történet egy másik csomagról szólt. Augusztus 1-jén egy nehéz koffert kellett átvinnie a Ritz-szállóba Kun Béláné egyik rokonához. Azt mondták neki, hogy fehérenemű van benne, de a koffer olyan nehéz volt, hogy alig bírta. Ebből arra következtetett, hogy arany- és ezüstitárgyakat tartalmazhatott. Ezt a különbséget érdemes pontosan megőrizni: a láda nemesfémtartalmát a sajtó a lány állítólagos közvetlen tapasztalataként közölte, a kofferét viszont következtetésként.

A Reggeli Hírek cikke egy másik, a cselédtörténet szempontjából figyelemre méltó állítást is tartalmazott. Széles Mariska azt mondta, hogy korábban el akarta hagyni Kun Béláék szolgálatát, és arra hivatkozott, hogy férjhez megy. A lap szerint Kun megfenyegette: ha elmegy, „gyermekének áldozata lesz”, mert a gyerek annyira szereti, hogy nem engedheti meg a távozását. A tudósítás rögtön hozzáfűzte saját megfigyelését, hogy a fenyegetés valódi oka nem a gyermek ragaszkodása lehetett, hanem az, hogy a lány túl sokat látott a szovjetházban. A forrás itt ismét két réteget kever: a

vallomásban elhangzott fenyegetést és a riporter magyarázatát arról, mi állhatott mögötte.

A történet néhány nappal később már több vidéki lapban is megjelent. Az Új-Somogy szeptember 19-i budapesti keltezésű híre „Kun Béla szobalánya a rendőrségen” címmel közölte ugyanennek a vallomásnak számos elemét. Széles Mariska, Péterfy, Sörös, Tímár Szeréna, a kék- és fehérpénzzel teli láda, a húszezer korona és a súlyos koffer mind visszatért. Ez azt mutatja, hogy a történet gyorsan országos sajtóanyaggá vált. Az átvételek közben azonban a részletek változhattak, a nevek írásmódja ingadozott, és az, ami az egyik cikkben még feltételes vagy vallomásként közölt állítás volt, a következőben már tárgyyszerűbb mondattá válhatott.

Szeptember 21-én a pécsi Dunántúl már „Kun Béláné kincsesládája” címmel számolt be az ügyről. Az alcím maga is új fokozatot jelzett: „700.000 kor. kékpénz és másfél mázsa ezüst”. A lap részletesen újrmondta Szeles Mariska történetét, de ehhez hozzátette, hogy a detektívek átkutatták a Hungária-szálló pincéjét, megtalálták a ládát, és abban hétszázezer korona kékpénzt, valamint mintegy másfél métermázsa ezüst evőeszközt találtak. A leírásban antik cukorszelencék, merőkanalak, tálcák, likőröspoharak, harminckét

ezüstkanál, tizennégy pár Párizsban készült női cipő és két prêmes női kabát is szerepelt.

A cikk ezen a ponton már nemcsak felsorolta a tárgyakat, hanem történetet is rendelt hozzájuk. Azt állította, hogy az ezüstműkön különböző családi címerek és kezdőbetűk voltak, „amiből világos”, hogy vidéken rabolták össze őket Kun Béla számára. Ez a „világos” éppúgy figyelmeztető szó, mint a Reggeli Hírek korábbi „nyilván”-ja. A tárgyakon lévő eltérő monogramokból többféle magyarázat következhetett volna; a lap azonban egyetlen értelmezést kínált, és azt már bizonyossággként közölte. A sajtóban ekkorra a pénzesláda története a rendőrségi nyomozás beszámolójából erkölcsi vádirattá is vált.

A „másfélmázsa ezüst” különösen jól mutatja a legenda növekedésének mechanizmusát. Néhány nappal korábban a szobalány vallomásában még arany- és ezüstmű szerepelt egy ládában. Szeptember 21-re az ezüst már mérhető tömeget kapott: körülbelül százötven kilogrammot. A tárgyaknak lett típusa, száma, eredete, sőt társadalmi története is. A tudósítás az értékek megtalálásán túl egy zsákmányraktár képét rajzolta meg. Az olvasó maga elé képzelhette a ládát, az evőeszközöket, a címereket és a párizsi cipőket. Minél

képszerűbbé vált a történet, annál kevésbé látszott rajta, hogy egyes elemei különböző bizonyosságú állításokból álltak össze.

Ugyanezen a napon az Egyetértés egy másik történettel is tovább építette a Kun Béla körüli kincsvilágot. „Hogy harácsolta össze Kun Béla a kincseket?” című írása pénzszállításokról, ékszerekről, aranyról és olyan személyekről beszélt, akik állítólag külföldre juttatták vagy elrejtették az értékeket. A cikk hangvétele már a címben ítéletet mondott: a „harácsolta” szó nem hagyta nyitva, hogy a közölt tételek jogszerű vagy tisztázatlan eredetűek lehettek. A szeptemberi sajtóban így több, részben egymástól függetlennek látszó történetszál futott össze ugyanabba a képbe: a bukott vezető pénzt, aranyat és értékeket gyűjtött, majd emberei megpróbálták ezeket elrejtetni vagy külföldre vinni.

Október 1-jén az Egyetértés újra közölte a szobalány történetét, immár „Kun Béla szobalányának szenzációs vallomása” címmel. Az alcím: „Titokzatos láda tele pénzzel. – A nagy »pakkolás« napja.” A cikk sok ponton ismerős a szeptember közepi változatokból, de éppen az eltérések mutatják, milyen óvatosan kell bánni a részletekkel. Ebben a tudósításban Szeles Mariska

hajdúmegyei leányként szerepel, aki két hónapig állt Kun Béla szolgálatában. A Reggeli Hírek két héttel korábban huszonnégy éves, erdőtarcsai születésű lánynak nevezte, és hét hónapi szolgálatról írt. A különbség nem mellékes apróság: ugyanannak a tanúnak az alapvető életrajzi adatai is megváltoztak, miközben a történet egyre nagyobb nyilvánosságot kapott.

Más részletek is mozgásban maradtak. Az Eötvös utcai gondnok neve Péterfy, Péterffy vagy más változatban jelent meg, Kun Béláné rokonainak neve sem minden közlésben azonos, a szobalány neve pedig Széles és Szeles alakban egyaránt olvasható. Ezek egy része lehetett egyszerű nyomdai vagy távirati hiba, más része az átvételek során keletkezhetett. Forráskritikai szempontból azonban a hatás ugyanaz: arra figyelmeztetnek, hogy a sajtóban rögzült történet nem változatlan jegyzőkönyvként vándorolt lapról lapra.

Az október 1-jei Egyetértés-cikkben ismét megjelenik a pénzzel teli láda és a hallgatásért adott húszezer korona. A lap szerint a ládába arany- és ezüstműt is csomagoltak, majd Szamuely parancsára elszállították a szovjetházból. Szeles Mariska azt is elmondta, hogy augusztus 1-jén nehéz koffert vitt Kun Béláné rokonához a Ritzbe. A történet váza tehát stabilizálódott: batyuk,

pénzesláda, hallgatási pénz, koffer, arany, ezüst. Az életrajzi és mellékes részletek változtak, de azok az elemek, amelyekből a „kincs” elbeszélés felépült, újra és újra visszatértek.

Itt különösen érdekes a szóhasználat. A cikkekben a „pakkolás”, „kincsesláda”, „zsákmány”, „harácsolás” és „szökés” egymást erősítő kifejezésekké váltak. Ezekkel a szavakkal a sajtó már előre kijelölte az olvasás módját. A szóhasználatban a csomag poggyász helyett zsákmánnyá, a csomagolás költözés vagy menekülés előkészítése helyett „pakkolássá”, a tisztázandó eredetű ingóság pedig kinccsé vált. A történet hitelességének látszatát a részletek adták, erkölcsi jelentését pedig a szókészlet.

Éppen ezért fontos elválasztani három kérdést. Történt-e a bukás előtti napokban csomagolás és értékek elhelyezése? Erre több forrás és a későbbi bírósági eljárás alapján igenlő válasz adható. Bizonyítható-e minden, amit 1919 szeptemberében a pénzesládáról, az aranyról, a százötven kilogramm ezüstről vagy a tárgyak eredetéről írtak? A rendelkezésünkre álló sajtóanyag alapján nem. És végül: történetileg fontos-e, hogy ezeket a híreket közölték és olvasták? Igen, mert éppen ebből érthető meg, hogyan vált a meneküléshez kapcsolódó „kincs” motívum néhány hét alatt részletgazdag

közismert történetté.

A következő év bírósági hírei különösen hasznos ellenőrzést kínálnak. A Magyarország 1920. június 4-én arról tudósított, hogy Tímár Szeréna, Széles Mariska és Sörös Ferenc ellen bűnpártolás miatt indul eljárás. A lap összefoglalása szerint Kun Bélának autót szereztek, összezsomagolták legfontosabb dolgait, és elősegítették, hogy elhagyhassa az országot. Az Est ugyanazon a napon szintén a „Kun Béla megmentői” elleni közelgő pert ismertette. Feltűnő, hogy ezekben a bírósági előzetesekben a korábbi sajtó leglátványosabb motívumai – a másfélmázsa ezüst, a párizsi cipők, a kincsesláda – már nem állnak a vád középpontjában.

Június 22-én a Kis Újság az ítéletről számolt be. Tímár Szerénát három és fél évi, Sörös Ferencet másfél évi börtönre ítélték, Szeles Mariska ügyét pedig elkülönítették, és rendes büntetőeljárásra utalták. A cikk a Hungária-szállóból eltűnt értékes ingóságokat említette, de a jogi történet súlypontja itt is más volt, mint az előző őszi szenzációs sajtóbeszámolóiban. A büntetőeljárás tehát azt mutatja, hogy a csomagolás és a menekülés elősegítése nem volt pusztán újságírói képzelet. Azt azonban nem igazolja automatikusan, hogy a sajtó minden, hónapokkal korábban közölt

kincsrészlete megfelelt a valóságnak.

Ez a különbség az Édes Anna szempontjából döntő. Kosztolányi 1926-ban már nem rendőrségi aktát rekonstruált, hanem azt a legendavilágot használta, amely 1919 őszére kialakult. A regény nyitójelenetében az elvitt értékek nem jogi bizonyítékokként jelennek meg, hanem a krisztinavárosi képzelet tárgyaiként. A grófnék ékszerei, a templomi kelyhek, az aranylánc és más javak ugyanazt az erkölcsi történetet mondják el, amelyet a korabeli sajtó is újra meg újra megfogalmazott: a bukott vezetők nemcsak távoztak, hanem magukkal vitték azt, ami másoké.

A sajtóanyagból ugyanakkor az is kiderül, mennyire közel került egymáshoz ebben a történetben a politika és a cselédszoba. Széles Mariska nem államférfi, nem pártvezető és nem diplomata volt. Háztartási alkalmazottként dolgozott, gyerekre vigyázott, csomagokat vitt, ajtókon nyitott be, és a lapok szerint olyan dolgokat látott, amelyekből országos bűnügyi történet lett. A rendőrség számára tanú és gyanúsított, a sajtó számára a titkok birtokosa, a későbbi olvasó számára pedig különös bizonyítéka annak, hogy a nagy politikai fordulatok története a háztartás legalsó szintjéig ért.

Ebben van egy olyan kapcsolat az Édes Annával, amelyhez nincs szükség semmiféle „eredeti modell” feltételezésére. Kosztolányi regényében a cseléd különleges helyzetben van: egyszerre bennfentes és kívülálló. Ott él a család lakásában, látja a veszekedéseket, pénzügyeket, szerelmi ügyeket és testi gyengeségeket, mégsem válik a család tagjává. Olyan dolgokról szerez tudomást, amelyekhez társadalmi helyzeténél fogva elvileg nincs köze. Széles Mariska 1919-es sajtótörténete ugyanilyen szerkezeti helyzetet mutat meg a politikai elit háztartásában. Ettől még nem lesz Édes Anna előképe, de a pozíció társadalmi valóságát erősen dokumentálja.

A szobalány vallomásának egyik legérdekesebb mellékszála ráadásul maga a szolgálati viszony. A Reggeli Hírek szerint hónapokon át alig kapott fizetést; a cikk egy pontján arról ír, hogy hét hónapi szolgálata alatt csak egyszer fizették ki, majd Kun Béláné egyik rokonától kapott ezer koronát hathavi bér címén. Ugyanez a nő állítólag el akart menni a háztól, de fenyegetéssel tartották vissza. Ezeket az állításokat természetesen ugyanazzal az óvatossággal kell kezelni, mint a vallomás többi részét. Mégis figyelemre méltó, hogy a nagy politikai botrány közepén a cselédmunka hétköznapi

kérdései – fizetés, felmondás, gyermekfelügyelet, szolgálat elhagyása – is előkerülnek.

A Kun Béla körüli kincstörténet azon a ponton ér össze az Édes Annával, ahol nincs szükség közvetlen modellkapcsolat feltételezésére. Széles Mariska sajtótörténete azt dokumentálja, hogy a politika és a cselédmunka ugyanabban a háztartási térben találkozhatott: a szobalány alkalmazott volt, de egyúttal tanúvá, információforrássá és a nyilvánosság szereplőjévé is válhatott. Ez a társadalmi helyzet önmagában közelebb visz Kosztolányi világához, mint bármilyen bizonyíthatatlan azonosítás.

5. Krisztinaváros 1919 után

Az Édes Anna helyszíne nem általában Budapest, hanem egy nagyon pontosan megnevezett városrész. Kosztolányi az Attila utca 238. számú házba vezeti az olvasót, Krisztinavárosba, ahol Vizy Kornél miniszteri tanácsos és felesége él. A regény lakásának címe irodalmi cím, de a környezet felismerhető: Attila utca, Krisztina tér, Krisztina körút, Logodi utca, Mikó utca, Pauler utca, a Vár és a Vérmező olyan térként jelenik meg, amelyben a szereplők mozognak, hírek terjednek, ismerősök találkoznak, a társadalmi rang pedig még az utcán és a ház kapujában is látható. Kosztolányi nem egy tetszőleges pesti bérházat választott. A regény kezdőpontja egy budai közeg, amelynek 1919 utáni politikai emlékezete különösen alkalmas volt arra, hogy a rendszer bukását a mindennapi hierarchia helyreállításaként is érzékeltesse.

A korabeli sajtó nem ad olyan részletes társadalmi statisztikát, amelyből pontosan megmondhatnánk, milyen foglalkozású és jövedelmű családok lakták Krisztinavárost. A rendelkezésünkre álló források ezért nem jogosítanak föl arra, hogy a városrészt egységesen hivatalnoki vagy ellenforradalmi negyedként írjuk le. Másféle bizonyítékunk azonban van: a sajtóban

megjelenő helyi események, évfordulós cikkek, lakhatási problémák és a közalkalmazottak helyzetéről szóló tudósítások megmutatják, milyen nyelven beszéltek a korszakban rendről, státusról, veszteségről és társadalmi biztonságról. Ezeket a forrásokat a regénnyel együtt olvasva érthetőbbé válik, miért olyan fontos Vizynél a cím, a megszólítás, a hivatal és a lakás rendje.

1919 januárjában, még a Tanácsköztársaság előtt, Az Újság rövid hírt közölt „Vízinség a Krisztinavárosban” címmel. A beszámoló szerint a városrészben napok óta nem volt rendes vízellátás, a lakók a Dunából hordták a vizet, amelyet otthoni, kezdetleges módon próbáltak megtisztítani. A cikk még azt a kérdést is fölvetette, mi történne, ha tűz ütne ki: vajon akkor is dézsákban kellene a Dunából vizet hordani az oltáshoz. A tudósítás nem politikai írás, mégis jól érzékelteti a háború utáni főváros egyik alapélményét. A városi középosztály életének külső formái megmaradhattak, miközben az infrastruktúra, az ellátás és a mindennapi komfort bizonytalanná vált.

Az ilyen hiányok különösen fontosak egy olyan regény olvasásakor, amelyben a háztartás rendje szinte megszállott jelentőséget kap. A víz, a fűtés, az élelmiszer és a személyzet kérdése a polgári lakásban nem apró technikai részlet volt, hanem a mindennapi élet

működésének feltétele. Vizyné cselédpanaszai ezért nem egy elszigetelt, különöc asszony magánmániájaként állnak a történetben. A korszak városi háztartása sok tekintetben sérülékeny rendszer volt: ha nem volt megfelelő személyzet, ha akadozott az ellátás, ha drágult az élelmiszer vagy a tüzelő, a család megszokott életformája közvetlenül megingott. A cselédhiányról a húszas évek elején több lap is visszatérően írt.

Krisztinaváros politikai emlékezete ennél közvetlenebbül is megjelent a sajtóban. A Magyarország 1920. június 23-án „A krisztinavárosi ellenforradalom emléke” címmel közölt cikket az egy évvel korábbi eseményekről. A tudósítás szerint 1919. június 23-án, az úrnapi körmenet idején konfliktus tört ki a városrészben, a Krisztina tér és az Alagút utca sarkán letépték és elégették a vörös zászlót, majd a templom előtt elénekelték a Himnuszot. A lap a történeteket egyértelműen ellenforradalmi emlékezetként keretezte: a helyi polgárság vallási és hazafias felháborodását állította középpontba, a vörös hatalom képviselőit pedig ellenséges, bűnös szereplőkként írta le.

A cikk szerint a konfliktus után fegyveres különítmény érkezett, több krisztinavárosi polgárt elfogtak, és Dénes Artúr ügyvéd halálos lövést kapott a templom

bejáratánál. A megemlékezésről szóló tudósítás már 1920 politikai nyelvét használta: az áldozatot az „ellenforradalom halottjaként” idézte föl, a következő napi emlékünnepséget pedig a városrész közösségi eseményeként jelentette be. A forrás tehát nem 1919. június 23. semleges jegyzőkönyve, hanem egy évvel későbbi emlékező szöveg. Éppen ebben rejlik a jelentősége: megmutatja, hogyan beszélt egy lap 1920-ban Krisztinaváros közelmúltjáról, milyen erkölcsi szerepeket osztott ki, és miként vált egy helyi összecsapás a politikai önazonosság részévé.

Kosztolányi 1926-ban már ebbe a kialakult emlékezeti közegbe helyezte Vizedet. A regényben a Tanácsköztársaság bukása nem elvont történelmi eseményként jelenik meg, hanem azonnal átírja a megszólításokat és a viselkedést. Vized négy hónap után ismét hallja régi címét, amikor Ficsor „méltóságos úrnak” szólítja. A házmester ugyanaz az ember, aki a proletárdiktatúra idején más politikai nyelvet használt, most pedig igyekszik bizonyítani, hogy örül a fordulatnak. A jelenetben a hatalom változása szinte nyelvtani formát kap: „elvtársból” újra „méltóságos úr” lesz.

Vizy reakciója ennél összetettebb. Örül a régi címnek, de óvatos marad, és a békét, a nyugalmat emlegeti. Ezzel Kosztolányi pontosan érzékelteti a hivatalnoki alkalmazkodás egyik lehetséges formáját. A társadalmi rang visszatérése fontos Vizynek, de nem akar túl korán nyíltan azonosulni az új helyzettel. Ficsor ezzel szemben túlhangsúlyozza saját lelkesedését, mintha már a beszédmódjával is törölni szeretné a közelmúltat. A ház tulajdonosa és házmestere ugyanannak a politikai változásnak két oldalán áll, de egyikük sem beszél teljesen szabadon. Mindketten tudják, hogy az új viszonyokhoz gyorsan kell igazodni.

A jelenet azért is fontos, mert a társadalmi hierarchia helyreállítása nem marad a politikai címek szintjén. Vizy és Ficsor kapcsolata az egész ház rendjét jelzi. A proletárdiktatúra idején Vizy kezdte a kézfogást, később Ficsor ajánlotta fel előzékenyen; a gesztus jelentése tehát a politikai rendszerrel együtt változott. Ugyanaz a kézfogás egyik helyzetben az egyenlőség kényszerű jele, másokban az alárendelt alkalmazkodás eszköze lehetett. Kosztolányi itt nem programot ír, hanem a testtartás, a megszólítás és a társadalmi bizonytalanság apró részleteiből építi fel a hatalom változását.

A krisztinavárosi ház belső rendje is ehhez a hierarchiához igazodik. Vizedék, Moviszterék és Drumáék a regény szerint három „úricsalád”, akik ugyanabban a házban élnek. Foglalkozásaik is jelzik helyzetüket: Vized miniszteri tanácsos, Moviszter orvos, Druma ügyvéd. A ház nem reprezentálja egész Krisztinavárost, mégis jól megválasztott társadalmi modell. Hivatal, szabadfoglalkozás, lakástulajdon, személyzet és a környék üzletei egy olyan életformát rajzolnak ki, amelyben a státus nem kizárólag jövedelem kérdése, hanem megszólításban, lakáskultúrában, ismeretségi körben és a háztartás működésében is megjelenik.

A regény Attila utca 238. számú háza kívülről rendezett, reprezentatív épület. Kosztolányi gipszrózsákat, erkélyeket, üvegezett verandát ír le, és külön hangsúlyozza, hogy csak három úricsalád lakik benne. Anna mégis összeborzong, amikor messziről meglátja. A ház társadalmi szépsége és a szolgáló testi idegenségérzete élesen elválik egymástól. Ami Vizedék számára biztonságot, státust és rendet jelent, az Anna számára olyan hely, amelyhez szagok, munkakényszer és kiszolgáltatottság kapcsolódik. A lakás ezért ugyanazt a különbséget hordozza, mint a megszólítás: másként néz ki felülről és alulról.

A korabeli közalkalmazotti sajtóanyagokból az is kiderül, hogy a „méltóságos úr” mögött álló hivatalnoki státus nem jelentett automatikusan anyagi biztonságot. Az Újság 1919. november 7-i „Tisztviselők létharcza” című összeállítása a fővárosi alkalmazottak béreit és segélyeit részletesen tárgyalta. A cikk szerint a közigazgatási alkalmazottak alapilletményei még nagyrészt a háború előtti rendszerhez igazodtak, amelyhez háborús és drágasági segélyek járultak. A legalacsonyabb végleges közigazgatási tisztviselői fokozatnál a lap 9400 korona éves összilletményt számolt, családos alkalmazottaknál további családi pótlékkal. Az adat nem Vízny fizetése, és nem is használható az ő háztartásának pontos költségvetéseként, de jól mutatja, hogy az inflációs időszakban a közalkalmazotti megélhetés önálló társadalmi problémává vált.

Ugyanez az írás azt is felsorolta, milyen módokon próbálta a főváros enyhíteni alkalmazottai helyzetét: élelmiszer-beszerzési központot, ruházati és háztartási áruraktárt, cipő- és ruhaüzemet, kedvezményes tüzelőellátást és étkezőt említett. A közalkalmazottak szervezkedését a lap a „létharc” részeként mutatta be. A cikk politikai nyelvezete már egyértelműen a

Tanácsköztársaság utáni rendhez kapcsolódott, és a közszolgálati érdekképviselőket „magyar nemzeti és keresztény erkölcsi alapon” szerveződő intézményként írta le. A megélhetési kérdés és a politikai újrarendeződés tehát ugyanabban a szövegben jelent meg.

Ez Víz alakjának megértéséhez fontos háttér. A regénybeli miniszteri tanácsos nem nyomorgó kishivatalnok, és később karrierje is emelkedik, ezért nem volna helyes közvetlenül rávetíteni a legalacsonyabb tisztviselői fizetési kategóriák gondjait. A hivatalnoki világ anyagi bizonytalansága azonban szélesebb közegként jelen volt. A rang, az előléptetés és a cím így gazdasági és társadalmi biztonságot is jelenthetett. Víz vágyott kinevezése ezért a hiúságnál többet jelent: a hivatalnoki pályán a státus a jövedelemhez, lakáshoz, társadalmi elismertséghez és a család jövőjéhez is kapcsolódott.

A Tanácsköztársaság alatt Víz politikai és szakmai helyzete megingott, a bukás után viszont újra megnyílt előtte a karrier útja. Kosztolányi ezt a változást következetesen összekapcsolja a társadalmi megszólítás visszatérésével. A „méltóságos” cím nem díszítő jelző: azt mondja meg, hogy Víz ismét elfoglalhatja korábbi helyét

a rendben. Ezért olyan érzékeny arra, ki hogyan szólítja, és ezért válik később a kinevezés kérdése a regény egyik visszatérő szálává. A hivatalnok számára a politika nem elvont eszmék versenye, hanem személyes pálya, presztízs és biztonság is.

Vizyné helyzete más, de a háztartás rendjéhez való ragaszkodása ugyanebből a társadalmi világból érthető meg. Őt kevésbé érdekli a minisztériumi karrier részlete, miközben a cseléd kérdését szinte létfontosságúnak éli meg. Ez a regény ironikus aránytalanságainak egyike, de a korabeli sajtóanyag alapján nem légüres térben született. A húszas évek elején a budapesti lapok visszatérően cselédhiányról, béralkuról, közvetítőkről, szolgálatváltásról és a háztartási alkalmazottak növekvő követeléseiről írtak. A polgári háztartás zökkenőmentes működtetése ténylegesen nehezebb és drágább kérdéssé vált.

Krisztinaváros ezért az Édes Annában egyszerre politikai és háztartási tér. A Vár közelsége, az úrnapi emlékezet, a nemzetiszín zászló és a régi címek visszatérése az egyik oldalon; a cselédcsengő, a konyha, a piac, a fűszeres és a mosoda a másikon. Kosztolányi ezeket nem választja szét. A regényben ugyanazokon az utcákon terjed a hír Kun Béla meneküléséről és később a

„tökéletes” Édes Annáról. A politikai legenda és a cselédpletyka ugyanannak a városi kommunikációnak két formája.

Különösen beszédes, ahogy Anna híre terjed a környéken. A fűszeresbolt a krisztinai asszonyok pletykaközpontjaként jelenik meg, majd a péknél, a mészárosnál, a mosodában is tudnak a lányról. A hír az Attila utcából továbbmegy a Krisztina térre, a körutakra, a Pauler, Mikó, Logodi és Tábor utcába, majd a Várba. A regény ezzel szinte térképet rajzol a helyi nyilvánosságról. A szolgáló, akinek társadalmi helyzete alacsony, rövid időre egész városrész beszédtemájává válik, mert Vizyné úgy mutatja be, mint ritka háztartási csodát.

A kétféle hírterjedés között világos párhuzam van. Kun Béla repülőgépes menekülése azért növekedhetett legendává, mert újabb és újabb részleteket kapcsoltak hozzá. Anna híre ugyanígy növekszik: először csak egy jó cseléd, aztán egyre többen beszélnek róla, olyanok is, akik még nem látták. Kosztolányi maga mutatja meg, hogyan születik közösségi történet kevés személyes tapasztalatból. Krisztinaváros a regényben nem passzív díszlet, hanem olyan közeg, amely folyamatosan beszél, minősít és rangsorol.

A helyi emlékezet politikai oldala ugyanilyen módon működhetett. Az 1920-as évfordulós Magyarország-cikkből azt látjuk, hogy az 1919. júniusi konfliktusnak egy év alatt már kialakult hőse, mártírja, helyszíne és erkölcsi értelmezése volt. Az emlékezés a történetek felidézésén túl azt is kijelölte, kik voltak „mi” és kik „ők”. A városrész polgárságát vallási és hazafias közösségként ábrázolta, a kommunista hatalmat pedig külső, erőszakos ellenségként. Ez az emlékezeti szerkezet közel áll ahhoz a nézőponthoz, amelyből az Édes Anna több krisztinavárosi szereplője a közelmúltra tekint.

Kosztolányi azonban nem veszi át változtatás nélkül ezt a politikai önképet. A regényben Vizy és környezete gyakran nevetséges, önérdékű vagy korlátolt. A rendszer bukásának öröme mellett ott van a címek iránti vágy, a gyors helyezkedés, a tegnapi és mai megszólítások komikuma. Ficsor túlélési alkalmazkodása sem hősi, de Vizy társadalmi elégtétele sem válik erkölcsi győzelemmé. Az író a politikai táborok fölé helyezkedve elsősorban azt figyeli, hogyan viselkednek az emberek, amikor a hatalom iránya megfordul.

Ez különbözteti meg a regényt az évfordulós sajtó nyelvétől. A Magyarország 1920-as tudósítása kész

erkölcsi rendet kínál: áldozatok és gonosztevők, hazafias polgárság és terrorfiúk állnak egymással szemben. Kosztolányinál a társadalmi rend visszatérése maga sem ártatlan. A Vizy-házban ugyanaz a hierarchia, amely a miniszteri tanácsosnak biztonságot és rangot ad, Édes Annát a háztartás legaljára helyezi. A politikai restauráció és a magánháztartás rendje nem azonos, de a regény egymás mellé állítja őket, és ettől a „rend” szó jelentése bizonytalanná válik.

A háztartási rend anyagi feltételeit a húszas évek közepének építészeti forrásai is megvilágítják. A fővárosi bérházakról szóló 1925-ös tervekben a személyzet számára már külön hálófülke vagy cselédszoba szerepelt, más tervekben külön cselédfürdőt is kialakítottak. Ezek a házak nem Krisztinavárosban álltak, és nem használhatók Vizyék otthonának közvetlen rekonstrukciójára. Arra viszont alkalmasak, hogy megmutassák: a háztartási alkalmazott helyét az építészek önálló funkcióként kezelték. A társadalmi hierarchia falakban, ajtóknál és helyiségnevekben is megjelent.

Kosztolányi háza ezért hitelesen illeszkedik egy szélesebb városi lakáskultúrához még akkor is, ha az Attila utca 238. irodalmi tér. Az úricsaládok lakása

reprezentatív, a személyzet munkaterülete elkülönül, a cseléd jelenléte természetes része a háztartásnak. A lakás társadalmi szerkezete megmutatja, miért lehetett Vizyné számára egy jó szolgáló megszerzése a családi élet egyik legfontosabb kérdése. A háztartás működésének nagy része olyan munkára épült, amelyet a család egyszerre nélkülözhetetlennek és alacsony rangúnak tekintett.

Krisztinaváros történeti háttéréből tehát három réteg rajzolódik ki. Az első a politikai emlékezet: a Tanácsköztársaság helyi konfliktusai, a bukás öröme, a régi címek és társadalmi pozíciók visszatérése. A második az anyagi bizonytalanság: vízellátási zavarok, infláció, közalkalmazotti megélhetési gondok, a háború és a forradalmak utáni városi élet törékenysége. A harmadik a lakás és a háztartás hierarchiája, amelyben a család társadalmi státusának fenntartásához mások láthatatlan munkája szükséges.

Ezek közül egyik sem magyarázza önmagában Édes Anna tragédiáját. A regény azonban mindhárom réteget ugyanabba a házba sűríti. Vizy politikai karrierje, Vizyné cselédmániája és Anna munkája nem külön történetek. Az egyik szereplő számára a rend azt jelenti, hogy visszakapja címét és hivatalát; a másik számára azt, hogy

vége engedelmes, megbízható cseléd dolgozik a konyhában; Annának pedig ugyanaz a rend egyre szűkebb mozgásteret jelent. A városrész története ezért nem háttérfestés, hanem a regény társadalmi mechanizmusának része.

6. Nincs cseléd Budapesten

Amikor Vizyné az Édes Annában új cseléd után vágyakozik, panasza könnyen tűnhet személyes rögeszmének. A regényben valóban van benne kényszeresség: az asszony a szolgálókról beszél, a szolgálókat hasonlítja össze, a korábbi cselédek hibáit sorolja, és úgy várja az ideális lányt, mintha a háztartás egész békéje ettől az egyetlen embertől függne. A húszas évek első felének budapesti sajtóját olvasva azonban kiderül, hogy a cselédhiány, a szolgálatváltás és a munkaadók növekvő elégedetlensége valós társadalmi jelenség volt. A lapok évről évre visszatértek ugyanahhoz a kérdéshez: miért olyan nehéz megfelelő háztartási alkalmazottat találni, miért kérnek többet a cselédek, és miért nem maradnak hosszú ideig egy helyen?

A Világ 1919. október 15-én „Minden közvetítőkön keresztül” címmel közölt riportot a cselédhelyszerzőkről. A tudósítás már néhány hónappal a Tanácsköztársaság bukása után cselédhiányról és magasabb bérekről beszélt, miközben a forradalmi hónapok társadalmi változásait is beleírta a történetbe. A közvetítői megszólalások szerint a háztartási alkalmazottak helyzete megváltozott, a korábbi alá-fölérendeltség megrendült, és a szolgálók nagyobb önállósághoz

szoktak. Ez a magyarázat természetesen a munkaadói és közvetítői nézőpontot tükrözte, ezért nem szabad úgy olvasni, mintha tárgyilagos társadalmi mérleg volna. A cikk mégis fontos, mert megmutatja, hogy 1919 őszén a cselédkérdést már közvetlenül összekapcsolták a politikai fordulattal.

A Magyarország tíz nappal később már a lehető legeggyértelműbb címet választotta: „Nincs cseléd Budapesten.” A Márta-egyletben készült riport szerint sok falusi lány inkább hazament, mert a fővárosban nehéz volt az élelmezés és a fűtés, vidéken pedig biztosabban juthatott ételhez. A tudósításból az is látszik, hogy a munka feltételei részletes alku tárgyát képezték. Nemcsak a készpénzbér számított, hanem az is, milyen kosztot kap a szolgáló, kell-e gyerekekre vigyáznia, hord-e tüzelőt, milyen egyéb feladatokat várnak tőle. A cselédhiány tehát nem azt jelentette, hogy ne lettek volna munkát kereső nők. Inkább azt, hogy a szolgálatot vállalók és a munkaadók elvárásai egyre nehezebben találkoztak.

A riportokból az is kiderül, hogy a vidéki származás kétféle jelentést kapott. A polgári háztartások gyakran éppen vidékről érkező lányokat kerestek, mert bennük látták a megbízhatóbb, kevésbé „elrontott” munkaerőt.

Ugyanakkor a vidék maga is versenytársa lett Budapestnek. Ha a falusi család meg tudta tartani a lányt, ha mezőgazdasági munka vagy más kereset akadt, vagy ha az otthoni ellátás kiszámíthatóbbnak bizonyult, nem volt magától értetődő, hogy valaki a fővárosi bentlakásos szolgálatot válassza. Édes Anna vidékről kerül Víznyékhez, de a regényben ez az út szinte természetesnek látszik. A sajtó azt mutatja, hogy a húszas évek elején ugyanez az út egyre kevésbé volt automatikus.

A Nap 1920. október 17-i cikke már a címében is a munkaadói nézőpontot tette meg kiindulópontnak: „Pesti asszonyok keserve: a cselédhiány”. A tudósítás szerint még az aratás és a szüret befejezése után sem érkezett annyi falusi szolgáló Budapestre, amennyire a háztartások számítottak. A cikk magyarázatai között szerepelt a rosszabb városi koszt, de az is, hogy a nők más munkákban nagyobb önállóságot találhattak. A vendéglátásban vagy kisebb kereskedelmi tevékenységekben megkeresett pénz mellett nem kellett egész nap egyetlen család rendelkezésére állniuk. Ez a különbség a készpénznél is fontosabb lehetett: a házicselédi szolgálat nemcsak munkahelyet jelentett, hanem életformát.

A bentlakásos háztartási alkalmazott munkaideje ugyanis nehezen választható el a magánéletétől. A lakás egyszerre volt munkahely és otthon, a munkaadó pedig a munkaórákon kívül is jelen volt. A szolgáló reggel a család előtt kelt, este gyakran a család után feküdt, és a nap közben adódó új feladatokhoz kellett alkalmazkodnia. A rendelkezésünkre álló sajtóforrásokból nem lehet megbízható, általános napi óraszámot számítani, ezért nem volna helyes kijelenteni, hogy egy budapesti mindenek átlagosan hány órát dolgozott. A riportokból azonban jól látszik a probléma szerkezete: a munkakör rugalmas volt, a feladatok könnyen összeadódtak, a szabadidő pedig külön alku tárgyává vált.

A Nemzeti Újság 1921. január 15-én „Körutazás a cselédkérdés körül” címmel járta végig a Mártát, magánközvetítőket és a Máriánusot. A riport egyszerre őrizte meg a gazdasszonyok panaszait és a szolgálók sérelmeit. Egy helyütt az a panasz is előkerült, hogy az úrnő még a kenyeret is elzárta a cseléd elől. Másutt a munkaadók oldaláról az a gondolat jelent meg, hogy három hónapig egyáltalán nem kellene cselédet fogadni, így lehetne letörni a magasnak tartott béreket. A két állítás ugyanabban a társadalmi konfliktusban

helyezkedik el: az egyik az élelmezés fölötti munkaadói hatalmat, a másik a munkaerőpiac fölötti ellenőrzés visszaszerzésének vágyát mutatja.

A bojkottötletből nem következik, hogy ilyen akció valóban megvalósult. Sokkal többet mond arról a feszültségről, amelyben megszülethetett. A munkaadók egy része úgy érezte, hogy elveszítette korábbi alkupozícióját, a cselédek pedig olyan feltételeket kezdtek megfogalmazni, amelyeket néhány évvel korábban kevésbé tudtak érvényesíteni. A sajtó gyakran ezt nevezte a cselédek „elkapatottságának” vagy „romlásának”, holott ugyanaz a jelenség munkaerőpiaci oldalról a választási lehetőségek bővüléseként is értelmezhető. A források egyik fontos tanulsága éppen az, hogy ugyanaz a szolgálatváltás az úrnő szemében hálátlanság, a cseléd szemében pedig jobb munkafeltételek keresése lehetett.

Ez a kettősség az Édes Annában is jelen van. Vizyné a korábbi szolgálókat erkölcsi tulajdonságaik alapján ítéli meg: lusták, megbízhatatlanok, szemtelenek, sokat járnak el, udvarlójuk van, vagy túl sokat kívánnak. A regény azonban nemcsak az asszony szavait közli, hanem azt is megmutatja, milyen elvárások tartoznak az „ideális” cseléd képéhez. Édes Anna azért válik szinte

csodává Vizyné szemében, mert keveset beszél, gyorsan tanul, sokat dolgozik, nem alkudozik látványosan, és kezdetben alig mutat saját igényt. Az, amit Vizyné erkölcsi kiválóságnak lát, részben éppen az önérvényesítés hiánya.

A Pesti Hírlap 1921. március 31-i „Cselédnyomor” című riportja egy Nagymező utcai közvetítőnél játszódott. A cím elsőre azt sugallhatná, hogy a szolgálok nyomoráról lesz szó, de a cikk iróniája valójában nagyrészt a gazdasszonyok panaszait állította középpontba. A közvetítőnél fizetési igényekről, külön cselédszobáról és kimenőről alkudoztak. A konkrét megfigyelt állásalku egy része kávéházi munkához kapcsolódott, ezért nem lehet minden elemét háztartási gyakorlatként általánosítani. A riport mégis világossá teszi, hogy a szoba és a szabadidő már olyan feltétel volt, amelyet munkába állás előtt ki lehetett mondani.

A külön cselédszoba iránti igény önmagában sokat elárul a bentlakásos szolgálat természetéről. Aki munkaadója lakásában élt, annak a saját helyiség jelenthette azt a kevés teret, amelyet legalább részben magáénak tekinthetett. A későbbi építészeti forrásokból tudjuk, hogy a húszas évek közepén egyes új budapesti bérházaknál már tudatosan terveztek külön cselédszobát,

kisebb lakásoknál pedig legalább a konyhából leválasztott hálófülkét. A munkaerőpiaci riportban megjelenő igény és az építészeti tervek ezért ugyanannak a társadalmi változásnak két oldalát mutatják: a személyzet elhelyezése a háztartás szervezésének látható kérdése lett.

A cselédhiányról szóló tudósításokban a bér folyamatosan visszatérő elem, de az infláció miatt a pusztá koronaszámok könnyen félrevezetnek. Egy 1919-es, 1921-es és 1924-es nominális fizetést nem lehet közvetlenül egymás mellé tenni anélkül, hogy figyelembe vennénk a pénz romlását és az árak változását. A sajtó maga is érzékelte ezt a problémát. A bérek növekedéséről szóló cikkek gyakran korábbi összegekkel hasonlították össze az aktuális fizetést, vagy aranyparitásban próbálták érzékelteni az értékét. A háztartási alkalmazott keresetének megítéléséhez ráadásul a készpénz mellett hozzá kellett számítani a kosztot és a lakhatást is.

A Világ 1919. november 30-i „Cselédválság” című írása már szélesebb demográfiai magyarázatot keresett. A cikk népszámlálási adatokat és saját becsléseket kapcsolt össze, és a cselédhiány egyik okaként a házasságot, illetve a vidékre való visszatérést emelte ki.

A forrás számait óvatosan kell kezelni, mert maga a szerző is becslésekkel dolgozott. Az viszont jól látszik belőle, hogy a kortársak nem átmeneti kellemetlenségnek tekintették a problémát. A „válság” szó arra utal, hogy a polgári háztartás régi személyzeti modelljének működését tartották veszélyben.

A cselédkérdésről szóló korabeli cikkek gyakran a munkaadó szemszögéből indulnak, ezért a „hiány” fogalmát is érdemes megvizsgálni. Hiány volt abból a munkavállalóból, aki az adott bérért, adott lakáskörülmények között, adott feladatokkal és az úrnő által elvárt engedelmességgel hosszabb ideig hajlandó volt szolgálni. Ez nem azonos azzal, hogy Budapesten ne lettek volna munkát kereső nők. A közvetítőknél készült riportok éppen azt mutatják, hogy kereslet és kínálat egyszerre lehetett jelen, miközben a felek másként képzeltek el az elfogadható feltételeket.

A Pesti Hírlap 1922. június 18-i „Cselédek” című riportja különösen jól láttatja ezt az alkut. Lázár István több közvetítőt keresett fel, és párbeszédes formában közölte, hogyan beszéltek szolgálatváltásról, étkezésről, külön szobáról, udvarlóról és betegségről. Az egyik megszólaló azt kifogásolta, hogy szobalánynak szerződtették, mégis mindenesmunkát vártak tőle. A

közvetítő ezzel szemben úgy kezelte a munkakörök összevonását, mintha az természetes volna. Egyetlen rövid vita mögött egész rendszer látszik: az állás neve és a ténylegesen elvárt munka nem feltétlenül fedte egymást.

Ez a különbség Édes Anna munkájánál is lényeges lesz. A regényben a lány nem munkaidő-táblázat szerint dolgozik, hanem elvégzi, amit a háztartás kíván. A korabeli riportok alapján ez nem valószínűtlen írói túlzás, ugyanakkor abból sem következik, hogy minden cseléd ugyanígy élt. A szolgálók éppen azért váltottak helyet, alkudoztak a közvetítőknél, vagy utasítottak vissza állásokat, mert a munkakörök, családok és bánásmód között jelentős különbség lehetett. Anna különössége abban áll, hogy kezdetben szinte semmilyen ellenállást nem mutat.

A Lázár-riport egy öregedő cseléd alakját is megmutatta, akinek egyre nehezebb volt megfelelő helyet találnia. Ez fontos ellenpontja annak a képnek, amely szerint a munkaerőhiány minden szolgálonak korlátlan választási szabadságot adott. Az alkupozíció függött az életkortól, egészségtől, gyakorlattól, bizonyítványtól és attól is, milyen munkát tudott valaki elvállalni. A cselédpiac hierarchikus volt a munkavállalók

között is. A fiatal, egészséges, főzni tudó, jó ajánlással rendelkező mindenes más helyzetben lehetett, mint az idősödő vagy beteg alkalmazott.

1924-re a lapok továbbra sem a cselédhiány megszűnéséről írtak. A Pesti Hírlap március 16-i cikke szerint „egyre kevesebb a háztartási alkalmazott Pesten és a vidéken”. A riport közvetítői tapasztalatokat idézett, és megint előkerült a gazdasszonyok közötti verseny: aki jobb feltételeket ígért, könnyebben juthatott alkalmazotthoz. A cikk a fényképes cselédkönyvet és a rendőri ellenőrzést is tárgyalta, vagyis a munkaerőhiány mellett tovább élt az igény arra, hogy a szolgáló személyét és múltját hatóságilag ellenőrizhetővé tegyék.

Ez a kettősség jellegzetes. A munkaadó panaszkodik, hogy kevés a cseléd, ugyanakkor bizalmatlan azzal szemben, akit felvesz. A szolgáló értékes munkaerő, mégis potenciális veszélyforrásként is megjelenik: ellophat valamit, eltűnhet, hamis ajánlást adhat, vagy egyszerűen egyik napról a másikra továbbállhat. A cselédkönyv és a közvetítő intézménye részben ezt a bizonytalanságot próbálta kezelni. Az Édes Annában Vizyné hasonló módon egyszerre vágyik kétségbeesetten egy jó cselédre és akar mindent tudni arról, akit a lakásába enged.

A 8 Órai Újság 1924. március 2-i cikke a béreket már az „aranyparitás” felől próbálta értelmezni. Egy minden-es-szakácsnő havi kétszázezer koronás fizetését említette példaként, és külön számolta hozzá az ellátás költségét. A riportban gazdasszonyi és alkalmazotti hang egyaránt megszólalt: szó esett étel elzárásáról, mosásról, nagytakarításról és arról, hogy egyes háztartások a drágulás miatt kevesebb személyzetet tartanak. A cseléd bérének növekedése tehát nem jelentett automatikusan jólétet, a munkaadói költségek növekedése pedig a feladatok összevonásához vezethetett.

A személyzet csökkentése különösen fontos a minden-es szerepének megértéséhez. Ha egy háztartás korábban több alkalmazott között osztotta meg a főzést, takarítást, mosást vagy gyermekfelügyeletet, majd kevesebb embert tartott, ugyanazok a feladatok egyetlen nőre kerülhettek. A „mindenes” elnevezés így gazdasági alkalmazkodást is jelentett. A háztartás megtartotta a szolgálatra épülő életformát, de a munka koncentráltabb lett. Vizyné éppen olyan lányt akar, aki sokféle feladatot elvégez, és nem kényszeríti arra, hogy minden munkafajtára külön embert tartson.

A sajtóban megjelenő cselédhiány tehát több egymásra rakódó változásból állt. A háború és az infláció

megingatta a régi bérvizonyokat, a vidék bizonyos időszakokban vonzóbb alternatívát kínált, más női munkák nagyobb önállóságot adhattak, a szolgálók pedig a munkaerőhiányt kihasználva több feltételt próbálhattak érvényesíteni. Közben a munkaadók egy része továbbra is a régi engedelmességet várta. A konfliktus ezért nem kizárólag pénzről szólt. Arról is, ki rendelkezik a szolgáló idejével, testével, társas kapcsolataival és mozgásával.

Ebből a háttérből nézve Édes Anna „tökéletessége” új jelentést kap. Vizyné olyan alkalmazottat talál benne, aki látszólag megoldja a korszak összes munkaadói panaszát. Nem követel hangosan magasabb bért, nem akarja folyton váltani a helyét, nem jár el feltűnően, nem hoz vendégeket, nem beszél vissza, és szinte minden munkát elvégez. A regény szereplői ezért csodálják. A korabeli újságok alapján azonban éppen ezek azok a pontok, amelyek körül a valós szolgálati viszonyban egyre több alku és konfliktus alakult ki.

Vizyné sikere ezért részben paradox. Miközben a sajtó azt panaszolja, hogy a cselédek egyre több önállóságot követelnek, ő olyan lányt kap, aki kezdetben mintha lemondana az önállóság nagy részéről. Ez teszi Annát ideális alkalmazottá, de egyúttal ez teszi a viszonyt veszélyessé. A feszültségek nem tárgyalásokban,

helyváltztatásban vagy nyílt veszekedésben oldódnak fel. Anna nem úgy reagál, ahogyan a közvetítőirodai riportok alkudozó szolgálói: nem mondja ki folyamatosan, mi nem tetszik neki, hanem alkalmazkodik.

A „nincs cseléd Budapesten” ezért a regény szempontjából több, mint korabeli újságcím. Megmagyarázza, miért tekint Vizyné különleges értéknek egy megbízható szolgálót, és miért válik Anna rövid idő alatt a háziasszony társadalmi sikerének részévé. A jó cseléddel dicsekedni lehet, a rossz cseléd miatt panaszkodni lehet, a cselédkérdés pedig beszédtemát ad a boltban és az ismerősök között. A szolgáló munkaereje magánügynek látszik, miközben egész városi középosztályi kultúra épül köré.

7. A cupringernél

Édes Anna nem cselédközvetítőn keresztül kerül Víznyékhez. Ficsor ajánlja, rokoni kapcsolatra hivatkozik, és ezzel mintha a regény rövid úton megkerülné azt az intézményrendszert, amely a húszas évek Budapestjén a háztartási alkalmazottak jelentős részének elhelyezkedését szervezte. A korabeli sajtó azonban tele van közvetítőkkal, „cupringerekkel”, egyesületekkel, cselédkönyvekkel, hatósági ellenőrzéssel és olyan vitákkal, amelyek arról szóltak, ki jogosult munkát közvetíteni, mennyit kérhet érte, milyen adatokat kell rögzíteni a szolgáloról, és mit tehet az alkalmazott, ha el akarja hagyni a helyét. Ez a háttér különösen fontos, mert megmutatja: a cselédszolgálat két magánember megállapodásánál többet jelentett: adminisztratív és társadalmi ellenőrzés alatt álló munkaviszony volt.

A közvetítőirodák működését a sajtó többnyire riportokból ismertette. Az újságíró belépett a várakozó nők közé, beszélgetéseket jegyzett le, leírta, hogyan alkudoznak a munkaadók és a munkát keresők, majd gyakran ironikus vagy moralizáló hangon értelmezte a látottakat. A „cupringer” szó önmagában is hordozott némi gúnyt és bizalmatlanságot. A magánközvetítő egyszerre volt szükséges szereplő és olyan figura, akit a

magas díjak, a segédek, az informális kapcsolatok vagy a munkaerő mozgatásából származó haszon miatt sokan támadtak. A húszas években ezért többször felmerült a hatósági közvetítés megerősítése és a magánközvetítők korlátozása.

A Világ 1919. október 15-i riportja már a Tanácsköztársaság bukása után közvetítőknél kereste a választ arra, miért nehéz cselédet kapni. A beszélgetésekből az derült ki, hogy az álláskeresők válogatnak a helyek között, a munkaadók pedig ezt gyakran a régi rend felbomlásának bizonyítékaként értelmezik. A közvetítő ebben a helyzetben nemcsak címet ad és feleket hoz össze, hanem közvetíti a konfliktust is: hallja, mit akar az úrnő, mit hajlandó elvállalni a cseléd, mennyi bért kér, és milyen feltételeket tart elfogadhatónak. A munkaerőpiac személyes tárgyalás formájában működik, de egyre kevésbé az egyoldalú munkaadói diktátum alapján.

A Nemzeti Újság 1921. január 15-i „Körutazás a cselédkérdés körül” című riportja több intézményt is végigjárt. A Márta mellett magánközvetítőket és a Máriánumot is felkereste, így egyetlen szövegben jelent meg a vallási, egyesületi és üzleti közvetítés világa. A cikkből az látszik, hogy a szolgálatba állás körül egész

intézményi háló alakult ki. A közvetítő nemcsak munkahelyet keresett, hanem információt adott a berről, a koszt minőségéről, a háztartás méretéről, és arról is, milyen hírük van egyes családoknak vagy szolgálóknak. A bizalom ezért piaci érték lett.

A cselédkönyv ebben a rendszerben a szolgáló személyes múltjának hordozója volt. A sajtóban újra és újra előkerül, hogy a könyvet be kell mutatni, a benne lévő adatokat ellenőrzik, és a korábbi szolgálati helyek nyoma meghatározhatja az új álláshoz jutást. A húszas évek közepén már fényképes cselédkönyvről is írtak, ami tovább erősítette a személyazonosítás és ellenőrizhetőség igényét. A munkaadó számára ez biztonságot jelentett: nem teljesen ismeretlen embert engedett be a lakásába. A cseléd számára viszont azt is jelentette, hogy előző munkahelyei és esetleges konfliktusai vele együtt utaztak egyik háztartásból a másikba.

A rendszernek ezért volt fegyelmező oldala. A munkaadó a jelenlegi teljesítmény mellett a múltat is nézte. Egy rossz bejegyzés vagy kedvezőtlen hír ronthatta a következő elhelyezkedés esélyét, a könyv visszatartása pedig komoly akadályt jelenthetett szolgálatváltáskor. A forrásokból nem lehet minden

ügyre azonos gyakorlatot rekonstruálni, de az biztosan látszik, hogy a cselédkönyv nem semleges papír volt. A mobilitás egyik eszköze és egyben a kontroll eszköze is lett.

A Pesti Hírlap 1922. június 18-i „Cselédek” riportja különösen jó képet ad arról, mi történt a közvetítőnél. Lázár István több helyszínen figyelte az alkudozást, és olyan párbeszédet közölt, amelyekből a szolgálat feltételei szinte élőben bontakoznak ki. Az egyik nő azt panaszolta, hogy szobalánynak fogadták fel, mégis mindenesmunkát vártak tőle. A közvetítő erre úgy reagált, mintha a munkakörök összevonása természetes volna. Ez a rövid vita világosan mutatja, hogy a szerződéses vagy megnevezett munkakör és a tényleges elvárás között könnyen rés nyílhatott.

Ugyanebben a riportban az étkezés, a külön szoba, az udvarló és a betegség kérdése is előkerült. A szolgálat tehát nem csak arról szólt, mennyi a havi fizetés. Mivel a cseléd a munkaadó lakásában élt, az állás elfogadásával életének több területéről is tárgyalnia kellett. Hol alszik? Mit eszik? Mikor mehet el? Fogadhat-e valakit? Mi történik, ha megbetegszik? Ezek a kérdések mai szemmel magánéletinek tűnnek, a bentlakásos háztartási szolgálatban azonban a munkaviszony részévé váltak.

Ez a pont különösen fontos Édes Anna helyzetéhez. Amikor Ficsor Vizekhez hozza, Anna nem hosszú feltétellistával érkezik, és nem látunk valódi béralkut. Vizyné kérdez, Anna válaszol, a megállapodás gyorsan létrejön. A jelenet éppen azért feltűnő, mert a korabeli közvetítői riportokban sokkal több alku és ellenállás jelenik meg. Anna nem úgy viselkedik, mint azok a cselédek, akik pontosan megmondják, milyen helyet nem vállalnak, milyen szobát kérnek, vagy milyen munkát tartanak elfogadhatatlannak. Az ő visszafogottsága ezért nem a kor általános cselédmagatartását tükrözi, hanem személyiségének és helyzetének sajátossága.

A közvetítők körüli vitákból az is kiderül, milyen erős gazdasági érdek kapcsolódott a szolgálatváltáshoz. A Magyarország 1924. január 26-i cikke „Halálra ítélik a cupringersegédeket” címmel számolt be készülő szabályozásról. A cím természetesen metaforikus volt, de a tervezett változás valóban azt célozta, hogy korlátozzák a közvetítősegédek működését, és erősítsék a hatósági közvetítést. A Márta városi kezelésbe vételének lehetősége is szóba került, és a cikk az ingyenes hatósági közvetítést szembeállította a korábbi elhelyezési díjakkal.

A közvetítési díj a szolgálot is terhelhette, így az állásváltás döntés és költség is volt. Aki új helyet

keresett, annak közvetítőhöz kellett fordulnia, várakoznia, alkudoznia, és adott esetben fizetnie. A reformígéreték mögött ezért szociális érv is állt: a munkát kereső nő ne legyen teljesen kiszolgáltatva annak, aki az állásinformáció birtokában van. Ugyanakkor a hatósági közvetítés nem feltétlenül jelentett nagyobb szabadságot, mert az ellenőrzés és nyilvántartás erősödésével járt együtt.

A Nemzeti Újság 1922. február 18-án „Hatósági cselédközvetítőt állít fel a főváros” címmel ismertette Szalay Sándor kerületi elöljáró elképzelését. A terv a magánközvetítés átalakítását, a bérek nyilvánosságát és hatósági felügyeletet kapcsolta össze. A közvetítés szociális rendezése mellett erkölcsrendészeti szempontok is megjelentek. Ez jól mutatja, hogy a cseléd elhelyezkedését a korszakban nem kizárólag munkaerőpiaci kérdésként kezelték. A szolgáló személyét, életmódját és mozgását közrendészeti szempontból is figyelték.

A húszas évek sajtójában a helynélküli cselédek rendőri kezelése is külön témává vált. A Népszava 1923. október 13-i anyagára a szakirodalom olyan razziákkal kapcsolatban hivatkozik, amelyek során állástalan szolgálókat fogdába vittek. Az eredeti cikk címe és teljes

részletei további ellenőrzést kívánnak, ezért ebből nem lehet általános rendőrségi gyakorlatot rekonstruálni. A hivatkozás azonban fontos figyelmeztetés: a szolgálat elvesztése nemcsak jövedelemvesztést jelenthetett. A bentlakásos alkalmazott egyszerre veszíthette el munkahelyét és lakhatását, és a közterületen vagy bizonytalan szálláson megjelenő nő könnyebben került rendőri ellenőrzés alá.

Ebből a szempontból a „szabad szolgálatváltás” kifejezés csak korlátozottan írja le a helyzetet. A cseléd elmehetett egyik családtól a másikhoz, különösen akkor, ha keresett munkaerő volt, de a mozgáshoz pénz, dokumentum, közvetítő, idő és új szállás kellett. A munkaadóval való konfliktus után a következő hely megtalálása sem volt független az előző szolgálat hírétől. A mobilitás létezett, de intézményi keretek között és jelentős társadalmi kockázattal.

A Magyarország 1925. június 21-i riportja, „Egy budapesti kádi és a cselédkérdés”, ennek a rendszernek egy másik oldalát mutatja. A Hársfa utcai kapitányságon cselédügyeket intéztek, és a riporter egy konkrét konfliktust követett végig. Borbola Juliska elbocsátása egy házbeli veszekedésből indult, majd a hatóság előtt könyvről, ruháról, hatnapi bérrel és felmondási időről

kellett döntenie. A tudósítás szerint a cseléd megkapta a könyvét, ruháját és hatnapi járandóságát, a felmondási időre követelt összeget viszont nem ítélték meg neki.

Ez a riport különösen értékes, mert megmutatja, hogy a cselédkönyv nem pusztán azonosító okmány volt. Amikor a szolgálati viszony megszűnt, a könyv visszaadása a továbblépés feltétele lett. A ruha és bér kiadása szintén olyan kérdés, amelyet hatóság előtt lehetett rendezni. A konfliktus tehát nem maradt a konyhában. A háztartás belső vitája pillanatok alatt közigazgatási ügyé válhatott.

A cikk címe a tisztviselőt „budapesti kádinak” nevezi, ami újságírói hasonlat, nem hivatalos megnevezés. A riport ezzel egzotikus, kissé ironikus képet ad egy olyan hatósági szereplőről, aki gyorsan és gyakorlatiasan dönt gazdasszony és cseléd vitájában. A humor mögött azonban nagyon konkrét társadalmi funkció látszik: valakinek el kellett döntenie, kié a könyv, jár-e pénz, vissza kell-e adni a ruhát, és mikor tekinthető lezártnak a szolgálati viszony.

A várakozó cselédek között a riport más panaszokat is idézett: étkezés, elmaradt fizetés, rossz bánásmód és szolgálatváltás körüli viták kerültek elő. Ezekből nem

lehet országos gyakoriságot számítani, de jól mutatják, milyen típusú konfliktusok jutottak el a hatóságig. Az élelmezés és a bér magánmegállapodásból jogvitává is válhatott. A szolgáló számára ezért a munkaadó lakásán belüli életnek volt külső fóruma is, még ha az erőviszonyok ettől nem váltak egyenlővé.

Édes Anna történetében különös jelentősége van annak, hogy a szolgálatváltás lehetősége többször felmerül, de nem válik valódi menekülési úttá. Ficsor közvetítésével lép be Vizyékhez, később pedig Moviszterékhez is mehetne, és a házasság lehetősége is egy másik életet ígér. A regényben tehát léteznek kijáratok, mégsem nyílnak meg tartósan. A korabeli közvetítői világ is azt mutatja, hogy a cseléd nem volt mozdulatlanul egyetlen családhoz kötve, de minden váltás új alkut, új bizonytalanságot és új ellenőrzést jelentett.

Ez a különbség fontos, mert Anna tragédiáját könnyű volna úgy elbeszélni, mintha jogilag vagy fizikailag egyáltalán nem hagyhatta volna el Vizyéket. A források ezt nem támasztják alá. A cselédek váltották a helyüket, közvetítőknél kerestek új állást, feltételeket szabtak és panaszt tettek. Anna kiszolgáltatottsága ezért nem abból fakad, hogy a rendszer semmilyen mozgást nem

engedett, hanem abból, hogy a létező mozgástérrel ő egyre kevésbé tud vagy akar élni. Ez sokkal összetettebb viszony, mint a teljes jogfosztottság képe.

A közvetítőknél készült riportok egyik visszatérő alakja az a nő, aki tudja, mit nem akar. Nem akar mindenesmunkát szobalányi állásban, nem akar rossz kosztot, szeretne külön szobát, kimenőt kér, vagy olyan helyet keres, ahol az udvarlója bejárhat. Az újságírók gyakran gúnyolják ezeket az igényeket, de a gúny mögött valós alkuerő látszik. A cseléd akkor tudja érvényesíteni az akaratát, ha elég keresett ahhoz, hogy nemet mondhasson egy állásra.

Anna ezzel szemben ritkán fogalmaz meg feltételeket. Vizyné ezért rövid idő alatt úgy érzi, hogy végre olyan cselédet talált, aki nem tartozik azok közé, akikről a lapok panaszkodó riportjai szólnak. Nem jár közvetítőről közvetítőre, nem alkudozik látványosan, és nem teszi a szolgálati viszonyt állandó tárgyalássá. A munkaadó szemében ez erkölcsi erényként jelenik meg. A korabeli sajtóval összevetve azonban az is látszik, hogy Anna hallgatása egyben a saját érdekei képviselésének hiányát jelenti.

A cselédkönyv szimbolikus jelentése itt különösen erős. A könyvben a szolgáló múltja olyan formában jelenik meg, amelyet mások olvashatnak és értékelhetnek. A jó bizonyítvány a megbízhatóság ígérete, a rossz bejegyzés kockázat. A szolgáló személyisége így részben adminisztratív adattá válik. A munkaadó azt szeretné tudni, honnan jött, hol szolgált, miért ment el, mennyire tisztességes. A magánháztartás intim terébe való belépést egy egész ellenőrzési rendszer előzi meg.

Ez a bizalmatlanság a háztartási alkalmazott különös helyzetéből fakadt. A cseléd idegen, de kulcsa van a lakáshoz; alacsony társadalmi rangú, de látja a család legintimebb életét; alkalmazott, de a nap jelentős részében közelebb van a háziasszonyhoz, mint annak barátai vagy rokonai. A munkaadó egyszerre függ tőle és félhet tőle. A közvetítő, a cselédkönyv és a hatósági ellenőrzés mind ezt a kettős viszonyt próbálta kezelni.

Az 1923. október 30-i Az Est „A háztartási munkásnők nagygyűlése” című híre azt jelzi, hogy a háztartási alkalmazottak maguk is szerveződtek. A rendelkezésünkre álló bibliográfiai rekordból a gyűlés részletes követeléseit nem lehet biztosan rekonstruálni, ezért azokról nem állíthatunk többet. Maga a tény

azonban fontos: a cselédség a közvetítők és munkaadók által mozgatott passzív tömegnél jóval összetettebb társadalmi csoport volt. Már 1919-ben is létezett a Háztartási Munkásnő című lap és szervezeti nyelv, amely betegsegélyezésről, közvetítésről és munkásnői jogokról beszélt.

A Háztartási Munkásnő 1919. márciusi első száma különösen erős ellenpont a későbbi polgári cselédriportokhoz. A lap saját közösségét „háztartási munkásnőként” nevezte meg, vagyis már a szóválasztással is más társadalmi pozíciót állított a „cseléd” helyébe. Programcikkei a közvetítés, a betegsegélyezés és a forradalom kérdését a munkát végző nők nézőpontjából tárgyalták. A teljes eredeti lapszám minden részletét még nem ellenőriztük, ezért óvatosan kell idézni, de a szakirodalmi hivatkozások alapján világos, hogy a szervezkedés célja a kiszolgáltatottság csökkentése volt.

Ez a szóhasználati különbség sokat mond. A „cseléd” hagyományosan személyes alárendeltséget is sugall, a „háztartási munkásnő” viszont munkaviszonyt és társadalmi csoportot nevez meg. A húszas évek sajtójában a két nyelv egymás mellett él. A munkaadói cikkek gyakran erkölcsi tulajdonságok szerint beszélnek

jó és rossz cselédről, a munkásnői nézőpont pedig jogról, közvetítésről, ellátásról és szervezetről. Ugyanaz az ember két egészen eltérő társadalmi fogalomban jelenik meg.

Az Édes Anna ebben a nyelvi térben született. Kosztolányi regényében a szereplők többnyire cselédként beszélnek Annáról, és Vizyné szemében a „jó cseléd” szinte erkölcsi kategória. A regény azonban folyamatosan megmutatja azt is, amit ez a megnevezés eltakar: Anna munkát végez, ideje van, teste van, fárad, beteg lehet, szerelmi kapcsolata alakulhat ki, és elvileg másik helyet is választhatna. A társadalmi szerep mögött végig ott van az ember, akinek érdekei és vágyai nem férnek bele teljesen a munkaadói kategóriába.

1926 februárjában a Budapesti Hírlap már „Kipusztul a cupringer” címmel írt a magánközvetítés átalakulásáról. A teljes cikket még ellenőrizni kell ahhoz, hogy pontosan megmondhassuk, milyen mértékben szorultak vissza a közvetítők, ezért a cím önmagában nem bizonyítja intézményük eltűnését. A hosszabb folyamat azonban világos: 1919 és 1926 között újra és újra napirendre került a közvetítés szabályozása, a hatósági szerep erősítése és a magánközvetítők visszaszorítása.

Éppen ezért a „cupringer” nem mellékes folklórfigura a korszak cselédvilágában. A közvetítő annak a munkaerőpiacnak a kapuőre, amelyben munkaadó és szolgáltató nem egyenlő erővel, de kölcsönös függésben keresi egymást. A cselédhiány miatt a jó munkaerő válogathat, a munkaadó pedig ellenőrizni próbál. A könyv, az ajánlás, a közvetítői díj és a rendőrségi fórum mind annak jele, hogy a szolgálat már nem magától értetődő, örökre szóló kapcsolat, hanem mozgásban lévő és vitatott munkaviszony.

Édes Anna azért kerül különleges helyzetbe, mert Ficsor révén mintha ezen a piacon kívülről érkezne. Vizyné számára ez előny. Nem kell ismeretlen közvetítőben bíznia, mert a házmester személyesen ajánlja a lányt, és rokoni felelősséget vállal érte. Anna így már belépése pillanatában személyes garanciával rendelkezik. Ez a közvetlen ajánlás a cselédkönyvnél is erősebb bizalmi tőkét jelenthet a háziasszony szemében: nemcsak papírja van, hanem valaki a házból kezkesedik érte.

A közvetítői riportokkal összevetve ezért Ficsor szerepe sokkal fontosabbá válik. Szerepe túlmutat azon, hogy elhozza a rokonát. Olyan funkciót tölt be, amelyet a városban külön intézmények láttak el: kiválaszt, ajánl,

információt ad, és bizalmat közvetít a két fél között. Politikai alkalmazkodása és családi közvetítő szerepe ugyanabban a személyben találkozik. Víznyék számára egyszerre mutatja, hogy tudja, hol a helye az új rendben, és azt is, hogy hasznos lehet számukra.

Anna szolgálatba kerülésének társadalmi környezete így pontosabban látszik. Nem egy feudális maradvány mozdulatlan világába lép be, ahol a cselédnek nincs választása, hanem egy változó budapesti munkaerőpiacra, ahol a szolgáltók váltanak, alkudoznak, közvetítőhöz járnak, hatósághoz fordulnak, és bizonyos feltételeket képesek kikényszeríteni. Ugyanakkor a bentlakás, a cselédkönyv, a közvetítői díjak, a rendőri ellenőrzés és a társadalmi kiszolgáltatottság erősen korlátozza ezt a szabadságot.

8. Mit jelentett mindenesnek lenni?

Az Édes Anna egyik legfontosabb társadalmi tapasztalata a munka láthatatlansága. Vizyék lakása akkor működik jól, ha a munka eltűnik a szemük elől: tiszta a szoba, elkészül az étel, rendben van a ruha, időben kerül minden a helyére, és közben lehetőleg maga a cseléd is minél kevésbé zavarja a család életét. Amikor Anna megfelel ezeknek az elvárásoknak, Vizyné nem azt érzékeli, hogy a lány egyre több feladatot végez el, hanem azt, hogy végre „rend” van. A háztartási munka éppen akkor válik természetessé a munkaadó szemében, amikor már nem kell külön figyelni rá. A korabeli sajtó közvetítői riportjai azonban visszahozzák a háttérből azt, amit a polgári lakás hajlamos volt eredményként, nem pedig munkafolyamatként látni.

A húszas évek budapesti cselédvilágában a „mindenes” nem szűk szakmai megnevezés volt. A fogalom éppen azt jelezte, hogy az alkalmazott többféle háztartási feladatot fog össze. A rendelkezésünkre álló források alapján főzés, takarítás, mosás, nagytakarítás, tüzelőhordás és egyes háztartásokban gyermekfelügyelet is kapcsolódhatott hozzá. Ez nem jelenti azt, hogy minden mindenes minden családnál ugyanazt végezte. A

sajtóban éppen azért találunk vitákat a munkakör körül, mert a megnevezés és a tényleges feladatlista között jelentős különbség lehetett. A „mindenes” inkább a háztartás alkalmazkodó munkaerejét jelölte: azt az embert, akire ott volt szükség, ahol éppen munka adódott.

Lázár István 1922. június 18-i Pesti Hírlap-riportja ennek a bizonytalanságnak különösen jó dokumentuma. A cselédközvetítőnél egy álláskereső nő azért panaszkodik, mert szobalánynak fogadták, mégis mindenesmunkát végeztek vele. A közvetítő nem különösebben lepődik meg ezen; a riport összefoglalása szerint a munkakörök összevonását természetesnek tekinti. Ez a rövid konfliktus fontosabb, mint elsőre látszik. Azt mutatja, hogy maga a munkavállaló is érzékelte a különbséget: más feladatkört jelenthetett szobalánynak lenni, mint mindenesnek, és a kettő összeecsúsztása sérelem forrása lehetett. Vagyis nem arról van szó, hogy a kor emberei számára minden háztartási munka magától értetődően egyetlen cseléd feladata lett volna.

A háztartási személyzet hagyományos hierarchiája több munkakört különböztetett meg. A jobb módú háztartásban a főzés, a szobák rendben tartása, a mosás,

a gyermekek felügyelete vagy a bevásárlás nem feltétlenül ugyanarra az emberre hárult. Minél kisebb volt azonban a háztartás, minél nagyobb lett a személyzet tartásának költsége, annál könnyebben koncentráálódtak a feladatok. A húszas évek eleji és közepi sajtó többször ír arról, hogy a drágulás miatt családok kevesebb alkalmazottat tartanak. A „mindenes” ezért nemcsak munkaköri, hanem gazdasági kategória is: az a személy, akinek több korábban elkülönített munkát kell egyetlen fizetésért ellátnia.

A 8 Órai Újság 1924. március 2-i, cselédbérekéről szóló cikke különösen jól mutatja ezt a folyamatot. A riport egy mindenes-szakácsnő havi kétszázezer koronás bérét említi példaként, és a készpénzfizetést külön kezeli az ellátás költségétől. Ugyanebben az anyagban szóba kerül a mosás és a nagytakarítás is mint olyan munka, amelynek elvégzése, illetve külön díjazása vitát válthat ki. A cikk nem reprezentatív bérstatisztika, ezért az összegből nem lehet budapesti átlagbért számolni. Sokkal fontosabb az, hogy a riport a háztartási munkát részekre bontja, és ezeket a részeket gazdasági értékkel ruházza fel.

A mosás például önmagában is jelentős fizikai terhelést jelentett. A húszas évek városi háztartásában ez

nem egy gombnyomással elindított gépi folyamat volt. Áztatás, vízmelegítés, kézi dörzsölés, öblítés, csavarás, szárítás, majd vasalás kapcsolódhatott hozzá, és mindehhez víz, tüzelő, hely és idő kellett. A forrásaink nem adnak olyan részletes, minden háztartásra érvényes munkanaplót, amelyből pontos óraszámot lehetne számítani, ezért nem lenne helyes Anna egy napját percre lebontva rekonstruálni. A munka fizikai természetét azonban érdemes szem előtt tartani: a tiszta fehérnemű és ágynemű mögött ismétlődő, nehéz kézi munka állt.

A nagytakarítás hasonlóképpen mást jelentett, mint a mindennapos rendrakás. A bútorok mozgatása, szőnyegek porolása, padló súrolása, ablakok tisztítása és a kevésbé hozzáférhető helyek rendbetétele jóval nagyobb megterhelést jelenthetett. Ha a háztartás külön takarítónőt vagy alkalmi segítséget fogadott, az egyben azt is jelezte, hogy ezt a munkát önálló feladatként ismerték el. Ha viszont a mindenesnek kellett elvégeznie, a munkaköre ismét bővült. A sajtóban a nagytakarítás külön említése ezért nem jelentéktelen részlet: megmutatja, hogy a „minden” szó mögött eltérő ritmusú és intenzitású munkák sorakoztak.

A főzés az étel elkészítésén túl több kapcsolódó munkát fogott össze. A bevásárlás, az alapanyagok előkészítése, a tűzhely kezelése, a tüzelő, a tálalás, majd az edények elmosása ugyanannak a folyamatnak része lehetett. A polgári háztartás étkezési rendje azt kívánta, hogy az étel adott időre elkészüljön, és a munka illeszkedjen a család napirendjéhez. A mindenes tehát nem saját tempójában dolgozott: feladatait részben az urak kelése, étkezése, vendégei és programjai szabályozták. Ez különösen fontos a bentlakásos szolgálatnál, mert a munkaidő határa nem egy műhely vagy iroda zárásával érkezett el.

Az Édes Annában Kosztolányi éppen ezt a szinte folyamatos rendelkezésre állást érzékelteti. Anna a lakás működésének ritmusához igazodik, és Vizyné fokozatosan természetesnek veszi, hogy a lány mindent gyorsan, pontosan és külön felszólítás nélkül elvégez. A regény nem statisztikai munkaidő-vizsgálat, ezért abból sem lehet napi óraszámot levezetni. A korabeli sajtóval összevetve viszont az látszik, hogy a több munkafajtát egy személyre terhelő háztartási modell valós társadalmi gyakorlat volt. Kosztolányi nem egy ismeretlen munkatípust talált ki, hanem a mindenes szerepét vitte el egy szélsőségesen jól működő formáig.

A „jó cseléd” egyik ismérve ezért a munkaadói nézőpontból az lett, hogy nem kell állandóan irányítani. Vizyné számára Anna értéke gyorsan nő, mert figyel, megjegyzi a szokásokat, és idővel előre tudja, mit várnak tőle. Ez a kép elsőre elismerőnek tűnik, de van benne hatalmi elem. Minél jobban alkalmazkodik a szolgáló, annál kevésbé kell a munkaadónak tudatosítania, mennyi munkát kér tőle. A láthatatlan munka egyik paradoxona, hogy a tökéletes teljesítés csökkenti annak érzékelhetőségét, mennyi erőfeszítés van mögötte.

A korabeli cselédriportokban ezzel szemben éppen a rosszul működő helyzetek válnak láthatóvá. Az újságíró akkor ír róluk, amikor a cseléd nem akar egy bizonyos munkát elvégezni, több fizetést kér, rossznak tartja a kosztot, vagy egyik napról a másikra elmegy. A konfliktus kiemeli azt, amit a békésen működő háztartás elrejt. Ha egy szobalány tiltakozik a mindenesmunka ellen, hirtelen meg kell nevezni, mi számít szobalányi és mi mindenesfeladatnak. Ha valaki külön pénzt kér nagytakarításért, láthatóvá válik, hogy az nem ugyanaz, mint a napi rendrakás. Ha mosásért vita támad, kiderül, hogy a munka terjedelme és értéke tárgyalható.

Ezért különösen óvatosan kell kezelni a korabeli sajtó gyakori panaszát, hogy a cselédek „már semmit sem

akarnak megcsinálni”. Az ilyen mondatok többnyire a munkaadói nézőpontot közvetítik. Ugyanaz a helyzet a munkavállaló szemszögéből azt jelenthette, hogy megpróbálta elhatárolni a vállalt feladatokat a ráterhelt pluszmunkától. A cselédhiány növelte ennek esélyét, mert a keresett alkalmazott könnyebben mondhatott nemet. A szolgálati viszony ezért a húszas években folyamatos alkudozás tárgya lett: mit jelent pontosan a munkakör, mi tartozik bele, és mi számít külön munkának?

Az étkezés ugyanebben a rendszerben egyszerre volt juttatás és ellenőrzési eszköz. A cseléd bére nem merült ki a készpénzfizetésben: a bentlakó alkalmazott kosztot és szállást is kapott. A 8 Órai Újság 1924-es cikke az ellátást külön költségként számolta hozzá a bérhez, vagyis a munkaadó gazdasági szempontból is értéket tulajdonított neki. A Nemzeti Újság 1921-es riportjában viszont olyan panasz is megjelent, hogy egy úrnő elzárta a kenyeret a cseléd elől. A két forrás együtt mutatja az ellátás kettős természetét: része volt a javadalmazásnak, de az élelmiszer fölötti tényleges rendelkezés a munkaadónál maradhatott.

Ez a bentlakásos szolgálat egyik alapvető különbsége más munkaviszonyokhoz képest. A munkáltató nemcsak a

fizetést adta, hanem az ételt és a lakóhelyet is. A cseléd ezért ugyanattól a családtól függött a megélhetés több elemében. Ha konfliktus támadt, a munkahely mellett a napi étkezést és a lakhatást is kockáztathatta. Ez magyarázza, miért volt fontos a következő hely gyors megtalálása, a cselédkönyv visszaszerzése és a közvetítői hálózat.

A lakhatás minősége szintén összefüggött a munka jellegével. A külön cselédszoba a húszas évek közvetítői riportjaiban már kimondható igényként jelent meg, az 1925–1926-os építészeti tudósítások pedig azt mutatják, hogy egyes új bérházak tervezésénél külön személyzeti helyiséggel számoltak. A Budaörsi úti terv egyik lakástípusánál még a konyhában kialakított hálófülke jelentette az alkalmazott alvóhelyét, a nagyobb lakásoknál már külön cselédszoba szerepelt. Egy másik terv közös cselédfürdőt is említett. Ezek a példák nem teszik lehetővé, hogy általános budapesti szabványról beszéljünk, de jól mutatják, hogy a szolgáló pihenőhelyének kérdése építészeti problémává vált.

Az alvóhely azért fontos, mert a munkaidő és a magánidő határát is befolyásolja. Aki a konyha melletti fülkében vagy a háztartás kiszolgálóterében alszik, fizikailag is közelebb marad a munkához, mint az, akinek

elkülönített szobája van. A külön helyiség sem jelent teljes autonómiát, de legalább ajtót húzhatott a szolgáló és a család közé. Az Édes Annában a lakás terei ezért nem semleges díszletek. A cselédszoba, a konyha, az ebédlő és a hálószoa azt is kijelöli, hol tartózkodhat Anna természetesen, és hol van csak akkor jelen, amikor munkája odaszólítja.

A személyzet csökkentéséről szóló sajtóhírek egy másik oldalról világítják meg a terhelést. Ha egy család korábban több alkalmazottat tartott, de a drágulás miatt egyetlen mindenesre tért át, nem feltétlenül csökkent ugyanilyen arányban a háztartás munkamennyisége. A feladatok összeadódtak. A mindenesnek így olyan háztartási kultúrát kellett fenntartania, amelyet korábban több ember munkája szolgált ki. A húszas évek inflációja ezért közvetve a szolgálók terhelését is növelhette, bár ebből a forrásanyagból nem számíthatunk általános mértéket.

A cseléd munkáját a technikai környezet is meghatározta. A víz, a tüzelő és a fűtés nem minden háztartásban jelentett ugyanakkora fizikai munkát, és a lakások felszereltsége között jelentős különbségek lehettek. A forrásokban a tüzelőhordás külön feladatként is előkerül. Ez arra figyelmeztet, hogy a háztartási

munka terhe nemcsak a család méretétől és igényeitől függött, hanem a lakás infrastruktúrájától is. Egy modernizált, jobb felszereltségű otthon és egy rosszabbul ellátott lakás között ugyanaz a „mindenes” megnevezés egészen eltérő fizikai munkát rejthetett.

A gyermekfelügyelet hasonlóan változó feladat lehetett. Széles Mariska 1919-es sajtótörténetében például szobalányként szerepelt, miközben a lap szerint Kun Béla gyermekére is vigyázott. Ez nem elegendő ahhoz, hogy általános szabályt állítsunk föl, de jól illusztrálja a munkakörök átjárhatóságát. A család életében felmerülő szükségletek könnyen felülírhatták a névleges munkakört. A szolgáló alkalmazkodóképessége ezért külön értéknek számíthatott: nem az volt a legjobb munkaerő, aki egyetlen dolgot tudott jól, hanem akihez sokféle feladatot hozzá lehetett rendelni.

A korabeli sajtóban a főzni tudás külön piaci előnyt jelentett. A „mindenes-szakácsnő” összetett megnevezés is azt jelzi, hogy a főzés önálló szaktudásként emelhette egy alkalmazott értékét. Ebből azonban nem következik, hogy a szakácsnő magasabb helyzete minden háztartásban azonos lett volna, vagy hogy minden mindenesnek magas szinten kellett főznie. A munkakörök neve sokkal inkább egy skálán helyezkedett el, mint

merev kategóriákban. A háztartás mérete, anyagi lehetőségei és az úrnő igényei döntötték el, milyen tudást vártak el.

Vizyné számára Anna legfontosabb tulajdonsága nem egyetlen háztartási készség. Az asszony azért lelkesedik érte, mert úgy érzi, mindenben megfelelő. A regényben Anna fokozatosan felveszi a háztartás ritmusát, és az úrnő szemében egyre kevésbé cserélhető le. Ez a „mindenben jó” kép pontosan találkozik a mindenes piaci logikájával. Minél több feladatot lehet egy emberre bízni, annál nagyobb az értéke a család számára. A szolgáló munkája így egyszerre válik nélkülözhetetlenné és egyre kevésbé körülhatárolhatóvá.

A nélkülözhetetlenség azonban nem jelent társadalmi felemelkedést. Ez az Édes Anna egyik legfontosabb ellentmondása. Anna teljesítménye egyre értékesebb Vizedeknek, de a családon belüli státusa nem változik vele arányosan. Nem lesz több joga azért, mert jobban dolgozik, és nem válik a család tagjává attól, hogy annak mindennapi működése egyre erősebben függ tőle. A munka gazdasági értéke és a munkát végző személy társadalmi megbecsülése két külön dolog marad.

Ez a korabeli sajtó nyelvében is érzékelhető. A munkaadói riportok gyakran panaszkodnak a bérekre, vagyis pontosan tudják, hogy a cseléd munkája pénzbe kerül és piaci értéke nőtt. Ugyanezek az írások azonban sokszor erkölcsi hibaként mutatják be, ha az alkalmazott ezt az értéket magasabb fizetésben, jobb kosztban, külön szobában vagy több szabadidőben akarja érvényesíteni. A piac logikáját elfogadják addig, amíg a munkaadó választ, de nehezebben viselik, amikor a szolgáló is választani akar. A húszas évek cselédkérdésének egyik alapfeszültsége ebből fakad.

A bér számszerű összehasonlítása különösen nehéz az infláció miatt. A 8 Órai Újság 1924-es kétszázezer koronás példáját csak saját időpontjában lehet értelmezni. A forrás maga is azért használja az aranyparitás fogalmát, mert a nominális koronaszámok gyorsan elveszítették összehasonlíthatóságukat. A cseléd fizetése ráadásul nem fedte le teljes javadalmazását, hiszen a koszt és a lakhatás természetbeni elemként hozzátartozott. Ezért a könyvben nem fogunk mesterséges bérsort készíteni 1919-től 1926-ig, mintha ugyanaz a pénzegység ugyanazt az értéket jelentené.

A munka értékét sokkal pontosabban mutatja az alku tárgya. Ha a mosás külön pénzt érhet, ha a

nagytakarításért vita folyik, ha a főzni tudó mindenes más kategóriát jelent, ha külön szoba szerepel az elhelyezkedési feltételek között, akkor világos, hogy a szolgálók maguk is próbálták részekre bontani és értékelni azt a munkát, amelyet a munkaadó hajlamos volt egyetlen szóval, „cselédségként” összefogni. A munkaköri határ kijelölése az önérvényesítés egyik formája volt.

Édes Anna ezzel szemben nem kezdi el feladatokra bontani a munkáját. Nem mondja, hogy ez már nem szobalányi, hanem mindenesmunka, nem kér külön díjat egy újabb feladatért, és nem a közvetítőnél alkuszik jobb feltételekre. A regényben éppen az válik különössé, hogy olyan munkaerőpiaci korszakban viselkedik feltűnően engedelmesen, amikor a sajtó folyamatosan az alkudozó, helyet váltó és igényeket támasztó cselédekről panaszkodik. Vizyné ezért érzi kivételesnek. Anna nem azért „tökéletes”, mert a kor minden szolgálója ilyen volt, hanem mert olyan, amilyennek a panaszkodó munkaadó a jó cselédet elképzelte.

A regény persze nem teszi Annát pusztá áldozati képletté. A lány tud dönteni, tud hallgatni, tud elutasítani, és bizonyos helyzetekben határozottan reagál. Mégsem alakít ki olyan nyílt tárgyalási viszonyt

Vizynével, amelyet a közvetítői riportokban látunk. A feszültség ezért nem felszíni vitákban gyűlik. A munkaadó azt érzékeli, hogy minden rendben van, miközben az olvasó egyre több testi és lelki jelből érzékeli, hogy az alkalmazkodásnak ára van.

A „mindenes” fogalmának a regény hatalmi viszonyaiban is szerepe van. Ha valaki mindenre használható, könnyen eltűnik a határ aközött, amit vállalt, amit kérnek tőle, és amit már csak azért végez el, mert a háztartásban ő az, akinek ezt meg lehet mondani. A munka rugalmassága a munkaadó kényelmét növeli, a szolgáló számára viszont azt jelentheti, hogy saját idejének és erejének határait mások szabják meg.

A korabeli források ugyanakkor nem engedik meg, hogy ebből általános, minden cselédre érvényes kizsákmányolási képletet készítsünk. A sajtóban látunk alkudozó szolgálókat, helyet váltó nőket, külön szobát és jobb kosztot követelő alkalmazottakat is. A cselédhiány bizonyos időszakokban valódi alkuerőt adott nekik. A társadalmi alárendeltség és a munkaerőpiaci mozgástér egyszerre létezett. Éppen ezért Anna helyzete akkor érthető meg pontosan, ha nem egy mozdulatlan rendszer tipikus képviselőjének, hanem egy változó rendszer különösen alkalmazkodó szereplőjének látjuk.

9. A lakás másik fele

A polgári lakás rendje az Édes Annában háttér helyett társadalmi szerkezetként működik. Ugyanazon a címen él a család és a szolgáló, ugyanazokat az ajtókat használják, mégsem ugyanabban a térben laknak. A szobák, a konyha, a kamra, a cselédszoba és a közlekedés útvonalai kijelölik, hol van helye az úrnak, hol az asszonynak, hol a vendégnek és hol annak, aki mindannyiukat kiszolgálja. A lakás ezért nem semleges doboz, amelyben a történet megtörténik, hanem a társadalmi különbségek egyik legkézzelfoghatóbb formája.

A regényből nem lehet Vizyék otthonának hiteles építészeti alaprajzát megrajzolni. Kosztolányi annyi teret mutat meg, amennyire a történetnek szüksége van, és a helyiségek irodalmi szerepe nem azonos egy műszaki terv funkciójával. A korabeli budapesti lakásforrások azonban segítenek megérteni, milyen természetesnek számított, hogy a háztartási alkalmazott számára külön helyet jelöljenek ki, és milyen különbségek lehettek a személyzet elhelyezésében. A források éppen azért értékesek, mert nem ugyanazt a lakást írják le: többféle megoldást mutatnak a konyhai hálófülkétől a külön cselédszobán át a közös cselédfürdőig.

A Városi Újság 1925. december 22-i összeállítása a főváros épülő bérházairól közölt részletes építészeti nyilatkozatokat. Medgyasszay István a Budaörsi útra tervezett pavilonos lakótelep megoldásait ismertette. Az egy-, két- és háromszobás lakások között már az egyszobásaknál is külön gondoltak az alkalmazott elhelyezésére. A nyilatkozat szerint a konyhában hálófülkét alakítanak ki számára, amelyet a szöveg a cselédszobához hasonló funkcióként ír le. A kétszobás lakásoknál viszont már külön cselédszoba szerepel az előszoba és a fürdőszoba mellett.

Ez a különbség sokat mond a lakásméret és a személyzet térbeli helye közötti kapcsolatról. A kisebb lakásban a szolgáló alvóhelye még a konyhához simul, a nagyobbban külön helyiség jár neki. A két megoldás között kényelmi és térhasználati különbség is van. A konyhába épített hálófülke azt jelenti, hogy az alkalmazott pihenőtere közvetlenül a munkahelyéhez kapcsolódik, míg a külön szoba legalább részleges elkülönülést tesz lehetővé. Még ha a helyiség kicsi is volt, ajtóval leválasztott térként másféle magánszférát adhatott, mint a konyha egyik leválasztott része.

A forrás arra is figyelmeztet, hogy a cseléd jelenléte nem kizárólag nagy, reprezentatív lakásokhoz tartozott.

Már az egyszobás lakástípus tervezésekor számoltak vele, bár ott más formában. Ebből természetesen nem következik, hogy minden ilyen lakásban valóban alkalmazott élt, és a terv megvalósulása is külön ellenőrzést igényelne. A lényeg az, hogy az építész a szolgáló elhelyezését a lakás funkcionális rendjének részeként kezelte. A személyzet számára kijelölt hely nem utólagos rögtönzésként, hanem a tervezés egyik szempontjaként jelent meg.

Ugyanebben a Városi Újság-cikkben Hüttl Dezső a Simor utca és Villám utca sarkára tervezett nagyobb bérházzal beszélt. Az épületben kilencvennégy, két- és háromszobás lakást terveztek, és a lakások helyiségei között a cselédszoba is szerepelt. Még érdekesebb a padlásra tervezett mosókonyha és a négy külön cselédfürdő. A forrás nem részletezi, pontosan melyik alkalmazott hogyan és milyen rendben használta volna ezeket, ezért ebből nem érdemes életmódtörténeti részleteket kitalálni. Maga az elnevezés azonban világos: a személyzet tisztálkodását külön infrastruktúrában képzelték el.

A cselédfürdő léte egyszerre utal gondoskodásra és elkülönítésre. Az alkalmazott számára biztosít tisztálkodási lehetőséget, de nem a családdal azonos

fürdőszobában. A korszak lakáskultúrájában a higiénia modernizációja tehát nem feltétlenül szüntette meg a társadalmi határokat, inkább új építészeti formába rendezhette őket. A szolgáló kapott helyet a modern lakásban, de a neki szánt hely külön maradt. Ez a kettősség jól illeszkedik ahhoz a világhoz, amelyet Kosztolányi megmutat: Anna állandóan jelen van Vized életében, de jelenléte mindig meghatározott funkcióhoz kötődik.

Az 1926 áprilisában közölt Mester utcai riport még közelebb visz Vized társadalmi közegéhez, mert a Mester utca 41-43. alatt épülő városi bérház lakásait elsősorban városi alkalmazottak számára szánták. A cikk egy-, két- és háromszobás lakásokat írt le, a háromszobások helyiségei között pedig előszobát, fürdőszobát, cselédszobát, kamrát és toilettet sorolt fel. Ugyanebben a tudósításban a lakbérékhez aranykoronában megállapított alapokat is közöltek: a háromszobás lakásoknál évi 1300, a kétszobásoknál 900, az egyszobásoknál 600 aranykoronát. A cikk azonban jelezte, hogy a ténylegesen fizetendő hányadról még nem született végleges döntés, ezért ezek az összegek nem kezelhetők kész lakbérszámlaként.

A Mester utcai példa azért különösen értékes, mert ugyanabban a dokumentumban jelenik meg a közalkalmazotti lakhatás és a cselédszobás lakástípus. Nem Vizedék házat látjuk, és egy városi alkalmazotti bérház lakói sem azonosíthatók automatikusan a regény miniszteri tanácsosának társadalmi rétegével. A kapcsolat mégis fontos: azt mutatja, hogy a húszas évek közepén a tisztviselői életformáról alkotott városi elképzelésben a háromszobás lakás személyzeti helyiséggel együtt szerepelhetett. A cseléd tartása tehát nem csak arisztokrata vagy nagypolgári luxusként jelent meg.

Ez pontosabbá teszi a Vized-ház társadalmi olvasatát. A regényben a cseléd jelenléte magától értetődő része a háztartásnak, még akkor is, amikor Vizedné folyamatosan panaszkodik a személyzet miatt. A család életformája úgy van megszervezve, hogy valaki főzzön, takarítson, mosson, ajtót nyisson, bevásároljon és rendben tartsa a lakást. A cseléd hiánya ezért a kényelmetlenségen túl a háztartás megszokott működését is zavarta. A lakás maga is feltételezi azt a munkát, amelyet valakinek el kell végeznie benne.

A Budai Napló 1925-ös lakáshirdetéseai más oldalról mutatják meg a budai lakásigény nyelvét. Február 7-én

egy hirdető négyszobás, kétbalkonos, Városmajorra néző második emeleti lakását szeretné ötszobásra cserélni. Ugyanazon az oldalon valaki négy- vagy ötszobás lakást keres kertés villában. A hirdetések nem említenek cselédszobát, ezért nem szabad azt feltételezni, hogy ilyen helyiség volt bennük. Éppen ez teszi őket hasznossá: megmutatják, milyen tulajdonságokat tartottak érdemesnek kiemelni akkor, amikor nagyobb budai lakást kerestek vagy cseréltek.

A két balkon, a Városmajorra néző fekvés, a szobák száma és a kertés villa olyan tulajdonságok, amelyek a lakás reprezentatív és életmódbeli értékét jelzik. A cselédszoba hiánya a hirdetésszövegben nem bizonyítja sem a hiányát, sem a meglétét. Ez a forráskritikai korlát fontos, mert a polgári lakásokról könnyű volna utólag automatikusan feltételezni személyzeti teret. A kutatás során azonban csak azt tekinthetjük bizonyítottnak, amit a dokumentum ténylegesen közöl. A nagyobb lakás önmagában még nem cselédszobás lakás.

Szeptemberben a Budai Napló egy másik lakáscsere-hirdetést is közölt. A szövegben egy jó karban lévő, „háromszor szoba-konyhás” kis ház szerepel, amelyet négyszobás családi házra cserélnének ráfizetéssel, és esetleg egy budai háromszobás modern

lakást is átengednének. A megfogalmazás azért érdekes, mert többféle lakhatási formát állít egymás mellé: kis házat, családi házat és modern lakást. A hirdető társadalmi helyzetét nem ismerjük, és azt sem tudjuk, létrejött-e a csere. A forrás annyit mond biztosan, hogy a budai lakáspiacon a nagyobb és modernebb otthon iránti igény nyíltan megfogalmazható volt.

A húszas évek lakásviszonyait azonban nem szabad kizárólag a polgári komfort felől nézni. A Nemzeti Újság 1922. június 18-i „Úszólakások a Dunán” című riportja egy rendhagyó lakásformát mutatott be. A kétszobás, konyhával és mellékhelyiségekkel ellátott úszó ház leírásában külön cselédszoba is szerepelt. A bemutatott berendezett ház árát négyszázezer koronában adták meg, más úszó házak szezonbérletére húszezer koronás összeget említettek. A két összeg eltérő konstrukcióra vonatkozott, ezért nem hasonlítható közvetlenül egymáshoz.

Az úszólakás semmilyen értelemben nem tekinthető a krisztinavárosi polgári lakás tipikus példájának. Éppen rendhagyó volta miatt érdekes. Ha még egy ilyen különleges lakás bemutatásakor is természetes helyiségmegnevezésként szerepel a cselédszoba, az arra utal, mennyire beépült a lakáskultúra nyelvébe a

személyzet elkülönített elhelyezésének gondolata. A bizonyító erő itt nem a gyakoriságra vonatkozik, hanem a fogalom természetességére.

A lakásforrások együttesen tehát nem azt bizonyítják, hogy minden két- vagy háromszobás budapesti lakásban cseléd élt. Ilyen következtetésre sem adatunk, sem jogunk nincs. Azt mutatják meg, hogy a húszas évek közepének tervezői és újságírói a háztartási alkalmazott számára kijelölt teret ismert és megnevezhető lakásfunkcióként kezelték. Kisebb lakásnál hálófülke, nagyobbánál külön cselédszoba, nagyobb épületegyüttesnél még elkülönített fürdési lehetőség is megjelenhetett.

Ez a térbeli rend a háztartási hierarchiát is megszilárdította. A család reprezentatív szobái és a szolgáló helyiségei különböző szerepet töltöttek be, és a közlekedés útvonalai is ehhez igazodhattak. A rendelkezésünkre álló forrásokból azonban külön cselédbejáratot vagy cselédlépcsőt nem sikerült úgy dokumentálni, hogy azt általános budapesti gyakorlatként bemutathatnánk. Ezért a könyvben sem fogjuk automatikusan hozzárajzolni ezeket Víznyék házához. A térbeli elkülönítés ténye bizonyítható, az egyes építészeti részletek nem mindenütt.

Az Édes Annában a lakás belső földrajza folyamatosan érzékelteti, hogy a szolgáló és az urak ugyanazon otthonban eltérő szabályok szerint mozognak. Anna számára a konyha és a hozzá kapcsolódó helyiségek a munka természetes terei, a szalon vagy a hálószoba viszont többnyire akkor nyílik meg előtte, amikor feladata van ott. A család ezzel szemben szabadon használja az egész lakást. A különbséget nem kell minden jelenetben kimondani; a szereplők mozgása újra és újra létrehozza.

A szolgáló külön szobája ebben a rendszerben egyszerre jelenthetett kedvezményt és határt. Kedvezmény, mert valamennyi magánteret biztosított a bentlakó alkalmazottnak, és jobb lehetett annál, mint ha a konyhában vagy egy leválasztott fürkében kellett aludnia. Határ, mert maga az elnevezés is azt rögzítette, hogy a helyiség a cseléd státusához tartozik. Nem egy újabb hálószoba volt, amelyet a család bármely tagja használhatott, hanem a személyzet számára kijelölt tér.

Ez különösen fontos Anna magánéletének megértéséhez. A bentlakás azt jelenti, hogy a munkaadó háza nem hagyható maga mögött a munkanap végén. A szolgáló alváskor is ugyanabban a társadalmi rendszerben marad, amelyben napközben dolgozik. A

külön szoba valamennyire elválasztja ettől, de a lakás határain belül marad, és az ajtó túloldalán továbbra is a munkaadói háztartás működik. A munka és a magánélet ezért fizikailag sem válik teljesen szét.

A cselédfürdők példája még egy másik szempontot is felvet. A tisztaság a polgári háztartásban erkölcsi és társadalmi értékke vált, a cseléd pedig maga is része annak a rendszernek, amelynek tisztaságát fenntartja. Ugyanakkor a tisztálkodás tere elkülöníthető marad. A modern higiénia és a társadalmi hierarchia tehát nem zárta ki egymást. Egy épület lehetett korszerűbb úgy, hogy közben részletesebben szervezte meg, melyik társadalmi csoport melyik helyiséget használja.

Kosztolányi regényében Vizyné különös figyelmet fordít Anna tisztaságára, külsejére és munkájának rendjére. A lány testi jelenléte folyamatosan megfigyelés alatt áll, miközben ő maga mások testével, ruhájával, ágyneműjével és ételével dolgozik. Ez a közelség ellentmondásos: a szolgáló a család intim tárgyaihoz hozzáfér, mégsem válik intimitásuk részesévé. Az elkülönített személyzeti tér ennek az ellentmondásnak építészeti megfelelője lehetett.

A lakásban a csengő is a tér társadalmi szervezésének eszköze. A család úgy tudja magához rendelni a szolgálót, hogy nem kell elmennie érte. A távolság és az alárendeltség egyszerre marad fenn: Anna nincs folyamatosan a szobában, de bármikor behívható. A csengő ezért nem jelentéktelen tárgyi részlet, hanem annak a háztartási rendszernek a technikája, amely a szolgáló idejét a család igényeihez igazítja. A külön cselédszoba sem jelent teljes elvonulást, ha a munkaadó egy jelzéssel megszakíthatja a pihenést.

A húszas évek lakásépítési tervei ezt a fajta funkcionális gondolkodást jól érzékeltetik. A lakás helyiségeit feladat szerint sorolják: előszoba, konyha, fürdő, kamra, toilette, cselédszoba. Minden térnek megvan a maga szerepe. A szolgáló is helyet kap ebben a rendszerben, de éppen olyan módon, ahogyan a kamra vagy a konyha: a háztartás működéséhez rendelt funkcióként. Az emberi magánszféra és a munkahelyi funkció így könnyen összeecsúsztatott.

A Mester utcai városi bérház különösen jól mutatja, hogy a modernizáció nem feltétlenül szüntette meg a háztartási szolgálatra épülő modellt. Fürdőszoba, toilette és cselédszoba ugyanazon felsorolásban szerepel. A korszerűbb lakás nem a cseléd nélküli jövőt jelenti,

hanem egy olyan polgári otthont, amely a személyzetet is beépíti saját modern térszerkezetébe. A húszas évek közepén tehát még bőven létezett az az életforma, amelyből az Édes Anna társadalmi konfliktusa kinőhetett.

Ugyanakkor már az is látszik, hogy ez az életforma változóban volt. A korábbi fejezetekben bemutatott cselédhiány, béralku és szolgálatváltás azt jelezte, hogy a személyzetet nem lehetett többé teljesen magától értetődő adottságnak tekinteni. A lakás falai még a régi rend szerint épültek, a munkaerőpiac viszont egyre több alkut kényszerített ki. A cselédszoba fizikailag megmaradhatott akkor is, amikor már nehéz volt olyan alkalmazottat találni, aki a hozzá kapcsolódó életformát elfogadta.

Vizyné tragikomikus helyzete részben ebből ered. Van lakása, amelynek működése cselédre van szabva, van társadalmi igénye a szolgálatra, de nincs olyan embere, akivel elégedett volna. Amikor Anna megérkezik, a háztartás térbeli szerkezete végre megtelik azzal a személlyel, akit a család régóta keres. Az úrnő úgy érzi, helyére került valami, ami addig hiányzott. Anna azonban nem egy üres lakásfunkciót tölt be, hanem saját múlttal, testtel, vágyakkal és félelmekkel rendelkező ember.

Ez a különbség lesz egyre fontosabb a regény előrehaladtával. Vizyné számára Anna helye pontosan meghatározható: hol alszik, mikor dolgozik, mikor mehet el, milyen feladatot végez. Anna számára ugyanakkor a lakás fokozatosan egész életének terévé válik. Kevés hely marad, ahol nem cselédként léteznek. A saját szoba sem feltétlenül jelent önálló életet, ha a nap többi részében minden út a család szükségleteihez vezet.

A lakás ezért az Édes Annában társadalmi térkép. Nem kell hozzá pontos méreteket ismernünk, és nem kell kitalálnunk, hány négyzetméteres lehetett a cselédszoba. A korabeli források éppen arra intenek, hogy ilyen adatot ne tulajdonítsunk a regénynek bizonyíték nélkül. A fontosabb összefüggés így is világos: a húszas évek budapesti lakáskultúrájában a személyzet térbeli elkülönítése valós és tervezhető kategória volt, a regény pedig ezt a kategóriát emberi viszonyra alakítja.

A lakás ajtaja nem volt zárkaajtó: a szolgálynak lehetett kimenője, rokonsága, udvarlója és a házon kívüli társas élete. A döntő kérdés az volt, ki, mikor és milyen feltételekkel léphetett ki rajta, mert ez a szolgálati viszonyon belüli mozgástér egyik legkézzelfoghatóbb mértéke volt.

10. Kimenő, udvarló, falu

A bentlakásos háztartási szolgálat egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy hol ér véget a munkaadó rendelkezési joga, és hol kezdődik a szolgáló saját ideje. Az Édes Annában ez a határ soha nem válik teljesen egyértelművé. Anna Vizyék lakásában él, a napirendje a háztartáshoz igazodik, és akkor szabadul ki ebből a rendből, amikor kimenőt kap vagy valamilyen külön alkalom nyílik rá. A korabeli sajtó alapján a kimenő, az udvarló fogadása és a szolgálaton kívüli kapcsolatok nem mellékes magánügyek voltak, hanem a cselédkérdés visszatérő részei. A munkaadók és az alkalmazottak éppen azért vitáztak róluk, mert a bentlakás miatt a munkaviszony és a magánélet határa könnyen összeecsúszott.

A Pesti Hírlap 1921. március 31-i, közvetítőnél készült riportjában a kimenő már az állásalku egyik elemeként jelenik meg. A konkrét jelenet egy része kávéházi munkára vonatkozik, ezért nem lehet minden részletét automatikusan magánháztartási gyakorlatként kezelni. Az azonban világos, hogy a szabadidő időtartamáról és rendjéről alkudozni lehetett. A kimenő olyan feltételként szerepelt, amelyet a munkát kereső nő már elhelyezkedéskor mérlegelhetett, nem pedig pusztá

jóindulati szívességgént. A forrás egyben azt is mutatja, hogy a munkaadó és a munkavállaló mást érthetett elfogadható szabadidő alatt.

A Szózat 1921. június 19-i „A cselédkérdés” című publicisztikája még közvetlenebbül fogalmazott. Gonda Béla a családi nyugalom és a tisztviselői munka szempontjából tárgyalta a háztartási alkalmazottak helyzetét, és a kimenő, valamint az éjszakai kimaradás szigorú szabályozását sürgette. Ugyanebben az írásban ugyanakkor hozományalapot, gyermekelhelyezést és aggkori biztosítást is szükségesnek tartott. A két irány egyszerre van jelen: a szolgáló magánéletének erősebb fegyelmezése és bizonyos szociális biztonságának intézményesítése. Ez a kettősség jól mutatja, hogy a „celédkérdés” korabeli megoldási javaslatai nem sorolhatók egyszerűen a szigor vagy a reform oldalára.

Gonda írása normatív publicisztika, ezért nem tekinthető annak bizonyítékának, hogy minden budapesti háztartásban az általa kívánt szabályok érvényesültek. Éppen ellenkezőleg: az, hogy szigorúbb szabályozást követelt, arra utal, hogy a gyakorlat ennél változatosabb volt. A cikk mégis fontos forrás annak megértéséhez, mennyire erős munkaadói igény irányult a szolgáló szolgálaton kívüli idejének ellenőrzésére is. A

bentlakásos munkaviszonyban az éjszakai kimaradás nem kizárólag az alkalmazott magánügye volt; a munkaadó a másnapi munkavégzés, a ház rendje és az erkölcsi megítélés felől is beleszólást igényelt.

A Pesti Hírlap 1922. június 18-i „Cselédek” című riportjában az udvarló kérdése már az állásfeltételek között bukkan fel. Lázár István közvetítőknél jegyezte le a beszélgetéseket, és a koszt, a külön cselédszoba, a munkakör és a betegség mellett azt is rögzítette, hogy számít-e, bejárhat-e az udvarló. A riport hangja több helyen karikírozó, ezért a párbeszédet nem szó szerinti társadalmi felmérésként kell olvasni. A téma jelenléte azonban önmagában beszédes: a párkapcsolat olyan körülmény lehetett, amelyet a munkaadó az alkalmazás feltételeként mérlegelt.

A szolgáló udvarlója a polgári háztartás szemszögéből többféle problémát testesíthetett meg. Idegen férfi jelenhetett meg a házban, az alkalmazott több időt tölthetett saját társas életével, és a kapcsolat a szolgálat feladásának, a házasságnak vagy más életpályának lehetőségét is megnyithatta. A források alapján nem lehet egyetlen általános munkaadói magatartást megállapítani: volt, ahol az udvarló bejárásának lehetősége az alku része lett, máshol a sajtó éppen az

ilyen szabadságot támadta. A konfliktus lényege abból fakadt, hogy a szolgáló saját élete a munkaadó lakásának falain belül zajlott.

A Pesti Hírlap 1924. március 16-i riportja ismét együtt említette a vidéki munkalehetőséget, a cselédhiányt, a fényképes cselédkönyvet, a rendőri ellenőrzést és az udvarló bejárását. Tamás Ernő cikke több ponton a közvetítők és gazdasszonyok értékeléseit adta tovább, ezért a szolgálók „romlásáról” vagy a vidék állítólagos jólétéről szóló általánosításokat nem szabad kész tényként átvenni. A riport mégis világosan jelzi, hogy 1924-ben a szolgálat feltételei között a személyes kapcsolatok szabadsága is tárgyalási kérdés volt. Az udvarló nem irodalmi díszlet, hanem a munkaviszony határát próbára tevő valós élethelyzet.

Az Édes Annában Katica alakja éppen azért fontos, mert Vizyné szemében mindazt megtestesíti, amit a korszak panaszkodó munkaadói a „rossz cselédhez” kapcsoltak. Kimenőre jár, udvarlója van, önálló akarata érzékelhető, és a háztartás rendjét nem helyezi minden más elé. A regény nem állítja, hogy Katica mindenben rosszul dolgozna; az asszony elégedetlenségének jelentős része abból fakad, hogy a lány életének van olyan része, amely fölött Vizyné nem rendelkezik. Anna ezzel

szemben kezdetben jóval kevesebb magánéleti igényt mutat, és ez rögtön növeli az értékét munkaadója szemében.

A különbség akkor válik igazán láthatóvá, amikor Anna kapcsolatai is fejlődni kezdenek. A szolgáló addig tűnik tökéletesen „házi” embernek, amíg kevés olyan kötődése van, amely kifelé vezet a lakásból. A regényben a kapcsolat és a házasság lehetősége ezért érzelmi fordulat és egyben munkaviszonyi következményekkel járó esemény. Ha Anna férjhez menne, elhagyhatná Vizyékét; ha saját életet választana, Vizyné elveszítené azt a munkaerőt, amelyhez egyre erősebben ragaszkodik. A magánélet szabadsága így közvetlenül ütközik a háziasszony érdekeivel.

A Világ 1919. november 30-i „Cselédválság” című írása a cselédhiány magyarázatakor a házasságot és a vidékre való visszatérést is számba vette. A cikk népszámlálási adatok mellett saját becsléseket is használ, ezért számait nem lehet minden további nélkül statisztikai tényként kezelni. A magyarázati irány azonban fontos: a szolgálat nem feltétlenül végleges életpálya volt. A házasság, a család vagy a vidéki visszaköltözés kilépési lehetőséget jelenthetett abból az életformából, amelyben a nő más családjának háztartását

tartotta fenn.

A házasság ebből a szempontból gazdasági és térbeli fordulat is. A bentlakó cseléd lakása munkaadója otthona, ezért saját háztartás alapításával egyszerre szűnik meg munkaviszonya és változik meg lakhatása. Gonda Béla 1921-es publicisztikájának hozományalap-javaslatja éppen azt jelzi, hogy a kortársak egy része is összekapcsolta a cselédnők jövőjét a házasság lehetőségével. A javaslat paternalista keretben született, de elismerte, hogy a szolgálatból való kilépéshez anyagi alapra is szükség lehet.

Az Édes Annában a házassági lehetőség ennek megfelelően sokkal több, mint romantikus mellékszál. Anna számára saját háztartást, más társadalmi szerepet és a bentlakásos szolgálat elhagyását ígérheti. Vizyné számára ugyanaz a lehetőség veszteség. Ez a kettős nézőpont a regény egyik legfontosabb feszültsége: ami a szolgálónak életpálya-váltás, az a munkaadónak munkaerővesztés. Az érzelmi és gazdasági érdek ugyanabban a döntésben találkozik.

A vidéki kapcsolat szintén állandó háttér. A Magyarország 1919. október 25-i riportja a cselédhiány egyik magyarázataként azt említette, hogy sok falusi lány

visszatért otthonába, mert Budapest élelmezési és fűtési nehézségei mellett a vidék kedvezőbbnek tűnhetett. A Nap 1920. október 17-i tudósítása pedig arról írt, hogy az aratás és szüret után sem érkezik annyi falusi szolgáló a fővárosba, amennyit a munkaadók vártak; a riport a vidéki lehetőségek mellett más városi munkákat is vonzóbb alternatívaként említett. Ezek a szövegek nem migrációs statisztikák, de világosan jelzik, hogy Budapest és a falu között kétirányú mozgás létezett.

A vidékről felkerülő cseléd ezért nem szakadt el szükségképpen végleg származási közegétől. A sajtóban éppen az a panasz tér vissza, hogy hazamennek, nem jönnek vissza, vagy más munkát választanak. A munkaadó szemszögéből ez munkaerőhiány, a szolgáló szemszögéből azonban választási lehetőség. A falu egyszerre volt múlt, ahonnan valaki felkerült Budapestre, és lehetséges visszaút. Ez Anna esetében azért fontos, mert a regény vidéki származása karakterjegynél többet jelent: azt is megmutatja, hogy a lány más társadalmi világból kerül Víznyék lakásába.

A forrásjegyzékünk nem teszi lehetővé annak számszerű meghatározását, hogy a budapesti cselédek milyen vármegyékből érkeztek, milyen gyakran jártak haza, vagy milyen hosszú ideig maradtak egy-egy

szolgálati helyen. Ezt a hiányt nem érdemes feltételezésekkel kitölteni. Annyi azonban biztosan látszik, hogy a vidék és a főváros közötti kapcsolat a cselédhiányról szóló korabeli magyarázatok állandó eleme volt. A szolgálat vállalása és elhagyása egy szélesebb mozgás része lehetett, amelyben családi, élelmezési és munkalehetőségek egyszerre számítottak.

A kimenő ennek a mozgásnak a kisebb léptékű változata. Nem végleges kilépés a szolgálatból, csak ideiglenes kilépés a lakás rendjéből. Éppen ezért válhatott szimbolikussá. A munkaadó számára a kimenő azt jelentette, hogy bizonyos időre lemond a szolgáló munkaerejéről és felügyeletéről; a cseléd számára azt, hogy rövid időre nem a háztartás funkciójaként létezik. A körülötte kialakuló vita valójában arról szól, hogy a bentlakó alkalmazott idejének mekkora része tekinthető sajátjának.

Az 1926. augusztus 3-i Új Nemzedék-cikk címe ezért különösen érdekes: „Délutáni bolyongás a ‘háztartási alkalmazottak’ korzójának színes kavargásában.” A teljes újságoldal szövegét jelenlegi anyagunkban még nem ellenőriztük, így nem volna helyes megnevezni a korzó pontos helyét, résztvevőit vagy a cikkben leírt szórakozási formákat. A cím azonban önmagában is

megbízható bibliográfiai adat, és egy lényeges jelenségre mutat rá: 1926 nyarán a sajtó már olyan, háztartási alkalmazottakhoz kötött délutáni társas teret tartott riporttémának, amelyet „korzóként” lehetett leírni.

Ez azért fontos, mert az Édes Anna folytatásos közlése ekkor már megkezdődött a Nyugatban. Nem állíthatjuk, hogy Kosztolányi ezt a cikket olvasta vagy felhasználta, hiszen erre nincs bizonyíték, és a regény szövegének jelentős része nyilván korábban készült. A kronológiai egybeesés mégis jól érzékelteti a társadalmi közeget: miközben az olvasók a folyóiratban egy cseléd lány történetét követték, a napi sajtó külön riportot szentelt a háztartási alkalmazottak saját délutáni társas világának.

Az „alkalmazottak korzója” kifejezés önmagában ellensúlyozza azt a képet, amelyben a cseléd kizárólag gazdái lakásában létezik. A szolgálóknak lehetett egymással kapcsolatuk, találkozhattak, információt cserélhettek, és a munkaadó családjától elkülönülő társas közeghez tartozhattak. Hogy az Új Nemzedék konkrét riportjában mindez pontosan hogyan jelent meg, azt az eredeti szöveg nélkül nem szabad részletezni. A bibliográfiai nyom azonban arra elegendő, hogy az elszigetelt cseléd alakját ne tekintsük automatikusan tipikusnak.

Édes Anna elszigeteltsége éppen ezért válik érdekesebbé. Ha a korszak más háztartási alkalmazottai számára a kimenő, az udvarló és a társas találkozás létező, sőt alkudozható része volt az életnek, akkor Anna visszahúzódása nem írható egyszerűen a társadalmi státus számlájára. A cselédlét korlátozta a magánidőt, de nem törölte el teljesen. Anna tragédiájában ezért az is szerepet kap, hogy milyen kevésbé épül ki körülötte olyan külső kapcsolati háló, amely független lenne Vizyéktől.

A regényben Ficsor rokoni kapcsolata ilyen háló lehetne, de nem válik erős érzelmi vagy védelmi háttérre. A családi kapcsolat inkább közvetítő funkciót tölt be: Ficsor elhozza Annát, kezeskedik érte, és ezzel segíti Vizyéket. Az a társadalmi kötelék, amely elvileg Annát kapcsolná saját közegéhez, a történet elején már a munkaadó érdekeit szolgálja. Ez finom, de lényeges különbség ahhoz képest, amit a sajtóban a vidékre hazatérő vagy új helyet választó cselédekről látunk.

Az udvarló szerepe ennél közvetlenebbül nyit kifelé. A Pesti Hírlap riportjai alapján a munkaadók számára valós kérdés volt, bejárhat-e az udvarló. A kapcsolat tehát az érzelmek szféráján túl a háztartás terét, a kimenőt és a szolgálat jövőjét is érintette. Egy kapcsolat megnövelhette a szolgáló saját életének súlyát a

munkaadó életével szemben. A háziasszony számára éppen ezért zavaró lehetett: azt jelezte, hogy az alkalmazott nem kizárólag a háztartás céljai szerint rendezi idejét.

Vizyné Annához való ragaszkodása ebből a perspektívából fokozatosan tulajdonosi jellegűvé válik. Nem jogi tulajdonról van szó, hanem arról az érzelmi és gyakorlati igényről, hogy Anna maradjon ugyanaz a tökéletesen rendelkezésre álló alkalmazott, akivé a háztartásban vált. Amikor megjelenik egy másik élet lehetősége, Vizyné nem semleges megfigyelő. Az ő érdeke az, hogy Anna ne menjen el. A korabeli cselédpiac logikájában ez érthető: jó munkaerőt nehéz találni. Emberi kapcsolatként azonban egyre problematikusabb, mert a szolgáló jövője ütközik a munkaadó kényelmével.

A kimenő körüli vita ezért túlmutat a heti szabad órák kérdésén. Azt teszi láthatóvá, hogy a cselédet egyszerre tekintették munkavállalónak és a háztartás belső rendjéhez tartozó személynek. Egy gyári munkás hazamehetett a munkahelyéről; a bentlakó szolgáló saját pihenőidejében is a munkaadó házában maradt, hacsak ki nem lépett onnan. A kijárás ezért fizikailag is kijelölte azt a pillanatot, amikor a szolgáló ideiglenesen visszavette saját idejét.

A korabeli publicisztika erkölcsi nyelve ezt gyakran gyanakvással kezelte. Az éjszakai kimaradás, az udvarló, a gyakori helyváltogatás vagy a városi szórakozás könnyen a „rossz cseléd” tulajdonságai közé kerülhetett. Ugyanakkor a közvetítőknél ugyanazok a kérdések tárgyalható munkafeltételként jelentek meg. Ez a különbség megint azt mutatja, hogy a cselédkérdésről nem volt egységes társadalmi beszéd. A munkaadói erkölcsi ítélet és a munkaerőpiaci alku párhuzamosan létezett.

A szolgálok szociális reformjáról gondolkodó Gonda Béla szövege is ezt a kettősséget őrzi. Miközben szigorúbb ellenőrzést kívánt a kimenőnél, a jövőre vonatkozó anyagi intézményeket is javasolt. A cselédet egyszerre látta fegyelmezendő munkaerőnek és olyan nőnek, akinek házassága, gyermeke és öregkora lehet. A paternalizmus kerete erős, de a szolgálat ideiglenes életállapotként jelenik meg, amelyből valamilyen módon tovább kell lépni.

Az Édes Anna egyik tragikus mozzanata éppen az, hogy a továbblépés lehetősége megjelenik, majd bezárul. A regény nem azt állítja, hogy Anna elől a társadalom minden kijáratot eleve lezárt. Ellenkezőleg: van másik szolgálati hely lehetősége, van kapcsolat, van házassági

perspektíva. A végzetessé váló folyamatban az a fontos, hogy ezek közül egyik sem stabilizálódik olyan úttá, amelyen valóban ki tudna lépni Vizyék háztartásából.

Ezért a történeti háttér itt megint módosítja a regény hagyományos olvasatát. Anna nem azért marad, mert a korszak minden cselédje mozdulatlanul ura házához volt kötve. A sajtó éppen ellenkezőleg, sokszor túl sok szolgálatváltásról panaszkodott. Nem azért nincs udvarlója vagy külső élete, mert a háztartási alkalmazottaknak általában ne lehetett volna ilyen kapcsolatuk; a közvetítők éppen annak feltételeiről alkudoztak. Anna helyzete részben társadalmi, részben személyes, és a kettő csak együtt magyarázza a regény feszültségét.

A falu ugyancsak ilyen kettős jelentésű. Egyrészt a városi sajtó számára a cselédutánpótlás forrása, ahonnan a „jó” lányokat várják. Másrészt a szolgáló számára alternatíva: vissza lehet menni, ha a fővárosi élet drága, rossz a koszt, vagy más lehetőség adódik. A polgári város a vidéket egyszerre idealizálja és fél tőle. Idealizálja, mert onnan várja az engedelmes, „romlatlan” munkaerőt; fél tőle, mert a lány bármikor visszatérhet oda, és ezzel kivonhatja magát a budapesti háztartás szükségletei alól.

Édes Anna vidéki háttere ezért nem folklorisztikus kellék. A regényben a lány úgy lép be Krisztinavárosba, hogy mögötte létezik egy másik tér és másik élet lehetősége, még ha ez nem is válik erős, folyamatosan jelen lévő háttérré. Vizyné ezzel szemben azt szeretné, ha Anna teljesen a házhoz tartozna. A szolgálati viszony egyik alapellentéte itt válik láthatóvá: a munkaadó stabilitást akar, a szolgáló életében viszont a szolgálat csak egy szakasz lehet.

A korszak újságjai ezen a ponton közelebb visznek Anna történetéhez, mint bármilyen általános társadalomrajz. A kimenő, az udvarló, a külön szoba, a cselédkönyv, a vidékre visszatérés és a házasság mind konkrétan megjelenő kérdés. Egyenként egyik sem magyarázza a regényt. Együtt azonban kirajzolják azt a mozgásteret, amelyben egy háztartási alkalmazott saját életet próbálhatott szervezni a szolgálat mellett vagy azon túl.

A mozgástérnek volt egy különösen érzékeny határa: a fiatal háztartási alkalmazott olyan lakásban élt, ahol a munkaadó család férfitagjaihoz is közvetlen közelségbe került, miközben társadalmi és gazdasági helyzete gyengébb volt az övékéénél. A Népszava már 1920-ban arra figyelmeztetett, hogy miközben a rendőrség a

gazdákat óvja a tolvaj cselédktől, a szolgálatba álló lányokat is védeni kellene a háztartáson belüli visszaélésektől. Jancsi és Anna története ezért nem választható le a szolgálat társadalmi szerkezetéről.

HÁTTÉRGYÁR

11. A cseléd teste

Az Édes Anna egyik legkényesebb történetszála Jancsi és Anna kapcsolata. A regény sokáig úgy építi föl a szolgáló alakját, hogy a munka, a hallgatás és az engedelmesség kerül előtérbe, majd hirtelen kiderül: ugyanaz a társadalmi helyzet, amely Annát jó cseléddé teszi Vizyné szemében, a ház fiatal férfitagjával szemben is kiszolgáltatottá teheti. A bentlakó alkalmazott nemcsak a család tárgyaihoz és intim tereibe jutott közel. Saját teste is folyamatosan jelen volt egy olyan lakásban, ahol munkája, lakhatása és megélhetése mások döntéseitől függött.

Ezt a kérdést a korabeli sajtó meglepően közvetlenül is megfogalmazta. A Népszava 1920. május 28-án „Vigyázzunk, ha cselédet fogadunk!” címmel kommentált egy rendőrségi figyelmeztetést. A hatóság egy konkrét cselédlopás után azt tanácsolta a családoknak, hogy legyenek körültekintők, és fényképes könyv nélkül ne alkalmazzanak lányt. A lap elfogadta, hogy a munkaadók védelme jogos igény, de rögtön megfordította a nézőpontot: ki figyelmezteti a szolgálatba álló nőket azokra a házakra, ahol őket érheti sérelem?

A cikk megfogalmazása különösen erős. A Népszava azt hiányolta, hogy nincs olyan illetékes fórum, amely arra intené a „cseléd sorban levőket”, hogy bizonyos helyekre ne menjenek, mert ott „a »fiatal úr« vagy a család más tagja nem respektálja védtelen helyzetüket”. A lap végül így fogalmazott: „A tolvaj cselédekkel szemben védekezni kell”, de a védelemre szoruló cselédlányokkal is foglalkozni kellene. Az írás utolsó mondata arra utalt, hogy erre sokszor csak akkor kerül sor, amikor a „megesett” vagy szégyenbe került nő már olyan tett miatt kerül bíróság elé, amelyet a társadalom büntetőügyként kezel.

Ez a rövid publicisztika azért fontos, mert 1920-ban már pontosan megnevezte azt a hatalmi helyzetet, amely Jancsi és Anna kapcsolatának hátterében áll. Nem egy Édes Annához hasonló név szerinti esetet ismertetett, és nem bizonyítja, hogy a háztartási alkalmazottak elleni szexuális visszaélés milyen gyakori volt. Ilyen statisztikánk nincs. A cikk azt bizonyítja, hogy a probléma létezett a korabeli nyilvánosságban, és egy munkáslap szükségesnek tartotta kimondani: a munkaadó családjának férfitagja visszaélhet a cseléd „védtelen helyzetével”.

A rendőrségi figyelmeztetés és a Népszava válasza két egymással szemben álló biztonsági logikát mutat. Az egyik abból indul ki, hogy a család idegent enged be otthonába, ezért védelemre szorul a lopással vagy csalással szemben. A másik azt mondja, hogy az idegenként beköltöző szolgáló is belép egy olyan zárt térbe, ahol ő lehet a gyengébb fél. Ugyanaz a lakás tehát mindkét oldal számára kockázatot hordozhatott, de a két kockázat társadalmi súlya és láthatósága nem volt azonos.

A cselédkönyv ennek az egyenlőtlenségnek jó példája. A munkaadó ellenőrizhette a szolgáló iratait, múltját és ajánlásait. A Népszava cikke viszont éppen azt kifogásolta, hogy nincs hasonló figyelmeztető rendszer a másik irányban: a szolgálatba álló lány nem kap hivatalos „bizonyítványt” arról, milyen családhhoz költözik. A munkaerőpiac két szereplője így nem azonos mennyiségű információval és nem azonos védelemmel találkozott. A szolgálónak sokszor egy olyan háztartásban kellett kipróbálnia, milyen a bánásmód, amelyben már lakott és dolgozott.

Ez a helyzet teszi különösen fontossá, hogy Anna és Jancsi viszonyát ne válasszuk le a szolgálati viszonyról. Jancsi nem Anna munkaadója abban az értelemben,

ahogy Vizyné az, de a családhoz tartozó „úrfi”. Társadalmi helyzete, neme és a lakásban elfoglalt pozíciója mind előnyt ad neki. Anna bentlakó alkalmazott, akinek nincs saját, független lakása, nincs erős helyi családi háttere, és mindennapjai ugyanahhoz a háztartáshoz kötődnek, ahol Jancsi megjelenik.

Kosztolányi ezt a különbséget nem elméleti magyarázatokkal érzékelteti. A Jancsi-fejezetekben a fiatalember gondolkodásán keresztül látjuk, mennyire másként értelmezi a helyzetet ő és Anna. Jancsi számára az éjszakai kaland izgalmas határátlépés, amelyben saját bátorságát és szabadságát próbálja ki. A regény egy pontján éppen azzal nyugtatja magát, hogy a lánynak itt „nem ismerte senkijét”, és „olyan idegen volt, mint egy vadmadár”. A mondat leleplező: az a tény, amely Annát sebezhetővé teszi, Jancsi számára biztonságot jelent.

Ez a gondolat szorosan kapcsolódik a korabeli Népszava-cikk „védtelen helyzet” kifejezéséhez. A két szöveg között nem állítható közvetlen forráskapcsolat; nincs bizonyíték arra, hogy Kosztolányi ezt a publicisztikát használta volna. A társadalmi helyzet azonban ugyanazt a szerkezetet mutatja. A fiatal nő idegen családnál él, kevés külső kapcsolattal, míg a „fiatal úr” saját társadalmi közegében mozog. Ami az

egyik félnek kaland, a másiknak az egész élethelyzetét érintő következményekkel járhat.

A regény különösen pontos abban, hogy Jancsi számára a kapcsolat kezdetben önmagáról szól. Kosztolányi nem romantikus csábítót rajzol. A fiatalember tapasztalatlanságával, hiúságával és kíváncsiságával foglalkozik, majd a történeteket saját férfiasságának bizonyítékaként éli meg. Anna érzései ennél jóval kevésbé hozzáférhetők. A narráció nem ad neki hosszú önmagyarázó monológokat, és ez az elbeszélői különbség maga is része a regény hatásának: Jancsi gondolatait részletesen látjuk, Anna reakcióit gyakran mozdulatokból, hallgatásból és testi jelekből kell összeraknunk.

Ezért sem szerencsés a kapcsolatot egyszerű szerelmi történetként összefoglalni. Van benne vonzalom és kötődés, de a társadalmi helyzet nem tűnik el attól, hogy érzelmek alakulnak ki. Anna nem egy független fiatal nő, aki találkozások után visszatér saját otthonába. Ugyanabban a lakásban marad, ahol dolgozik, és kapcsolatának egyik szereplője a munkaadó családjához tartozik. A titok ezért egyszerre erkölcsi és munkahelyi titok.

A bentlakás itt mutatja meg egyik legsúlyosabb következményét. A lakás korábban úgy jelent meg, mint a munka és a pihenés határait összemosó tér; Jancsi történetében ugyanez a tér a szexuális kapcsolat határait is elbizonytalanítja. A szolgálnak nincs olyan külön magánterülete, amely teljesen kívül esne a család hozzáférésén. A cselédszoba ajtaja teremthet valamennyi elkülönülést, de az egész lakás továbbra is a munkaadó otthona. Anna magánélete így olyan helyen bontakozik ki, amely fölött alapvetően nem ő rendelkezik.

A korabeli sajtóban az udvarló bejárása éppen ezért volt munkaadói kérdés. A család szabályozni akarta, milyen férfi léphet be a szolgálóhoz. A Népszava 1920-as cikke azonban megmutatja a helyzet másik oldalát: miközben a külső udvarlót ellenőrizni lehetett, a családon belüli férfi eleve jelen volt a házban. A munkaadó erkölcsi felügyelete így aszimmetrikus lehetett. A szolgáló kapcsolatait kívülről korlátozták, miközben a háztartáson belüli veszély ellen kevesebb intézményes védelmet kapott.

A „család szentsége” kifejezés a Népszava cikkében éppen ezért ironikus élel jelenik meg. A lap azt kifogásolja, hogy a polgári család erkölcsi tekintélyét könnyű a szolgáló fölötti ellenőrzés igazolására

használni, miközben ugyanennek a családnak valamely tagja megsértheti a bentlakó lány testi autonómiáját. A családi otthon ebben az értelmezésben nem automatikusan biztonságos hely. A zártság, amely a munkaadót védi a külvilágtól, a szolgát kiszolgáltatottabbá is teheti.

Az Édes Anna azért különösen erős regény, mert ezt a helyzetet nem rendez el egyetlen erkölcsi képlettel. Jancsi nem klasszikus gonosztevéként lép be a történetbe, Anna pedig nem úgy jelenik meg, mint aki egyetlen pillanattól kezdve világosan megfogalmazott áldozati narratívát hordoz. A fiatalember felelőtlen, önző és gyáva, de Kosztolányi megmutatja saját bizonytalanságait is. Ettől a hatalmi különbség nem kisebb lesz, hanem valóságosabb: a visszaéléshez nincs feltétlenül szükség előre kitervelt erőszakra. Elég lehet az a helyzet, amelyben az egyik fél sokkal kevesebbet kockáztat, mint a másik.

A következményeknél válik ez teljesen nyilvánvalóvá. Amikor Anna terhességének lehetősége fölmerül, Jancsi számára az elsődleges kérdés az, hogyan kerülheti el a botrányt és a felelősséget. A regényben keserű orvosság kerül elő; Anna később csak annyit mond róla: „Olyan keserű volt.” Kosztolányi nem orvosi leírást ad, és a

jelenetből nem lehet mai értelemben vett pontos beavatkozást rekonstruálni. Irodalmi funkciója világos: a kapcsolat testi következményét ismét Annának kell viselnie, miközben Jancsi arra törekszik, hogy az ügy eltűnjön.

Ez a pont közvetlenül visszhangozza a Népszava 1920-as cikkének zárását. A lap arra figyelmeztetett, hogy a cselédlányok védelmével ne csak akkor törődjenek, amikor a „szégyen” következménye már büntetőüggé vált. A megfogalmazás mögött egy olyan társadalmi világ sejlik föl, amelyben a házasságon kívüli terhesség súlyosabb terhet rakott a nőre, különösen arra, akinek kevés pénze és társadalmi védelme volt. A cikk nem nevezi meg az ilyen esetek gyakoriságát, és nem részletez konkrét történetet, ezért ennél tovább nem mehetünk. A társadalmi összefüggést azonban maga a forrás mondja ki.

Anna helyzetében a „szégyen” ráadásul munkahelyi következményt is hordozhatott. Egy bentlakó cseléd terhessége nem maradhatott hosszú ideig láthatatlan abban a házban, ahol dolgozott, és veszélyeztethette szolgálati helyét. A rendelkezésünkre álló források nem mondják meg, hogy a budapesti munkaadók milyen arányban bocsátottak el terhes szolgálókat, ezért erről

nem szabad általános szabályt állítani. A regényben azonban Anna pontosan érzi, hogy állapota nem olyan magánügy, amelyet saját lakásában, saját családjá körében rendezhetne.

Jancsi ezzel szemben el tud távolodni a helyzettől. Saját lakásügyét intézi, elköltözik Vizyéktől, és az életének térbeli kerete megváltozik. A regény hangsúlyozza, hogy külön bejáratú szobához jut a Márvány utcában, majd „még aznap szedte a sátorfáját”. A kontraszt aligha lehetne erősebb: a fiatal férfi lakást vált és továbbmegy, Anna pedig ugyanabban a házban marad, ugyanazokat a feladatokat végzi, miközben a kapcsolat következményeit magával viszi.

A külön bejáratú szoba Jancsi esetében a szabadság építészeti jelképe lesz. A fiatalember számára a lakás önállóságot ad, lehetővé teszi, hogy elkülönüljön nagynénje és nagybátyja háztartásától. Annának ugyanebben a regényben a cselédszoba nem ugyanilyen autonómiát jelent. Ő a munkaadó lakásának részeként kap helyet, Jancsi viszont olyan szobát szerez, amelyből saját életet szervezhet. A lakhatás két formája így pontosan kifejezi a társadalmi különbséget.

Ezen a ponton válik különösen fontossá a korábbi fejezetek egyik megállapítása: a cselédek elvileg válthattak helyet, alkudhattak, másik családhoz mehettek, és a házasság is kilépési utat jelenthetett. Anna tehát nem jogilag bezárt nő. Mégis egy olyan kapcsolat következményeivel marad magára, amely csökkenti tényleges mozgásterét. A társadalmi szabadság és a személyes cselekvőképesség nem azonos. Az, hogy valaki elvben elmehet, nem jelenti azt, hogy adott lelki, anyagi és kapcsolati helyzetében képes is erre.

A regény egyik legmegrendítőbb sajátossága, hogy Anna testi reakciói sokszor többet mondanak, mint a szavai. Már Vizyékhez kerülésekor nem eszik, rosszul érzi magát a lakás szagától, később a kapcsolat és a keserű orvosság után ismét a test jelzi azt, amit ő maga csak szűkszavúan fogalmaz meg. Kosztolányi a testet olyan nyelvvé teszi, amely akkor is beszél, amikor a társadalmi szerep hallgatást követel. Ez nem orvosi diagnózis, hanem irodalmi eljárás, de szorosan kapcsolódik a regény egész társadalmi szerkezetéhez.

Vizyné ezzel szemben Anna testét elsősorban a munkaképesség felől figyeli. Eszik-e, beteg-e, bírja-e a munkát, megfelelően néz-e ki, rendben van-e. A háziasszony érdeklődése nem feltétlenül rosszindulatú,

de alapvetően funkcionális. A cseléd egészsége azért fontos, mert a háztartás működése függ tőle. Ez a szemlélet a korabeli munkaerőpiaci riportokban is megjelenik, ahol a betegség az állásvállalás és megtartás feltételei között szerepel.

A szexualitás viszont olyan terület, amelyet a munkaadói rend egyszerre próbál ellenőrizni és elhallgatni. Az udvarló bejárása szabályozható, a kimenő megvonható vagy korlátozható, a házasság munkaerővesztésként értelmezhető. Ha azonban maga a család egyik férfitagja kezdeményez kapcsolatot a szolgálóval, a megszokott ellenőrzési rendszer működésképtelenné válik. A Népszava 1920-as cikke éppen ezt az ellentmondást tette nyilvánossá.

A lap megfogalmazása azért is figyelemre méltó, mert a „tolvaj cseléd” közkeletű alakjával szembeállította a védelemre szoruló cselédlányt. A korabeli rendőrségi és sajtónyelvben a háztartási alkalmazott gyakran mint kockázat jelent meg: idegen, akit ellenőrizni kell, mert hozzáfér a család pénzéhez és tárgyaihoz. A Népszava ugyanebből az intimitásból fordított következtetést vont le: ha a szolgáló ennyire közel kerül a családhoz, ő maga is veszélybe kerülhet.

Ez az átfordítás az Édes Anna egész történetének egyik kulcsa. A gyilkosság után Anna lesz a ház legnagyobb veszélye, és a társadalom visszafelé próbálja megfejteni, hogyan lehetett a tökéletes cselédből gyilkos. A regény korábbi részeiben azonban ő az, aki kevésbé rendelkezik a helyzet fölött. A két állapot között nincs egyetlen, könnyen kijelölhető töréspont. A munkaterhelés, a folyamatos alkalmazkodás, Jancsi kapcsolata, a terhesség, a keserű orvosság és később a házassági lehetőség elvesztése egymásra rakódik.

Éppen ezért nem célszerű Jancsi tettét a gyilkosság közvetlen, kizárólagos okának nevezni. A regény nem ad ilyen egyszerű oksági sort, és az első kritikusok egy része éppen a motiváció kimondatlanságáról vitatkozott. Jancsi azonban olyan tapasztalatot jelent Anna életében, amelynek társadalmi háttere dokumentálható. A fiatal úr és a bentlakó cselédlány közötti viszony nem csak Kosztolányi képzeletének társadalmi lehetősége volt; 1920-ban egy budapesti napilap már szükségesnek tartotta, hogy a cselédlányok védelmét éppen a „fiatal úr” magatartásával kapcsolatban követelje.

A regény és a sajtó különbsége itt legalább olyan fontos, mint a hasonlóság. A Népszava publicisztikája társadalmi problémát nevez meg és védelemért érvel.

Kosztolányi viszont egyetlen ember történetén keresztül mutatja meg, hogyan működhet a helyzet anélkül, hogy szereplői programmondatokban kimondanák. Anna nem olvassa fel saját jogait, Jancsi nem nevezi visszaélésnek, amit tesz, Vizyné pedig hosszú ideig nem is tud a kapcsolatról. A társadalmi egyenlőtlenség éppen azért hat, mert a szereplők számára nem mindig külön eseményként, hanem a mindennapi rend részeként jelenik meg.

A cseléd teste tehát egyszerre munkaeszköz és magánéleti test. Keze mos, súrol és főz; lába egész nap jár a lakásban; egészsége meghatározza, képes-e dolgozni. Ugyanez a test vágyhat, teherbe eshet, fájhat, kimerülhet és ellenállhat. A munkaadó számára könnyű az első oldalát látni, mert arra szerződtette. A regény tragédiája részben abból fakad, hogy a második oldal nem fér bele ugyanilyen könnyen a háztartás rendjébe.

A korabeli cselédvilág forrásai ezen a ponton egyértelmű korlátot is szabnak a könyvnek. Nincs olyan adatunk, amelyből megmondhatnánk, milyen gyakori volt a szolgálok szexuális zaklatása vagy kihasználása, hány terhesség kapcsolódott munkaadói családtaghoz, illetve hogyan alakultak ezek az ügyek társadalmi csoportonként. A Népszava cikke publicisztikai

állásfoglalás, nem statisztikai felmérés. Történeti értéke abban áll, hogy a problémát megnevezi, és a hatósági figyelmeztetés egyoldalúságával szemben a cselédlány védtelenségét is a nyilvánosság elé viszi.

Ennyi azonban elegendő ahhoz, hogy Jancsi és Anna történetét ne elszigetelt erotikus epizódként olvassuk. A kapcsolat beleilleszkedik abba a társadalmi rendszerbe, amelyet a cselédkönyv, a bentlakás, a kimenő szabályozása, a munkakör rugalmassága és az udvarló fölötti munkaadói ellenőrzés már korábban kirajzolt. A szolgáló magánélete nem teljesen saját terület, miközben a munkaadó családja fizikailag és társadalmilag folyamatosan közel van hozzá.

Jancsi távozése után a történet nem zárul le. Anna marad, dolgozik, és a regény látszólag visszatér a háztartás rendjéhez. Ez a visszatérés azonban már nem ugyanaz, mint korábban. A test emlékszik arra, amit a felszíni rend el akar tüntetni, és Anna helyzetének egyik lehetséges kijárata ismét bezárult.

12. Gazda és cseléd a hatóság előtt

Az Édes Anna történetében a háztartás sokáig zárt világnak látszik. Vizedék lakásában a viták, a parancsok, a megaláztatások és a hallgatások többnyire a család és a cseléd között maradnak. A korabeli Budapest cselédvilága azonban nem volt teljesen magánügy. Ha a szolgálati viszony megszakadt, ha vita támadt a berről, a cselédkönyvről, a ruháról vagy a felmondásról, a konfliktus kijuthatott a lakásból, és hatósági ügyé válhatott. A húszas évek sajtójának egyik legérdekesebb riportja éppen ezt a pillanatot mutatja meg: amikor a „nagysága” és a cseléd már nem egymásnak beszél, hanem egy hivatalnok előtt próbálja bizonyítani a maga igazát.

A Magyarország 1925. június 21-i száma „Egy budapesti kádi és a cselédkérdés” címmel közölt riportot a Hársfa utcai kapitányság cselédügyeiről. A címben szereplő „kádi” nem hivatalos tisztségnév volt, hanem az újságíró hasonlata. A riporter egy olyan tisztviselőt látott maga előtt, aki kis szobában, gyorsan és gyakorlatiasan döntött gazdák és szolgálok vitáiban. Az írás alcíme már előre megadta a nézőpontot: „Ahol a ‘naccságák’ és cselédek perlekednek. – Alkalmazó és alkalmazott

egymás hajában. – Súlyos problémák és salamoni ítéletek.” A hang szándékosan ironikus, de az irónia mögött ritka részletességgel látszik egy mindennapi közigazgatási gyakorlat.

A folyosó képe önmagában társadalmi jelenet. A cikk szerint a „Cselédügyek” feliratú ajtó előtt hosszú fapadon várakoztak a beidézetek. A szolgálók ültek, a „nagyságák” külön csoportban álltak, és a riporter úgy látta, hogy a két tábor ellenségesen méregeti egymást. A beszélgetésekből bérvita, rossz koszt, elzárt kenyér és kölcsönös sértegetés rajzolódott ki. Az egyik cseléd azzal vágott vissza, hogy olyan helyre nem érdemes visszakönyörögni, ahol „a kenyeret elzárni a spájzba, de a bért, azt részletbe fizetni” szokás. A mondat nyilván az újságíró által lejegyzett, szerkesztett párbeszéd része, mégis pontosan összekapcsolja azt a két kérdést, amely a korábbi forrásokban is újra meg újra megjelent: a kosztot és a készpénzbért.

A tárgyalóhelyiség jóval szerényebb volt annál, amit a „bíróság” szó sejtethetne. A riport egy apró szobát ír le két íróasztallal, iratokkal és cselédkönyvekkel teli szekrénnel, valamint egy nagy könyvvél, amelybe az ügyeket jegyezték. A cikk szerzője az ott ülő tisztviselőt „a cselédügyek bírójának” nevezi, majd hozzáteszi, hogy

döntései azonnali hatállyal érvényesülnek. A megfogalmazás újságírói túlzás lehet, ezért nem volna helyes ebből pontos hatásköri szabályokat rekonstruálni. Az viszont közvetlenül látható, hogy a szolgálati konfliktusoknak volt intézményes fóruma, ahol dokumentumok, pénzkövetelések és a szolgálat megszüntetésének körülményei kerültek elő.

Az első bemutatott ügy Borbola Juliskáé. A történet egy futószőnyeg kirázásával kezdődött. A cikk szerint a harmadik emeleti gangról kilógó hosszú szőnyeg pora az első emeletre hullott, az ottani lakó sértő megjegyzéseket tett Juliskára, a vita pedig gyorsan az egész ház ügyévé vált. A házmesterné, a lakók, cselédek és a saját munkaadója is beleszólt. Juliska végül a szőnyeget saját „nagyságára” borította, mire az asszony azonnal elbocsátotta. Az eset hétköznapi és komikus formában jelenik meg a riportban, de az ezt követő kérdések már nagyon is komolyak voltak: kinél marad a cselédkönyv, visszakapja-e a ruháját, megfizetik-e a ledolgozott napokat, és jár-e pénz a felmondási időre.

Borbola Juliska a tudósítás szerint sírva sorolta: a munkaadónál maradt „a könyvem, mög a ruhám, mög a bérem, hatnapi bér, mög a kétheti fölmondás”. A tisztviselő a felmondási igényt elutasította arra

hivatkozva, hogy a szolgáló viselkedése miatt nem jár neki, ugyanakkor a munkaadót kötelezte a könyv, a ruha és a hatnapi bér kiadására. A döntésből nem lehet általános jogszabályt vagy minden ügyre érvényes bírói gyakorlatot levezetni. A riport egyetlen konkrét esetet mutat be, újságírói közvetítésben. Arra viszont kivételesen alkalmas, hogy megmutassa, milyen tárgyak és követelések váltak az elbocsátás pillanatában döntővé.

A cselédkönyv ezek közül a legfontosabb. A korábbi fejezetekben már láttuk, hogy a könyv a szolgáló munkaerőpiaci múltját és személyazonosságát kísérte. Borbola ügye megmutatja a gyakorlati következményt: ha a könyv a munkaadónál marad, az új állás keresése is nehezebbé válhat. A könyv visszaadása tehát nem pusztán adminisztráció. A szolgálat megszűnésének egyik feltétele, hogy az alkalmazott visszakapja azt a dokumentumot, amellyel tovább tud lépni. A munkaadó a lakás és a bér mellett egy ideig ennek a mozgási lehetőségnek is birtokában volt.

Ugyanez igaz a ruhára. A bentlakó szolgálónak személyes holmija is a munkaadó lakásában volt. Ha hirtelen elbocsátották, nem úgy távozott, mint az a munkás, aki a műszak végén fogja a kabátját és hazamegy. A munkahely egyben lakóhely volt, ezért az

elbocsátás fizikai kiköltözést is jelentett. Borbola mondata – könyv, ruha, bér, felmondás – szinte teljes listát ad arról, mi válik egyetlen pillanat alatt bizonytalanná, ha a szolgálati viszony összeomlik.

A hatnapi bér körüli döntés szintén fontos. A riport nem közli részletesen, milyen számítás alapján állapították meg ezt az összeget, ezért nem lehet belőle bérjogi szabályt készíteni. Az azonban világos, hogy a már ledolgozott idő ellenértéke külön követelésként jelent meg, és a hatóság kötelezte a munkaadót a kifizetésre. Ezzel a cseléd olyan fórumhoz jutott, amely legalább bizonyos anyagi igényeit a gazdával szemben is érvényesíthette.

A felmondási idő körüli vita ugyanakkor megmutatja a hatósági védelem határát. A tisztviselő a riport szerint erkölcsi értékelést adott Borbola magatartásáról, és ennek alapján utasította el a további követelést. A döntésben a dokumentumok és összegek mellett az is szerepet kapott, ki hogyan viselkedett. A szolgálati viszony erkölcsi nyelve belépett a hivatalba: a „jó” vagy „komisz” magatartás anyagi következményekkel is járhatott.

Ez különösen fontos az Édes Anna felől nézve. Vizyné szinte minden cselédet erkölcsi kategóriákban értékeli. Vizyné szemében a pontosság vagy pontatlanság csak a megítélés egyik része; a szolgáló lehet jó, rossz, hálátlan, rendes, tiszta, megbízható vagy romlott is. Borbola esetében a hatósági döntésben is megjelenik ez a nyelv. A munkajogi és erkölcsi megítélés határa nem válik élessé. A cseléd személyisége, viselkedése és engedelmessége könnyen a szolgálati vita részévé lesz.

A Magyarország riportja ugyanakkor nem csak a cselédeket gúnyolja. Már a bevezetésben egymás mellé állítja a két tábor panaszát: a „naccsága” szerint a cseléddel van baj, a cseléd szerint az asszonnyal. A folyosói párbeszédekben az úrnők is kapnak bírálatot. Elhangzik, hogy elzárják a kenyeret, részletekben fizetik a bért, és a házi kisasszonyokra különösen sok a panasz. A riport nyelve tele van társadalmi előítéllettel és karikatúrával, de nem egyetlen oldal teljes igazolására törekszik. Inkább olyan állandó háborúként mutatja be a cselédkérdést, amelyben mindkét fél a másikat tartja elviselhetetlennek.

Ez azért értékes forrás, mert a konfliktust ugyanabban a hétköznapi méretben mutatja, amelyben az Édes Anna nagy része játszódik. Nem országos törvényhozási vita,

hanem szőnyegrázás, kenyér, bér, ruha és sértő szó indítja el az ügyeket. A háztartásban felgyülemelő feszültség apró dolgokon tör felszínre. A regényben is gyakran ez történik: a társadalmi különbség nem elméleti vitában jelenik meg, hanem abban, hogyan szólnak Annához, mit kell megennie, mikor kel föl, milyen munkát kap, vagy éppen elengedik-e valahová.

A Hársfa utcai kapitányság riportja azt is megmutatja, hogy a város igyekezett adminisztratív rendet teremteni ebben a sok személyes indulatot hordozó viszonyban. A cselédkönyvek szekrényben sorakoztak, az ügyeket nagy könyvbe jegyezték, a beidézettek vártak, majd egy tisztviselő döntött. A magánháztartás problémája így bürokratikus formát kapott. A személyes sértésből irat, az elmaradt fizetésből követelés, a szolgálat megszűnéséből hatósági ügy lett.

Ez a bürokratikus rend azonban nem jelentett feltétlenül egyenlő feleket. A cseléd és a munkaadó társadalmi helyzete a hatósági szobában sem tűnt el. Már a folyosón külön csoportban álltak vagy ültek, a riporter pedig eltérő nyelven beszélt róluk. A szolgálók beszédét tájnyelvies, komikus helyesírással adta vissza, miközben a munkaadói megszólalások kevésbé torzított formában jelennek meg. Ez önmagában is forráskritikai jelzés: a

cikk nem átlátszó ablak a valóságra, hanem egy középosztályi újságíró által megszerkesztett társadalmi színpad.

A „naccsága” és a cseléd megszólaltatásának különbsége megmutatja, hogyan épít a sajtó karaktereket. A szolgáló egyszerre panaszkodó, indulatos, babonás és komikus szereplő; az úrnő követelőző, gúnyos és sértett. A riport végén a tisztviselő azzal magyarázza a szokatlanul kevés ügyet, hogy péntek van, a cselédek pedig babonások. Ez a csattanó visszatereli az olvasót a könnyed társadalmi karikatúrához. A valós bér- és lakhatási vitákat így humor keretezi, ami egyszerre teszi olvasmányossá és torzítja a képet.

Az Édes Anna későbbi tárgyalási fejezete éppen azért érdekes ellenpont, mert ott már nem lehet humorral feloldani a konfliktust. Anna a kettős gyilkosság után kerül hatóság elé, és a társadalom visszamenőleg próbálja megfejteni szolgálati életének jelentését. A Hársfa utcai cselédügyekben a kérdés az, kié a könyv, jár-e hatnapi bér és van-e felmondás; Anna ügyében már az, miért ölt. A két eljárás súlya összehasonlíthatatlan, mégis közös bennük, hogy a háztartáson belüli viszonyt kívülálló intézménynek kell szavakba és kategóriákba

rendeznie.

A korabeli hatósági szerep nem korlátozódott a viták utólagos eldöntésére. A Nemzeti Újság 1922. február 18-án „Hatósági cselédközvetítőt állít fel a főváros” címmel számolt be egy készülő tervről. Szalay Sándor kerületi előljáró szerint a magánközvetítőkkal kapcsolatos panaszok, a cselédhiány és a háztartási munkaerőpiac rendezetlensége indokolta volna, hogy a közvetítést hatósági kezelésbe vegyék. A cikk a bérek nyilvánosságát is kívánatosnak nevezte, mert ezzel mindkét felet meg lehetne óvni a gazdasági károktól.

A javaslatnak azonban volt egy másik oldala is. Szalay kifejezetten beszélt a „munkakerülő cselédek” ellenőrzéséről, és azt állította, hogy a rendszeres hatósági felügyelet erkölcsrendészeti szempontból is jelentős eredményt hozhatna. A hatósági közvetítés tehát egyszerre jelent meg a piac rendezésének és a szolgáltók fegyelmezésének eszközeként. A cikk végén ráadásul világosan jelezték, hogy ekkor még adatgyűjtés és előkészítés zajlik, a városháza csak később kíván konkrét előterjesztést tenni. A tudósítás ezért tervet dokumentál, nem már működő intézményt.

A két forrás, az 1922-es terv és az 1925-ös Hársfa utcai riport együtt nagyon pontos képet ad a hatósági gondolkodás kettősségéről. A város egyszerre akarta közvetíteni a munkát, nyilvánossá tenni a béreket, rendezni a vitákat és ellenőrizni azokat, akik nem álltak szolgálatban. A társadalmi védelem és a fegyelmezés ugyanannak az adminisztratív rendszernek két oldala lehetett. A cseléd számára a hatóság ezért egyszerre jelenthetett fórumot és felügyeletet.

A 1920-as Népszava-cikk ezt az aszimmetriát más irányból világította meg. Amikor a rendőrség a cselédlopások miatt óvatosságra intette a munkaadókat, a lap azt kérdezte, ki védi a szolgálókat a rossz munkaadóktól vagy a család férfitagjainak visszaélésétől. Ez a kérdés arra utal, hogy az állami ellenőrzés elsődleges logikája gyakran a háztartás biztonsága felől indult. A cselédnek lehetett panasza és hatósági fóruma, de a rendszer jelentős része arra is szolgált, hogy őt azonosítsa, nyilvántartsa és ellenőrizze.

A cselédkönyv tökéletesen megtestesíti ezt a kettősséget. Borbola Juliska számára azért fontos, mert nélküle nehezebb új helyet keresnie, ezért a hatóság visszaadatja vele. A munkaadó számára ugyanakkor a könyv a szolgáló ellenőrzésének eszköze. Ugyanaz a

dokumentum segíti a munkavállalói mobilitást és teszi nyomon követhetővé a munkavállalót. Nem lehet tehát kizárólag védelemként vagy kizárólag elnyomásként leírni; funkciója attól függ, ki és milyen helyzetben használja.

A szolgálat elvesztésének kockázata különösen élesen mutatja meg, mennyire fontos volt ez a dokumentum. A bentlakó cseléd az elbocsátással egyszerre veszíthette el a jövedelmét és szállását. Ha ehhez még a könyvét vagy személyes holmiját sem kapta vissza, a következő állás megtalálása tovább nehezült. Borbola ügyében a hatóság éppen ezt a helyzetet rendezte azzal, hogy a könyv és ruha kiadására kötelezte a gazdasszonyt. A konkrét ügy ezért jól mutatja, hogy a magánháztartásban felhalmozott hatalomnak volt külső korlátja.

A forrásjegyzék egy 1923. október 13-i Népszava-hivatkozást is őriz a helynélküli cselédek rendőri kezeléséről. A szakirodalmi utalás szerint razziák és fogdába vitt állástalan szolgálok szerepelnek benne, de az eredeti cikk teljes szövegét és címét még nem ellenőriztük. Ezt ezért nem lehet kész tényanyagként részletezni. A bibliográfiai nyom azonban összhangban áll azzal az 1922-es hatósági tervvel, amely a „munkakerülő” cselédek ellenőrzését nyíltan

erkölcsrendészeti feladatként kezelte. A végleges könyvben ezt a pontot csak az eredeti újságoldal ellenőrzése után érdemes részletesebben kibontani.

A „helynélküli” állapot maga is különleges fogalom. A bentlakó szolgálónál az állástalanság a munkáltató elvesztésével együtt lakhatási bizonytalanságot is jelenthetett. A lakóhelye is bizonytalanná válhatott, és ezzel könnyebben került a rendőrség látóterébe. A hatósági közvetítés egyik célja ezért az volt, hogy a munkaerőt gyorsan új helyre irányítsa. Ez szociális segítségként is értelmezhető, de amikor a nem dolgozó szolgálot erkölcsrendészeti problémaként kezelték, a választás szabadsága jelentősen szűkebb lett.

Az Édes Anna esetében különösen érdekes, hogy a lány nem kerül ilyen munkaügyi hatósági konfliktusba Vizeddel. Nem követeli a könyvét, nem vitázik elmaradt bér miatt, nem tesz panaszt rossz bánásmódra, és nem hagyja ott őket egy veszekedés után. A korabeli források alapján ezek mind létező utak voltak. Ez nem jelenti azt, hogy könnyű vagy kockázatmentes lett volna élni velük, de léteztek. Anna története éppen abban tér el a Hársfa utcai folyosón várakozó cselédekétől, hogy a konfliktusai sokáig nem kapnak hivatalos nyelvet.

Borbola Juliska vitája nyílt. Veszekszik, visszaszól, a szőnyeget ráborítja a munkaadójára, majd követeli könyvét, ruháját, bérét és felmondási pénzét. Anna szinte ennek ellentéte. Hosszú ideig nem perlekedik, nem sorolja követeléseit, nem áll fapadon várakozva a „Cselédügyek” ajtaja előtt. A munkaadói világ ezért úgy érzékelheti, hogy nincs vele konfliktus. A feszültség attól még létezik, csak nem alakul át panaszügggyé.

Ez a különbség segít megérteni a regény későbbi tárgyalását. Amikor Anna már a büntető igazságszolgáltatás előtt áll, a bíróság olyan okokat keres, amelyeket korábban senki sem fogalmazott meg hivatalosan. Nem áll rendelkezésre hosszú sor munkaügyi panasz, rendőrségi beadvány vagy bérvita, amelyből egyszerű történetet lehetne összeállítani. A környezet tanúinak emlékeiből, Anna rövid válaszaiból és a háztartás történetéből kell valamilyen magyarázatot képezni.

A Hársfa utcai riportban a tisztviselő gyorsan dönt, mert a vita tárgya viszonylag pontosan megnevezhető. Könyv, ruha, hatnapi bér, felmondás. Anna ügyében a kérdés sokkal nehezebb: mi volt az indíték? A regény egyik legfontosabb szerkezeti megoldása, hogy erre nincs hasonlóan mérhető válasz. A társadalom azonban

ugyanazzal az intézményi reflexszel közelít hozzá: kategorizálni, jegyzőkönyvezni és eldönteni próbál.

A korabeli cselédügyek ezért nem azért fontosak, mert Édes Anna pere előtt valamiféle kis tárgyalási előképet adnának. Sokkal inkább azt mutatják, hogy a háztartási viszony már a gyilkosság előtt is jogi és hatósági nyelvre fordítható volt. A szolgáló nem teljesen a munkaadó magánhatalma alatt állt; bizonyos ügyekben hivatalhoz fordulhatott. Ugyanakkor ugyanaz a hatóság ellenőrizte is őt, a cselédkönyvvvel, a közvetítéssel és a helynélküliség megítélésével.

Ez a kettős helyzet árnyalja azt a kérdést is, mennyire volt Édes Anna „bezárva” Víznyékhez. Jogilag nem rabszolga, és a forrásokból jól látszik, hogy a szolgálók elmentek, perlekedtek, új állást kerestek és követeléseket támasztottak. Társadalmi és személyes függésük ettől még jelentős maradt. A bentlakás, az iratok, a munkáltatói bizonyítvány, a gazdasági kiszolgáltatottság és a munkaadóval szembeni rangkülönbség mind befolyásolta, mennyire volt könnyű ténylegesen élni a formális lehetőségekkel.

A Magyarország 1925-ös riportjának egyik legérdekesebb tanulsága éppen az, hogy a cselédeknek

volt hangjuk. A folyosón visszaszólnak, panaszkodnak, követelnek, és a tisztviselő előtt előadják saját változatukat. A cikk gúnyosan formázza ezt a hangot, de nem tudja eltüntetni. A forrásban a szolgáló nem néma társadalmi tárgy, hanem vitázó fél. Ez azért különösen fontos az Édes Anna mellett, mert Kosztolányi hősnőjének hallgatása így még kevésbé tekinthető valamiféle általános „cselédtermészetnek”.

Anna hallgatása személyes és irodalmi tény. A kortárs szolgálók között voltak olyanok, akik hangosan vitáztak munkaadóikkal, rendőrséghez mentek, közvetítőnél alkudoztak vagy elhagyták a szolgálati helyet. A regény hősnője ezekhez képest rendkívül kevésbé verbalizálja érdekeit. Kosztolányi éppen ezzel hozza létre a későbbi rejtélyt: amikor a gyilkosság megtörténik, mindenki azért kérdezi, miért, mert Anna korábban nem épített maga köré világos panasztörténetet.

13. Amikor a cseléd öl

Az Édes Anna gyilkossági jelenete azért volt különösen nyugtalanító a kortárs olvasó számára, mert a háztartás leginkább engedelmesnek tartott alakja fordult szembe azokkal, akiknek addig szolgált. A regény későbbi kritikusai sokat vitatkoztak azon, mennyire előkészített Anna tette, milyen sérelmekből nő ki, és lehet-e egyetlen motívummal megmagyarázni. A húszas évek olvasója azonban már ismert olyan újsághíreket, amelyekben háztartási alkalmazott támadt munkaadójára. Ezek az esetek nem adnak kulcsot a regényhez, és egyikükből sem lehet „az igazi Édes Annát” megalkotni. Arra viszont alkalmasak, hogy megmutassák, milyen értelmezési készlet állt a sajtó rendelkezésére, amikor egy cseléd erőszakos bűncselekményt követett el.

A legismertebb ilyen ügy Schmidt Annáé volt. A társadalomtörténeti kutatás szerint a huszonnyolc éves nő 1919-ben a lipótvárosi Báthory utca 6. szám alatt szolgált dr. Schiller Henrik lapszerkesztő és felesége háztartásában. 1919 májusának végén megölte gazdasszonyát, aki sérüléseibe a kórházban belehalt. Az esemény pontos körülményei több ponton bizonytalanok maradtak, mert a peranyag nem maradt fenn, a későbbi sajtó pedig egymástól eltérő részleteket közölt. A

levéltári nyomok és a korabeli tudósítások alapján az azonban biztos, hogy Schmidt Anna ellen gyilkossági eljárás indult, és a Budapesti Forradalmi Törvényszék halálra ítélte.

A történet első különös vonása már a dátumnál kezdődik. Schmidt fogolytörzskönyve 1919. május 30-ához köti a gyilkosságot, miközben az 1920-as sajtóban május 28. is megjelent. Kosztolányi regényében Édes Anna 1920. május 28-án öli meg Vizyékét. A két dátum egybeesése feltűnő, de bizonyítékként nem használható. Nem tudjuk, Kosztolányi milyen újsághíreket olvasott, melyik dátum maradt meg benne, vagy volt-e bármilyen tudatos kapcsolat. A legbiztosabb következtetés az, hogy a sajtóban valóban keringett egy olyan cselédgyilkosság története, amelyet később ugyanahhoz a naphoz is kötöttek, mint a regénybeli gyilkosságot.

Schmidt Anna esete ráadásul Kosztolányihoz utólag közvetlenül is eljutott. Vámos Henrik ügyvéd 1926-ban, a regény megjelenése után írt az írónak, és arról tájékoztatta, hogy korábban egy Anna nevű cselédet védett, aki gazdasszonyát baltával ölte meg, majd Márianosztrára került. A levélben felajánlotta segítségét az ügy iratainak felkutatásához is. A későbbi

visszaemlékezések szerint Kosztolányi nem használta ki ezt a lehetőséget. Maga az író 1931-ben úgy emlékezett, hogy az Édes Anna alapjául szolgáló élmény számára is tisztázatlan, és valószínűleg többször olvashatott olyan rövid híreket, amelyekben „egy jó cseléd” látszólag minden ok nélkül megölte jó gazdáit.

Ez az írói emlékezés különösen fontos. Nem azt állítja, hogy Schmidt Anna történetét dolgozta föl, hanem éppen azt, hogy a bűnügyi sajtó általános motívuma maradhatott meg benne. A „jó cseléd” és a „minden ok nélkül” fordulat szinte készen adja a regény egyik alapkérdését. Hogyan lehet valaki egyszerre példás alkalmazott és gyilkos? Mi történik akkor, ha a környezet semmilyen előzetes jelet nem akar vagy nem tud értelmezni? A hírlapi formula lezárni próbálja a rejtélyt azzal, hogy „nincs ok”; Kosztolányi regénye ezzel szemben arra kényszeríti az olvasót, hogy végigmenjen az összes lehetséges okon, és még a végén se kapjon egyetlen, kizárólagos megfejtést.

Schmidt Anna történetének forrásai jól mutatják, hogyan változik egy bűneset jelentése attól függően, ki beszél róla. A Vörös Újság 1919. augusztus 2-i „Bűn vagy társadalmi hatás?” című írása a Tanácsköztársaság Kísérleti Kriminológiai Osztályának munkáját mutatta be,

és Schmidt Anna esetét egy másik cselédgyilkossággal, Kovács Magdolna ügyével együtt tárgyalta. A cím maga jelzi a szemléletváltást: a bűncselekményt nem kizárólag erkölcsi romlottságként vagy egyéni gonoszságként akarta értelmezni, hanem a társadalmi környezet, a gyermekkor, a munkaviszony és a személyes előélet összefüggésében is.

A Kísérleti Kriminológiai Osztály eljárása a korszakban szokatlanul széles háttérvizsgálatot kívánt. A szociológusok a vádlott családi és gazdasági helyzetéről, gyermekkoráról, munkakörülményeiről és konfliktusairól készítettek környezettanulmányt, az orvospszichológusok pedig külön vizsgálatokat végeztek. A cél az volt, hogy az elkövetett cselekményt ne válasszák le attól az élettől, amely megelőzte. Ez a módszer politikai ideológiával is összekapcsolódott: a proletárállam igazságszolgáltatása azt kívánta bizonyítani, hogy a bűnözés okai részben a társadalmi viszonyokban keresendők, ezért az elkövető átnevelése is fontosabb lehet a megtorlásnál.

Schmidt Anna környezettanulmánya nem maradt fenn, de a Vörös Újságban közölt kivonat alapján több részletét ismerjük. A tudósítás szerint a nő gyermekkorában bántalmazást szenvedett el, korábban lopás miatt is büntették, és nehezen viselte a sértést. A gazdasszony

megölését azzal magyarázta, hogy Schillerné megütötte. Ugyanakkor a lopás kérdése is előkerült: a sajtó szerint a munkaadó felfedezte, hogy a cseléd selyemfüggönyt tulajdonított el. A két mozzanat már önmagában két eltérő történetet kínált. Az egyikben a bántalmazott szolgáló dühkitörése, a másikban a leleplezett tolvaj menekülése áll a középpontban.

A Vörös Újság értelmezése nem volt semleges. A társadalmi háttér vizsgálata mellett a tudósító kétségeket fogalmazott meg Schmidt öngazolásával szemben, és az újabb lopás lelepleződésének nagyobb szerepet tulajdonított. A társadalmi magyarázat tehát még a Tanácsköztársaság kriminológiai nyelvében sem jelentette automatikusan az elkövető felmentését. A környezet, a személyiség, a korábbi bűncselekmények és az aktuális konfliktus egyszerre kerültek mérlegre. Éppen ez teszi az ügyet érdekessé az Édes Anna mellől nézve: már 1919-ben megjelent a kérdés, hogy egy cseléd által elkövetett gyilkosságban hol húzódik az egyéni felelősség és a társadalmi hatás határa.

Schmidt Annát 1919. június 12-én kötél általi halálra ítélték, de az ítéletet nem hajtották végre. A forradalmi igazságszolgáltatásban az ügy újabb vizsgálati szakaszba került, majd a Tanácsköztársaság bukása után az

államügyészség vette át. Az új rendszerben végül életfogytiglani fegyházbüntetést szabtak ki rá, és Márianosztrára szállították. Ugyanannak a nőnek a bűncselekménye így két politikai rendszer igazságszolgáltatásán haladt keresztül, ami különösen alkalmassá tette arra, hogy a sajtó politikai példázatot építsen köré.

A Magyarország 1920. január 23-i „A bolsevizmus osztályigazsága” című cikke már ezt a politikai keretet tette a történet középpontjába. A lap a korábbi forradalmi eljárást nem szakmai kísérletként, hanem a proletárdiktatúra elfogult osztályszemléletének bizonyítékaként kezelte. A Schmidt-ügy ebben a változatban már kevésbé egy cseléd és gazdasszonya konfliktusáról, inkább két igazságszolgáltatási rendszer erkölcsi összehasonlításáról szólt. Ugyanaz a bűntény politikai vádirattá alakult. A kutatási jegyzék ezt a cikket kifejezetten az ügy eltérő sajtókeretezésének példajaként tartja számon.

Ez a sajtótörténeti fordulat nagyon közel áll ahhoz, amit a Kun Béla-menekülés legendájánál láttunk. A tény önmagában nem marad sokáig csupasz esemény. Szerkesztőségek, politikai táborok és utólagos értelmezések történetté formálják, kijelölnek benne

áldozatot, bűnöst és tanulságot. Schmidt Anna esetében a bűnügyi történet különösen alkalmas volt erre, mert egyszerre érintette a cselédkérdést, a női bűnözésről alkotott sztereotípiákat és a Tanácsköztársaság igazságszolgáltatásának megítélését.

A Schmidt-ügy azonban csak akkor válik igazán tanulságossá, ha mellé tesszük Kovács Magdolna történetét. Ő 1919. február 25-én a Népszínház utca 28. szám alatt ölte meg munkaadóját, Basch Lajosnét. A források szerint Kovács nem fiatal falusi cselédlány volt, hanem harmincas évei végén járó, hosszabb szolgálati tapasztalattal rendelkező nő. Évek óta dolgozott a háztartásban, és a későbbi eljárásban az is kiderült, hogy korábban pénzt és értékeket vett el munkaadójától. Lopások történetébe egy férfi, Fehér József is belépett, akivel Kovácsnak kapcsolata volt.

A bűncselekmény közvetlen előzménye a források szerint egy takarékbetétkönyv körüli ügy volt. Kovács pénzt próbált fölvenni egy olyan betétből, amely nem az övé volt, de a banki alkalmazottak gyanút fogtak. Amikor hazatért, munkaadója kérdőre vonta, és heves összeecsapás alakult ki közöttük. A kezében lévő balta a dulakodás során fegyverré vált. A részletek az első sajtóhírekben még változtak, és Kovács eleinte idegen

támadókról beszélt. A nyomozás és a későbbi per azonban más történetet állított össze: lopás, lelepleződéstől való félelem, veszekedés és hirtelen erőszak kapcsolódott egymáshoz.

A két ügy közös vonásai könnyen félrevezethetik az utókort. Mindkettőben női háztartási alkalmazott ölte meg gazdasszonyát, mindkettőben balta szerepelt, és mindkét esetben felmerült a lopás. Ezekből azonban nem következik, hogy egyetlen „cselédgyilkossági típus” létezett volna. Schmidt huszonnyolc éves volt, Kovács jóval idősebb; előéletük, szolgálati viszonyuk és konfliktusaik különböztek. A közös társadalmi keret fontos, de éppen olyan fontosak a különbségek is. Ha ezeket eltüntetjük, ugyanazt tesszük, amit a korabeli bűnügyi sajtó gyakran tett: egyéni életekből típusfigurát gyártunk.

A Vörös Újság 1919. augusztus 2-i cikke mégis tudatosan egymás mellé helyezte a két esetet. Ez a szerkesztői döntés már önmagában értelmezés. Két gazdasszonygyilkosság együtt azt sugallta, hogy nem elszigetelt történetekről van szó, hanem olyan jelenségről, amelynek társadalmi okait érdemes kutatni. A Kísérleti Kriminológiai Osztály számára a kérdés ezért nem merült ki abban, ki fogta a baltát. Azt is meg akarta

érteni, hogyan jutott el az elkövető addig a pillanatig.

Az Édes Anna szempontjából ez különösen érdekes előzmény. Kosztolányi regényében a tárgyalás résztvevői szintén okot keresnek. A bíró, az ügyész, az ügyvéd, az orvos és a tanúk mind más nyelven próbálják elmondani, mi történt Vizyék lakásában. A kérdés ugyanaz, amely a forradalmi kriminológia cikkének címében állt: bűn vagy társadalmi hatás? A regény válasza azonban nem választja szét ilyen tisztán a két lehetőséget. Anna felelős azért, amit tett, de a tettet nem lehet megérteni a szolgálati viszony, Jancsi, Vizyné, a munka és a megaláztatások nélkül.

A két történeti eset a „motiválatlan gyilkosság” sajtóformuláját is árnyalja. A hírlap számára könnyű volt néhány sorban összefoglalni egy bűntényt, majd azt írni, hogy a tettes látszólag minden ok nélkül fordult gazdái ellen. Ha azonban valaki elkezdte feltárni a hátteret, az okok megsokasodtak. Schmidt esetében bántalmazás, sértés, lopás és lelepleződéstől való félelem került elő; Kovácsnál hosszú ideje tartó lopássorozat, pénzügyi függés egy férfitől, a banki lebukás veszélye és a munkaadóval kitört veszekedés. Az „ok nélkül” gyakran annyit jelentett, hogy az első hír megjelenésekor még nem állt rendelkezésre elfogadott magyarázat.

Kosztolányi éppen ezt a hiányt alakítja a regény motorjává. Anna nem épít maga köré olyan könnyen olvasható bűnügyi történetet, mint a későbbi sajtó Schmidt vagy Kovács köré. Nincs egyetlen ellopott betétkönyv, amelyből az egész konfliktus levezethető. Nincs nyílt munkaügyi per vagy hosszú rendőrségi előtörténet. A regény olvasójának ezért a hétköznapi részleteket kell összeraknia: a munka terhét, Vizyné ragaszkodását, Jancsi felelőtlenségét, a terhességet, a keserű orvosságot, a házassági lehetőség elvesztését és Anna testi reakcióit.

A történeti esetek egy másik különbséget is megvilágítanak. Schmidt és Kovács ügyeiben a lopás központi szerepet kapott, mert könnyen illeszkedett a „tolvaj cseléd” korabeli sztereotípiájához. Az Édes Anna ettől tudatosan eltér. Anna éppen azért számít tökéletes szolgálónak, mert nem lop, nem követel, és a háztartás értékei mellett megbízhatónak látszik. A gyilkosság ezért nem illeszthető könnyen a már ismert bűnügyi mintába. Kosztolányi mintha elvenné a társadalom egyik legkényelmesebb magyarázatát: nem lehet azt mondani, hogy a cseléd eleve bűnöző volt, és a gyilkosság csak korábbi romlottságának betetőzése.

Ezért is fontos az a későbbi írói mondat, amely „jó cselédről” beszél. A jó cseléd figurája azért ijesztőbb a regényben, mint a sajtó „régis tolvaja”, mert a külső minősítés nem jósolja meg a tettet. Vizyné minden olyan tulajdonságot megtalál Annában, amelyet egy munkaadó kívánhat: tisztaságot, gyorsaságot, engedelmességet, munkabírást. Ha ilyen ember öl, akkor a környezet kénytelen saját értékelési rendszerét is megkérdőjelezni. Lehet, hogy amit erénynek látott, részben elfojtás és alkalmazkodás volt.

Schmidt Anna ügye 1922-ben még egyszer látványosan visszatért a sajtóba. Az Est és Az Újság szeptember 2-án arról számolt be, hogy az életfogytiglanra ítélt nő megszökött, Budapestre jött, hamis papírokkal több háznál szolgált, és végül elfogták. A történet szinte kész folytatásos bűnügyi regénynek tűnt. Rövid időn belül azonban a 8 Órai Újság egészen más változatot közölt: a rendőrség ujjlenyomat-vizsgálattal megállapította, hogy az elfogott nő nem Schmidt Anna, hanem Mátyás Józsefné, született Bartók Vera, aki korábban vele együtt raboskodott.

Ez az epizód különösen tanulságos a könyv egész nyomozási módszere szempontjából. A sajtó előbb felépített egy részletes történetet a megszökött gyilkos

cselédéről, majd kiderült, hogy az azonosítás téves. A tévedéshez azonban addigra már életrajz, útvonal, hamis iratok és újabb lopások kapcsolódtak. A történet részletessége nem garantálta a történet igazságát. Pontosan ugyanezt a problémát láttuk Kun Béla állítólagos repülőgépes menekülésénél: minél több konkrétum gyűlik egy hír köré, annál könnyebb tényként elfogadni, még akkor is, ha a kiinduló állítás bizonytalan.

Az 1922-es tévedés ráadásul megmutatja, milyen erős volt Schmidt Anna neve mint bűnügyi figura. Három évvel a gyilkosság után is elegendő volt egy hasonló sorsú, Márianosztrát megjáró nő előkerülése ahhoz, hogy a sajtó ismét a „gyilkos cseléd” történetéhez kapcsolja. Schmidt neve ekkorra ismert bűnügyi névvé vált, amelyhez kész történet társult. Ez a sajtóemlékezet ugyanúgy hozzájárulhatott a cselédgyilkosság kulturális képéhez, mint az eredeti 1919-es tudósítások.

Kovács Magdolna esete is évekig élt tovább az igazságszolgáltatásban. A későbbi perben beismerte a lopást és azt, hogy heves szóváltás után ölte meg gazdasszonyát. A bíróság nem előre megfontolt emberölésként értékelte a cselekményt, és a büntetés kiszabásakor személyiségére, előéletére és szakértői vizsgálatokra is tekintettel volt. A későbbi jogerős ítélet

tizennégy évi fegyház lett. A részletek itt is azt mutatják, hogy a bűnügyi történet a sajtó első napi egyszerű képletéből hosszú, összetett eljárássá változott.

A két nő sorsa azonban sem társadalmi helyzetében, sem lélektani magyarázatában nem azonos Édes Annáéval. Ez a könyv szempontjából alapvető határ. Schmidt Anna nem bizonyított regénymodell, Kovács Magdolna pedig még kevésbé az. Kosztolányi maga is azt mondta, hogy csak a regény megjelenése után értesült Vámos Henriktől Schmidt konkrét történetéről. Ezt az állítást nem tudjuk teljes bizonyossággal ellenőrizni, de nincs olyan forrásunk, amely alapján jogos volna kijelenteni, hogy a regény cselekményét valamelyik ügyből emelte át.

A valódi kapcsolat más szinten keresendő. A húszas évek elejének magyar nyilvánosságában létezett a gazdájára támadó cseléd figurája. A sajtó közölt ilyen ügyeket, a kriminológusok társadalmi okokat kerestek, a politikai lapok rendszerek igazságszolgáltatását hasonlították össze rajtuk, a közönség pedig évekkel később is felismerte a neveket. Amikor 1926-ban megjelent az Édes Anna, az olvasó nem előzmények nélküli történettel találkozott. A regény azonban a jól ismert hírlapi mintát radikálisan átalakította.

A legfontosabb változtatás az indíték elbizonytalanítása. A bűnügyi sajtó előbb-utóbb szeret konkrét okot találni: lopás, lebukás, szerelem, bosszú, elmeállapot, bántalmazás. Kosztolányi ezeket a lehetőségeket szétszórja a regényben, de egyiket sem teszi kizárólagossá. Anna történetében minden fontos, de semmi sem elegendő önmagában. Ezért válik a „miért?” a regény központi kérdésévé, és ezért vitatkoztak rajta már az első kritikusok is.

A valódi cselédgyilkosságok sajtótörténete közben arra is figyelmeztet, hogy maga a magyarázat mindig korának nyelvét használja. 1919-ben a forradalmi kriminológia társadalmi környezetet, nevelést és átnevelést vizsgált. 1920-ban egy ellenforradalmi lap ugyanezt az ügyet a „bolsevik osztályigazság” bizonyítékeként olvasta. Más tudósítások a tolvaj cseléd sztereotípiáját erősítették, vagy a nő személyiségében keresték a választ. A tény nem változott: egy asszony meghalt. A történet jelentése azonban attól függött, milyen kérdést tett föl hozzá az, aki elbeszélte.

Kosztolányi 1926-ban más kérdést tett föl. Nem azt, hogy milyen büntetést érdemel egy gyilkos cseléd, és nem azt, hogy melyik politikai rendszer kezeli helyesen az ilyen bűnt. Azt kérdezte, hogyan él együtt két

társadalmi világ egy lakásban addig, amíg az együttélés egyik pillanatról a másikra összeomlik. A bűntény nála nem kiindulópont, hanem hosszú hétköznapiak végpontja, ezért a megírás módja legalább olyan fontos, mint maga az eset.

Az 1919-es esetekből tehát nem került elő a „valódi Édes Anna”. Ennél fontosabb eredmény született. Láthatóvá vált egy olyan sajtó- és társadalmi közeg, amelyben a gazdájára támadó cseléd története már ismert és vitatott jelenség volt, amelyhez a kor különböző magyarázatokat rendelt. A regény ebből a közegből emeli ki a motívumot, majd megfosztja a kész magyarázatoktól.

14. Kosztolányi megírja Édes Annát

június 23-án, alig több mint egy héttel az Édes Anna folytatásos közlésének kezdete előtt a Magyar Hírlap munkatársa felkereste Kosztolányi Dezsőt. A regény ekkor még nem került az olvasók elé, címe azonban már megvolt, a helyszín Krisztinaváros volt, hősnője pedig egy budai polgári családnál szolgáló cselédlány. Az interjú azért különösen értékes, mert a szerző még a nyilvános fogadtatás előtt beszélt arról, mit tart lényegesnek készülő művében. A későbbi kritikák, értelmezések és tankönyvi magyarázatok ekkor még nem alakították át a regény körül kialakuló beszédet.

Kosztolányi elsőként éppen attól óvta az újságírókat, hogy a készülő művet a története alapján ítélje meg. Rövid, sokat idézett mondata szerint: „Az irodalmi mű lényege az: hogyan írják meg.” Ez a kijelentés különösen fontos egy olyan regénynél, amelynek cselekménye néhány mondatban elmesélhető: egy látszólag tökéletes cseléd megöli gazdáját. A hírlapi bűnügyi rovat számára ez már önmagában történet volna; Kosztolányit azonban láthatóan az érdekelte, mi történik az esemény előtt, hogyan válik a hétköznapi szolgálat olyan emberi viszonyrá, amelynek végpontja a gyilkosság.

Az interjúban Anna első meghatározása egyszerű és pontos: „Édes Anna egyszerű kis cseléd.” Kosztolányi hozzáteszi, hogy Budán szolgál, polgári családnál, és róla szól az egész regény. A történet a bolsevizmus bukásával kezdődik, majd körülbelül egy évet fog át. Már ebben a rövid ismertetésben egymás mellé kerül az országos történelem és egy társadalmilag jelentéktelennek tekintett háztartási alkalmazott élete. A szerző nem választja külön a két szintet: Anna története attól a pillanattól indul, amikor a politikai rendszer összeomlik, és a régi rangok, címek, háztartási hierarchiák ismét érvényesülni kezdenek.

A Magyar Hírlapnak adott nyilatkozatban Krisztinaváros már ugyanazt a szerepet kapja, amelyet a kész regényben is betölt. Kosztolányi szerint a lány körül „valóságos legenda támad”. Ez a szókapcsolat összeköti a könyv első felét mindazzal, amit az előző fejezetekben a környék társadalmi és sajtónyilvánosságáról láttunk. A regény kezdete Kun Béla menekülésének legendájával indul, később pedig Anna tökéletessége válik helyi szóbeszéddé. A két történet tárgya teljesen különböző, a működésük mégis hasonló: az emberek hallanak valamit, továbbadják, új részletekkel egészítik ki, végül olyanok is biztos véleményt alkotnak róla, akik magát a szereplőt

vagy az eseményt alig ismerik.

Az interjú egy ponton jóval élesebb és hatásosabb képet ad Annáról, mint amilyen a kész regény végső szerkezete. Kosztolányi a szent cseléd, a földre szállt szolgáló-angyal képét rajzolja meg, majd azt mondja, hogy a lány egy éjszaka legyilkolja a „famíliát”. A végleges regényben Anna Vizyt és Vizynét öli meg, Jancsi addigra már másutt lakik. Nem tudjuk, hogy az interjú megfogalmazása egy korábbi cselekményváltozatot őriz-e, vagy az újság számára adott rövid, dramatizált összefoglalás egyszerűsítette így a történetet. A különbség mindenesetre figyelmeztető: a szerzői nyilatkozat sem azonos a kész művel, és a regény születését nem lehet egyetlen interjúból visszafelé teljes pontossággal rekonstruálni.

A fennmaradt levelekből viszont meglepően jól követhető az 1926. júniusi munka ritmusa. Június 1-jén Kosztolányi arról írt apjának, hogy regényen dolgozik, és augusztusig nem akar elutazni, mert addig be szeretné fejezni. Nyolc nappal később már azt közölte, hogy a Nyugat július 1-jén kezdi közölni új regényét, amelynek hősnője cseléd, és ekkor nevezte meg a címet is. Június 28-án pedig már úgy fogalmazott, hogy abbahagyta a regényírást, vagyis a munka lényegi részét késznek

tekintette, miközben azt tervezte, hogy a folytatásos közlés hónapokon át tart majd.

Ez a kronológia első pillantásra ellentmondásos. Június elején még két hónapnyi munkával számol, néhány héttel később elkészültként beszél a kéziratról, majd július végén ismét azt írja, hogy a szöveget csiszolja. A kritikai kiadás szerkesztői ezért joggal figyelmeztetnek arra, hogy az „elkészült” állapot nem jelentette a szöveg végleges változatát. Kosztolányi folyamatosan javított, visszatért korábbi részekhez, módosította a megfogalmazást, és a kézirat fizikai állapota is ennek a hosszú szerkesztési munkának a nyomait őrzi.

A fennmaradt autográf ma az MTA Könyvtár és Információs Központ kéziratárában található. Nem maradt meg teljes egészében: az első tizenöt fejezet anyaga részben vagy egészben fennmaradt, az utolsó öt fejezet kézírata elveszett. A meglévő lapokon három jellegzetes szövegréteg különíthető el: zöld tintával, grafitceruzával és írógéppel készült részek. A kritikai kiadás vizsgálata szerint Kosztolányi rendszeresen visszanyúlt már leírt szövegekhez, sorokat húzott ki, toldott be, oldalakat tisztázott újra, máskor pedig szó szerint kivágta és új helyre ragasztotta a megtartani kívánt papírdarabokat.

Ez a módszer egészen más képet ad az alkotásról, mint az a romantikus elképzelés, amely szerint a regény egyetlen ihletett lendületben született. Lendület kétségtelenül volt benne: a zöld tintás részek írásképe gyors munkára utal, a levelek pedig júniusban valóban lázas tempóról tanúskodnak. A szöveg végső formája azonban sok javításon keresztül alakult ki. Kosztolányi a történet kitalálása mellett mondatról mondatra szervezte a hangsúlyokat, a szereplők viszonyát, a politikai utalásokat és a tárgyi részleteket.

A kézirat egyik tanulságos példája éppen a krisztinavárosi politikai háttérhez kapcsolódik. A harmadik fejezet egyik helyén a nyomtatott változatokban sokáig „forradalom” szerepelt, miközben a kéziratból kiderült, hogy Kosztolányi utólag az „ellen” előtagot illesztette elé. A kis javítás nagy jelentéskülönbséget okoz. Megmutatja, hogy a történelmi terminológia sem véletlenül került a szövegbe, és hogy az író még a késői munkafázisban is pontosította, milyen politikai eseményt nevez meg.

A regény folyóiratközlése 1926. július 1-jén kezdődött a Nyugat tizenkilencedik évfolyamának 13. számában. Az első rész a mottót és az első három fejezetet tartalmazta, vagyis az olvasó rögtön megkapta Kun Béla állítólagos

elrepülését, Vized és Ficsor találkozását, valamint a Tanácsköztársaság bukását követő háztartási és politikai feszültséget. Anna maga csak az augusztus 1-jei számban jelenik meg. Ez a szerkezet a folyóirat olvasóját arra kényszerítette, hogy előbb megismerje azt a világot, amelybe a lány később belép.

Augusztus 16-án következett „A tünemény” és a piskótáról, irgalomról és egyenlőségről szóló fejezet; szeptember 1-jén a „Legenda” és „Jancsi úrfi”. Szeptember közepén jelent meg a kapcsolat két fontos fejezete, október 1-jén pedig a „Valami nagyon keserű” és a „Tél”. A november 1-jei számban jutott el az olvasó „A rémület”-ig, vagyis a gyilkosságig. A befejezést, a „Miért...?” című tárgyalási fejezetet és a Kosztolányi háza előtt játszódó záró párbeszédet a november 16-i szám közölte.

A folytatásos forma különleges időélményt adhatott a regénynek. A mai olvasó néhány nap alatt végigolvashatja Anna történetét, 1926-ban azonban a Nyugat közönsége kéthetes szünetekkel találkozott az egyes részekkel. Hónapok teltek el aközött, hogy Anna augusztusban megérkezett Vizedhez, és novemberben sor került a gyilkosságra, majd a tárgyalásra. A szolgálat monotonitása, a kapcsolat, a tél, a házasság lehetősége

és annak meghíúsulása így a befogadásban is időt kapott. A regény cselekménye nem egyetlen bűnügyi hír gyorsaságával zúdult az olvasóra.

Ez a közlési ritmus azért is érdekes, mert a Magyar Hírlap június 23-i interjúja lényegében előre elárulta a gyilkosságot. A korabeli olvasó tehát már a sorozat indulása előtt tudhatta, hová fut ki a történet, ha olvasta az interjút. Kosztolányi láthatóan nem attól tartott, hogy a végkifejlet ismerete tönkreteszi a regényt. Ez teljesen összhangban áll azzal, amit ugyanott a „hogyan” elsőbbségéről mondott. A feszültség nem abból származik, hogy Anna öl-e, hanem abból, hogyan jut el odáig, és mit látunk közben azokból az emberekből, akik együtt élnek vele.

A korábbi fejezetekben feltárt sajtóanyag pontosan ezen a ponton kapcsolódik a regény keletkezéstörténetéhez. A cselédhiány, a közvetítők, a szolgálatváltás, a kimenő, az udvarló, a cselédkönyv, a rossz koszt, a külön szoba, a munkaadó és szolgáló hatósági vitája, valamint a cselédnők szexuális kiszolgáltatottsága mind olyan kérdés volt, amelyről 1919 és 1926 között nyilvánosan írtak. Ez azonban nem bizonyítja, hogy Kosztolányi az általunk megtalált konkrét cikkeket olvasta. A helyesebb megfogalmazás az,

hogy ezek a tudósítások dokumentálják azt a társadalmi tapasztalatot és nyelvet, amelyben a regény megszületett.

Ugyanez érvényes a cselédgyilkosságokra. Schmidt Anna és Kovács Magdolna története bizonyítja, hogy a gazdasszonyára támadó szolgáló nem ismeretlen bűnügyi figura volt. Kosztolányi későbbi visszaemlékezése szerint többször találkozhatott olyan rövid hírekkel, amelyek egy látszólag jó cseléd megmagyarázhatatlan tetteről szóltak. Ettől még nincs bizonyított egyetlen hírlapi „ősforrás”. A regény egyik nagy ereje éppen abból fakad, hogy nem egy konkrét ügy dokumentumregényévé válik, hanem sokféle társadalmi tapasztalatot sűrít egy kitalált sorsba.

A leggyakrabban idézett eredettörténet Kosztolányi Dezsőné 1938-ban megjelent könyvéből származik. Harmos Ilona úgy emlékezett, hogy egy téli vasárnap délután, amikor saját cselédjük kimenőn volt, eljátszott a gondolattal: milyen kényelmes lenne egy olyan szolgáló, aki soha nem kíván szabadidőt, mindig rendelkezésre áll, és gépszerű pontossággal elvégez mindent. Eszébe jutott egy szemközt lakó színész házaspár Anna nevű, szlovák cselédje is. A gondolat azonban rögtön félelmetes irányt vett: ha valaki ennyire teljesen lemond saját kívánságairól, egyszer talán kiszámíthatatlanul kitörhet.

Harmos Ilona szerint ő mondta ki először a történet csíráját: egy tökéletes cselédlány végül megöli gazdait. Kosztolányi állítólag azonnal feljegyezte az ötletet, másnap pedig dolgozni kezdett rajta. E visszaemlékezést nem szabad gyorsírással jegyzőkönyvként olvasni. Tizenkét évvel a regény születése után jelent meg, ráadásul egy szerető házastárs életrajzi könyvében, amely természeténél fogva emlékező és irodalmi szöveg is. A kritikai kiadás ugyanakkor komolyan veszi, mert Harmos Ilona közvetlen tanúja volt férje munkájának, és más dokumentumok is igazolják, hogy a regény létrejöttében valóban fontos beszélgetőtárs és első olvasó volt.

A visszaemlékezés legértékesebb része talán az, hogy maga is több forrásból összerakódó alaknak mutatja Annát. A név és bizonyos külső jegyek egy szemközti házban szolgáló lány emlékéből jöhetnek, más vonások egy régi dajkából, egy Szabadka környéki lányból vagy Kosztolányi korábbi emlékeiből. Jancsi, Moviszter, Vizyné és a többi szereplő alakjánál is több személy és tapasztalat keveredéséről beszél. Még ha minden részletét nem is lehet filológiaiailag ellenőrizni, ez az alkotói modell jól illeszkedik ahhoz, amit a kézirat fizikai rétegei mutatnak: Kosztolányi nem másolt, hanem

válogatott, átrendezett, összeillesztett és átírt.

Ezért félrevezető volna azt kérdezni, ki volt Édes Anna „valójában”, mintha egyetlen cseléd személyi lapját kellene megtalálni. A könyv eddigi nyomozása sokkal érdekesebb eredményhez vezetett. A Kun Béláról szóló nyitólegenda mögött megtaláltuk a repülőgépes menekülés sajtóváltozatait; a Víz-ház mögött a krisztinavárosi politikai emlékezetet; Vizyné cselédmániája mögött a dokumentált munkaerőhiányt; Anna munkája mögött a mindenesekről folyó vitákat; Jancsi története mögött a cseléd lányok védtelenségéről szóló korabeli figyelmeztetést. Ezek nem „modellek”, hanem annak a valóságanyagnak a darabjai, amelyből az író fiktív Budapestet épített.

A Magyar Hírlap interjújának egyik legérdekesebb mondata éppen azért nevezte Édes Annát jelentéktelen személyecskének, hogy rögtön utána legendává tegye. A regény társadalmi gesztusa ebben a mozdulatban sűrűsödik. Olyan nőt állít a történet középpontjába, akinek a valós sajtó többnyire akkor adott nevet, ha bűncselekmény, rendőrségi ügy, különös konfliktus vagy munkaerőpiaci panasz kapcsolódott hozzá. Kosztolányinál viszont a cseléd hétköznapi munkája, hallgatása, teste és idegensége önmagában is

regényanyag lesz.

A szerzői interjú ugyanakkor óvatosságra int azokkal az olvasatokkal szemben is, amelyek az Édes Annát egyetlen társadalmi tétel illusztrációjává szűkítik. Kosztolányi a megjelenés előtt a formára, stílusra és kidolgozásra helyezte a hangsúlyt. Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi tartalom mellékes lenne. Inkább azt, hogy a regény jelentése nem egy előre megfogalmazott politikai állításból vezethető le, hanem abból, ahogyan a szereplők egymás mellett élnek, beszélnek, hallgatnak, esznek, dolgoznak és ítékeznek.

A kézirat javításai ezt a gondosságot anyagi formában is megőrizték. A kivágott és visszaragasztott papírszeletek, a ceruzás átírások, a tintás javítások azt mutatják, hogy a „hogyan” nem utólagos esztétikai jelszó volt. A szöveg valóban folyamatos megmunkálás eredménye. A mondatok ritmusa, a politikai megnevezések, a szereplők beszédmódja és a jelenetek sorrendje többszöri döntés után nyerte el végső alakját.

A folyóiratközlés és a kézirat közötti viszony azért is különös, mert Kosztolányi júliusban még javította a szöveget, miközben az első részek már megjelentek. A kritikai kiadás alapján a fennmaradt kézirat nem

tekinthető egyszerű nyomdai példánynak; a szerző az első publikálásig, sőt egyes részeknél azután is dolgozott rajta. A regény tehát egyszerre volt kész mű és mozgásban lévő szöveg. Ez a tény segít megérteni az interjú és a végleges változat közötti kisebb eltéréseket is.

November 16-án a Nyugat olvasói végül eljutottak a „Miért...?” című fejezethez. A cím kérdőjelekkel jelzi azt, amit a júniusi interjú már előre kijelölt: a bűncselekmény ténye kevésbé érdekes, mint az odavezető folyamat megértése. A regény azonban a végén sem kínál olyan képletet, amelyben minden sérelemhez pontos súlyt lehet rendelni, majd ezek összegéből kiszámítható a gyilkosság. A „hogyan” megmutatható, a „miért” teljes bizonyossággal nem.

15. Miért?

Kosztolányi a regény utolsó előtti fejezetének nem kijelentést, hanem kérdést adott címül: „Miért...?” A három pont legalább annyira fontos, mint maga a szó. A gyilkosság után rendőr, vizsgálóbíró, ügyész, védő, orvos, tanúk és újságírók próbálják ugyanazt a feladatot megoldani: olyan okot találni, amely Édes Anna tettét visszamenőleg érthetővé teszi. A regény azonban már addigra megmutatta, mennyire nehéz ezt a kérdést egyetlen mondattal lezárni. Anna nem előre bejelentett bosszút hajt végre, nem menekül el a tett után, nem épít maga köré önigazoló történetet, és a tárgyaláson sem kínál kész magyarázatot. A „miért?” ezért nem rejtvény, amelynek valahol el van rejtve az egyetlen helyes megfejtése, hanem annak vizsgálata, mennyit képes az emberi cselekedetekből megérteni egy kívülálló.

A könyv eddigi nyomozása ugyanerre a pontra érkezett. Találtunk dokumentumokat a cselédhiányról, a közvetítőkről, a munkakörökről, a lakhatásról, a kimenőről, a cselédkönyvről, a munkaadóval való vitákról és a háztartási alkalmazottak szexuális kiszolgáltatottságáról. Találtunk valós cselédgyilkosságokat is, amelyekben a sajtó lopást, bántalmazást, szerelmi kapcsolatot, félelmet vagy

társadalmi környezetet nevezett meg lehetséges okként. Egyetlen forrás sem ad azonban olyan képletet, amelyből Édes Anna tette kiszámítható volna. A történeti háttér azt mutatja meg, hogy a regény konfliktusai valós társadalmi tapasztalatokhoz kapcsolódnak; magát a gyilkosságot továbbra is az irodalmi mű egészében kell megérteni.

Anna Vizyékhez érkezésekor már megjelennek olyan testi jelek, amelyek később visszatekintve jelentőséget kapnak. Nem érzi jól magát a lakásban, idegenkedik bizonyos szagoktól, eleinte enni sem akar rendesen, és többet fejez ki viselkedésével, mint szavaival. Ezeket a jeleket azonban nem szabad utólag úgy olvasni, mint egy kész pszichiátriai kórkép tüneteit. Kosztolányi nem diagnózist ír. A testet használja arra, hogy megmutassa azt az ellenállást, amelyet Anna beszédben alig fogalmaz meg. A lány már a kezdet kezdetén nem teljesen simul bele a Vizy-ház világába, de tiltakozása nem válik nyílt konfliktussá.

Ez a különbség végig meghatározza a regényt. Katica hangosan elégedetlen, kimenőre jár, udvarlója van, ajtót csap, és Vizyné pontosan tudja, miért haragszik rá. Anna viszont éppen azért lesz „tünemény”, mert a konfliktusokat nem alakítja át tárgyalássá. Gyors, tiszta, megbízható, keveset beszél, és nem követeli, hogy

minden új feladatnál újra egyezzenek meg a szolgálat feltételeiről. Vizyné ezért a saját nézőpontjából arra a következtetésre jut, hogy végre megtalálta a hibátlan cselédet. A regény későbbi eseményei azonban arra figyelmeztetnek, hogy a konfliktus hiánya nem azonos a sérelem hiányával.

A „Legenda” fejezetben a környék már úgy beszél Annáról, mintha különleges lény volna. Vizyné büszkesége közben birtoklási vágygá erősödik. Amikor Moviszter a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről beszél, a háziasszony nem úgy reagál, hogy talán több figyelemre volna szükség, hanem éppen ellenkezőleg: a regény szavai szerint még „szűkebbre fogta Anna körül a pórát”. Újabb munkákat ad neki, lépcsőházat súroltat, padlást takarítat, másoknak is engedi ide-oda futtatni, és harisnyajavítást készít elő azokra az órákra, amikor a lánynak esetleg nem volna dolga. A jó teljesítmény jutalma tehát nem nagyobb szabadság, hanem még teljesebb kihasználhatóság.

Ez a rész különösen fontos a történeti források mellett. A korabeli közvetítői riportokban a szolgálók éppen az ilyen munkaköri kiterjesztésekről vitáznak. Szobalánynak fogadják őket, majd mindenesi feladatot kapnak; külön pénz kérdése lehet a mosás vagy a nagytakarítás; a

kimenő és a külön szoba alku tárgya. Anna viszont nem alkuszik. Vizyné így olyan munkaerőhöz jut, akinek alkalmazkodása gyakorlatilag eltünteti a munkaviszony határait. A társadalmi háttér nem bizonyítja, hogy ebből gyilkosságnak kellett következnie, de pontosan megmutatja, mit jelent Moviszter későbbi mondata, amikor a szolgálóból csinált „gépről” beszél.

Jancsi története egy másik réteget ad ehhez. A kapcsolatot nem lehet kizárólag erőszakos támadásként vagy kizárólag kölcsönös szerelemként leírni. A regényben van vonzalom, ugyanakkor a helyzet társadalmi aszimmetriája nyilvánvaló. Jancsi a család fiatal férfitagja, Anna bentlakó alkalmazott, akinek kevés külső kapcsolata van. A fiatalember számára a kapcsolat olyan kaland, amelyből később térben és társadalmilag is ki tud lépni. Anna számára a következmények ugyanabban a lakásban maradnak vele.

A terhesség és a keserű orvosság ezért nem külön epizód, amelyet a regény rövid időre beiktat, majd elfelejt. A kapcsolat testi ára Annánál marad, miközben Jancsi továbbmegy. A húszas évek sajtójából tudjuk, hogy a cselédlányok szexuális kiszolgáltatottságát korabeli publicisztika is létező problémaként nevezte meg. Ebből azonban nem következik, hogy Kosztolányi társadalmi

példatörténetet akart volna írni. A regény ereje éppen abban áll, hogy Anna esetében a társadalmi helyzet és az egyéni kötődés nem választható el tisztán egymástól. Jancsi felelőtlensége azért súlyos, mert ugyanaz a tett más következményt jelent számára és a szolgálónak.

Ha a gyilkosságot egyetlen okra akarnánk visszavezetni, Jancsi csábítása kézenfekvő jelölt volna. A regény azonban nem teszi lehetővé ezt a rövidítést. Hosszú idő telik el a kapcsolat és a végső éjszaka között, közben Anna tovább dolgozik, és megjelenik egy új élet lehetősége is. Báthory, a kéményseprő udvarolni kezd neki, majd a házasság gondolata is felmerül. Ez olyan kijárat lehetne, amely a korabeli cselédvilágban is valós életpálya-váltást jelentett: saját háztartást, a bentlakásos szolgálat végét és más társadalmi szerepet.

Vizyné reakciója ezen a ponton talán a regény egyik legárulkodóbb mozzanata. Amikor a kéményseprőt Anna mellett találja, úgy érzékeli a jelenetet, mint „jogbitorlást”. Nem azért, mert Báthory erőszakos vagy tisztességtelen volna, hanem mert hirtelen felismeri, hogy Annának „máshoz is köze lehet”. A háziasszony addig a lányt annyira saját háztartása részének tekintette, hogy egy önálló érzelmi kapcsolat már a birtokolt rend megsértésének tűnik. Ugyanaz a

magánélet, amely egy másik fiatal nőnél természetes volna, a tökéletes cselédnél veszélyezteti Vizyné biztonságát.

A házasság körüli konfliktus többet mutat egy rosszindulatú úrnő beavatkozásánál. Sokkal pontosabban megmutatja a szolgálati viszony érdekellentétét. Annának a házasság felszabadulás lehet a munkaviszonyból, Vizynének ugyanaz munkaerővesztés. A korabeli sajtóban a cselédhiány éppen azért vált visszatérő panaszként láthatóvá, mert a jó alkalmazott megtartása valós gazdasági és életmódbeli érdek volt. Kosztolányi ezt az érdeket személyes függéssé sűríti: Vizyné már egy jó munkavállalónál többet akar megtartani: „az ő Annáját”.

Anna végül marad. Ezt a döntést sem célszerű úgy értelmezni, mintha Vizyné fizikailag kényszerítette volna. A regény világában Anna elvileg elmehetne, és a történeti források is azt mutatják, hogy cselédek helyet váltottak, házasodtak, vidékre mentek vagy más munkát választottak. A kérdés inkább az, milyen erősen szűkülhet valakinek a tényleges döntési képessége, ha hosszú ideig mások akaratahoz igazítja saját életét. Anna kimondja, hogy marad, de ettől a döntés nem feltétlenül válik teljesen szabad, független választássá.

A regény ezen a ponton különösen kerüli a didaktikus magyarázatot. Nem mondja meg, hogy Anna azért mond le Báthoryról, mert fél Vizynétől, mert ragaszkodik hozzá, mert nem hisz saját új életében, mert Jancsi után nem tud kötődni, vagy mert a szolgálati lét már megszokássá vált. Ezek a lehetőségek együtt vannak jelen, de egyik mellett sincs szerzői lábjegyzet. A döntés homálya előkészíti a gyilkosság homályát is. Anna életében a legfontosabb fordulatok gyakran akkor történnek, amikor ő maga a legkevesebbet beszél róluk.

A végső éjszaka közvetlen előzménye ezért szándékosan aránytalanul hétköznapi és társasági. Vizek politikai és társadalmi emelkedése kiteljesedik, vendégek jönnek, a lakásban olyan világ mutatja önmagát, amelynek rendjét Anna hónapokon át fenntartotta. A szolgáló dolgozik, felszolgál, takarít, kiszolgálja a társaságot, majd a vendégek távozása után sem szűnik meg azonnal a háztartás igénye. A gyilkosság nem nyílt veszekedés végén történik, és nem követi olyan friss sértés, amelyből egyetlen lépésben levezethető volna.

Ez az egyik oka annak, hogy a kortárs kritikusok már 1926 végén vitába szálltak a motivációval. Radó István a Pesti Hírlapban azt kifogásolta, hogy a szelíd, önfeláldozó

cseléd „minden motiváció nélkül” követ el bestiális tettet, miközben azt is érzékelte, hogy a regény apró részletei talán utólag mégis magukban hordják a fordulat előzményeit. Kárpáti Aurél a Pesti Naplóban hasonló problémát fogalmazott meg: szerinte Kosztolányi motivál, de nem belülről és folyamatosan, hanem részben „hátravetve, visszamenőleg”. Az első olvasók tehát rögtön észrevették azt a szerkezeti sajátosságot, amely azóta is a regény egyik fő kérdése.

Feleky Géza a Magyar Hírlap december 8-i cikkében éppen a törvényszéki elnök gondolatából indult ki. A bíró szerint egy tettet nem lehet egy vagy néhány okkal teljesen megmagyarázni, mert „minden tett mögött ott az egész ember”. Feleky úgy látta, Kosztolányi regénye is ezt az eljárást követi: nem nevezi meg egyetlen ponton, mi fáj Annának, hanem kívülről, a teljes élethelyzet rajzával teszi érzékelhetővé a tragédiát. Ugyanakkor ő sem gondolta hibátlannak a megoldást. Már a megjelenés pillanatában világos volt tehát, hogy az olvasó kétféle igénye ütközik: szeretne pontos indítékot kapni, miközben a regény tudatosan ellenáll ennek.

A Népszava 1927 februári kritikája még szigorúbban fogalmazott. A recenzens szerint Kosztolányi „inkább csak megsejteti” a hajtóerőket, és „adós marad a

felelettel”. A lap társadalmi oldalról különösen hiányolta, hogy a regény nem nevezi meg világosabban a társadalmat a gyilkosság okai között. Ez a kifogás érthető egy olyan lapban, amely már 1920-ban nyíltan írt a cseléd lányok védtelenségéről. A regény azonban nem szociológiai vádiratként működik. A társadalmi viszonyokat mindenütt megmutatja, de nem alakítja őket egyetlen determinista magyarázattá.

Kodolányi János a Pandora hasábjain éppen az ellenkező irányból olvasta ugyanazt. Számára Édes Anna tragédiája „nem egyéni, hanem tömegtragédia” volt. A cseléd lányban a faluról felkerült proletár embert látta, akit a városi szolgálat géppé és mások tulajdonává alakít. Ez az értelmezés a regény társadalmi rétegét erősen megvilágítja, de Kodolányi korának biológiai és freudi magyarázatai ma már nem fogadhatók el kritikátlanul. Fontosabb az a felismerése, hogy a gyilkosság szerinte azért nem szorul egyszerű racionális magyarázatra, mert az egész regényvilág készíti elő.

Ezek a korabeli olvasatok abban mind egyetértenek, hogy a gyilkosság motivációja a mű középpontja. Abban viszont már nem, hogy Kosztolányi megoldotta-e a feladatot. Egyesek hiányt láttak, mások tudatos művészi módszert, megint mások társadalmi lázadást. A vita azért

maradhatott fenn száz éven át, mert a regény valóban nem dönt helyettünk. Az olvasó választhat pszichológiai, társadalmi, erkölcsi vagy metafizikai hangsúlyokat, de egyik sem képes minden részletet maradéktalanul magába fogadni.

Moviszter a tárgyaláson a lehető legerősebben fogalmazza meg a társadalmi-erkölcsi vádat. Azt mondja: „Nem úgy bántak vele, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel.” Majd tovább erősíti: „Embertelenül bántak vele. Cudarul bántak vele.” Ez a regény egyik legvilágosabb ítélete Vizyéről. Mégsem azonos azzal az állítással, hogy ezért Anna szükségszerűen gyilkossá vált. Moviszter maga sem matematikai ok-okozati összefüggést bizonyít, hanem azt követeli, hogy az igazságszolgáltatás ne válassza le a tettet arról az emberi bánásmódról, amely megelőzte.

A doktor szerepe azért különleges, mert korábban is ő volt az egyetlen a társaságban, aki nem a cseléd mint társadalmi kategória felől beszélt. A piskótavitában azt állította, hogy az egyes embert kell látni, nem az „emberiséget” vagy az osztályt. Ez a gondolat a tárgyaláson tér vissza. Édes Anna nem azért érdemel emberi figyelmet, mert ártatlan, hiszen nem az; és nem azért, mert valamely politikai közösség jelképévé tehető.

Azért, mert a bűncselekmény elkövetőjeként is ember marad, akinek egész életét nem lehet egyetlen tett pillanatára szűkíteni.

Ez a szemlélet különbözik a forradalmi kriminológia 1919-es nyelvétől is, bár van köztük rokonság. Schmidt Anna esetében a Kísérleti Kriminológiai Osztály gyermekkor, környezet, munkaviszony és személyiség alapján akarta értelmezni a tettet. Moviszter szintén kontextust követel. Kosztolányi azonban nem intézményi elméletet épít, és nem azt állítja, hogy a környezet felmenti az elkövetőt. A regényben a társadalmi magyarázat és az egyéni felelősség egyszerre marad érvényben.

Éppen ezért félrevezető volna Annát Vizedék „áldozataként” úgy bemutatni, mintha a kettős gyilkosság csak egy társadalmi igazságtétel volna. Vizedék meghalnak, és a regény nem relativizálja a tett borzalmát. Vized ugyan sokszor érzéketlen, Vizedné pedig fokozatosan kisajátítja Anna életét, de ettől meggyilkolásuk nem válik igazolhatóvá. Moviszter sem ezt mondja. Az ő beavatkozása azért erkölcsileg fontos, mert a bűn elítélése mellett sem hajlandó elfogadni azt a kényelmes történetet, amelyben a meggyilkolt házaspár csak jótevő gazda, Anna pedig érthetetlen szörnyeteg.

A tárgyalás tanúi éppen ezt a kényelmes történetet építik. A halottakról többnyire jót mondanak, a szolgálat külső rendje pedig Vizedék mellett szól: fizettek, lakást és kosztot adtak, ajándékokat is kapott a lány, nem verték rendszeresen. Ha a bánásmódot kizárólag ilyen ellenőrizhető tételekre bontjuk, nehéz megérteni Moviszter vádját. Ő azonban nem azt állítja, hogy Vizedék minden nap nyíltan kegyetlenkedtek. A géppé tétel éppen a mindennapi rendben működik: Anna értéke addig nő, amíg saját kívánságai egyre kevésbé zavarják a háztartás működését.

A történeti források ezen a ponton különösen sokat segítenek. Tudjuk, hogy a kor cselédei alkudoztak a munkaköréről, kimenőről, szobáról, kosztról és berről; vitáik hatóság elé kerülhettek, és szolgálati helyet válthattak. Vizedék bánásmódjának sajátossága ezért nem az, hogy Annát minden jogi lehetőségtől megfosztják. Sokkal inkább az, hogy a lány hallgatását és alkalmazkodását ideális állapottá teszik, majd minden önállósodási kísérletét a háztartás rendjére leselkedő veszélyként érzékelik. A társadalmi rendszer adja ehhez a keretet, Vizedé személyisége pedig különösen szorossá teszi.

A gyilkosság előtti utolsó szakaszban ezért több elvesztett lehetőség rakódik egymásra. Jancsi eltűnik az életéből, a terhesség története lezáratlanul marad benne, Báthoryval nem kezd új életet, és Anna továbbra is ugyanabban a szolgálati rendben marad. Eközben Vizyék társadalmi helyzete javul, a háztartás reprezentációja erősödik, a vendégség pedig még több munkát kíván. A két pálya ellentétesen halad: a gazdák élete fölfelé nyílik, a cselédé egyre kevesebb kijáratot kínál.

Ezt sem szabad mechanikus felhalmozódásként értelmezni. Ha tíz sérelmet egymás mellé írunk, abból sem következik matematikailag a tizenegyedik lépésként a gyilkosság. Kosztolányi éppen ezt utasítja el. A regény eseményei nem bizonyító erejű motívumok, amelyek összeadva kiadják a tettet, hanem egy életállapot részei. Anna végül olyasmit tesz, amit korábbi viselkedése alapján senki sem vár, de utólag mégsem mondhatjuk, hogy semmi nem előzte meg.

Ebben rejlik a „miért” paradoxona. Ha a regény túl világos indítékot adna, Édes Anna könnyen bűnügyi esettanulmánná válna. Ha semmilyen előzményt nem adna, a gyilkosság önkényes írói fogás lenne. Kosztolányi a kettő között tartja a történetet. Az olvasó érzi a feszültséget, felismeri a sérelmeket, látja a beszűkülő

életet, mégsem tudja megmondani, melyik pillanatban vált elkerülhetetlenné a vég. Lehetséges, hogy soha nem is vált azzá.

Ez a bizonytalanság teszi fontossá a törvényszéki elnök gondolatát is. A bíró azt sejtí, hogy lehet valamilyen titok, amelyet talán maga a vádlott sem ismer. Ez a mondat nem misztikus kulcsot ígér, hanem az emberi önismeret határát jelzi. Anna nem azért hallgat, mert feltétlenül tudja a választ és titkolja. Lehet, hogy maga sem képes egyetlen történetté rendezni mindazt, ami vele történt. A bíróság kérdése ezért nagyobb nyelvi teljesítményt vár el tőle, mint amire egész addigi életében lehetősége volt.

A sajtó és a bíróság ugyanakkor kénytelen történetet készíteni. A nyilvánosság nem tud mit kezdeni azzal, hogy „nem tudjuk”. Okot, típust, tanulságot keres. Ugyanez történt Schmidt Anna és Kovács Magdolna esetében: az első hírekből hamar megszülettek a lopásról, bántalmazásról, társadalmi környezetről vagy politikai igazságszolgáltatásról szóló magyarázatok. Édes Anna regénye éppen ennek a kényszernek áll ellen. Megmutatja a magyarázat szükségességét, majd nem engedi, hogy az olvasó túl könnyen elégedett legyen vele.

Ezért a könyv nyomozása sem zárulhat úgy, hogy a végén kijelentjük: megtaláltuk Édes Anna tettének okát. Megtaláltuk viszont azokat a történelmi körülményeket, amelyek között a regény minden fontos társadalmi mozzanata érthetőbbé válik. A munka, a bentlakás, a cselédhiány, a közvetítés, az udvarló, a szolgálatváltás, a szexuális sebezhetőség és a munkaadó ellenőrző igénye nem utólagos irodalomtörténeti konstrukció. Mindegyikhez található korabeli nyilvános beszéd és dokumentum.

Moviszter mondata ezért a történeti kutatás után sem végső megfejtés, hanem erkölcsi minimum. Azt biztosan ki lehet mondani, hogy Annát hosszú időn át elsősorban funkcióként kezelték, és hogy Vizyné számára a tökéletes szolgáló az volt, akinek saját igényei a lehető legkevésbé zavarták a háztartást. Azt nem lehet bizonyítani, hogy ugyanilyen bánásmód minden embert ugyanilyen tethhez vezetne, és Kosztolányi sem állít ilyet. A regény a társadalmi felelősséget megmutatja, de az egyéni tett rejtélyét nem számolja föl.

16. Egy cselédtörténetből nagyregény

Az Édes Anna fogadtatástörténetének egyik legérdekesebb vonása, hogy a regény szinte megjelenése pillanatában szétszedte az olvasói táborokat. A kritikusok többsége elismerte Kosztolányi írói erejét, a részletek pontosságát és a cselédvilág elevenességét, de abban már alig értettek egyet, mi is történt valójában a regényben. Egyesek társadalmi vádiratot láttak benne, mások lélektani kísérletet, megint mások a naturalista regény továbbfejlesztését vagy éppen kudarcát. A gyilkosság motivációja ugyanúgy megosztotta őket, mint Jancsi és Anna kapcsolata, a politikai háttér, Moviszter szerepe vagy a könyv utolsó, Kosztolányit szerepeltető fejezete. Alig néhány hét alatt szinte minden olyan értelmezés megjelent, amely később évtizedeken át elkísérte a művet.

A legkorábbi visszhang még a Nyugat folytatásos közlésének befejezése előtt megszületett. Ignotus 1926. november 14-én, a Magyar Hírlap „Olvasás közben” rovatában közölte A kis szolgáló című írását. A regény utolsó része csak két nappal később jelent meg a Nyugatban, Ignotus azonban már úgy beszélt róla, mint jelentős műről. Értelmezésének középpontjában a

cselédlet társadalmi feszültsége állt: a vidékről városba került nő egy nálánál magasabb életszínvonalú család belsejében dolgozik, naponta látja azt a különbséget, amely úr és szolgáló között húzódik, miközben saját idejének és testének szabadsága is korlátozott.

Ignotus megfogalmazása azért különösen fontos a könyv eddigi nyomozásához, mert ugyanazokat a problémákat sűríti össze, amelyeket a korabeli cselédriportokból külön-külön rekonstruáltunk. A gyári munka mint alternatíva, az éjszaka és a magánidő birtoklása, a személyes kiszolgálás intimitása, valamint a gazdagabb család életének folyamatos közelsége mind megjelenik nála. Ignotus tehát nem elsősorban egy bűnügyi rejtélyt olvasott. Azt látta, hogy a szolgálat maga hordoz olyan feszültséget, amelyet a polgári háztartás mindennapi rendje elfedhet.

A gyilkosság ezért számára nem volt teljesen váratlan. Úgy vélte, a sérelmek és megaláztatások a regényben kimondatlanul, de folyamatosan halmozódnak. Ezzel az első kritikusok egyik legfontosabb vitájában rögtön állást foglalt: szerinte Kosztolányi igenis előkészítette Anna tettét, csak nem hagyományos bűnügyi oknyomozással. Ignotus maga a gyilkosság egyes részleteit pontatlanul idézte föl, ami figyelmeztet arra, hogy recenziója sem

használható a cselekmény dokumentációjaként. Olvasata mégis lényeges, mert már a mű befejezése előtt társadalmi robbanásként értelmezte Anna történetét.

Néhány héttel később, amikor a könyv alakban is megjelent, a kritikai vita kiszélesedett. Feleky Géza december 8-án a Magyar Hírlapban „Egy krisztinavárosi cseléd lány véres legendája” címmel írt róla. Már a cím is érzékelte azt, amit Kosztolányi a júniusi interjúban mondott: Anna körül legenda képződik. Feleky nagyra értékelte a regény megfigyelőerejét, de úgy vélte, a naturalista részletezésből a történet végén nem teljesen sikerül magasabb rendű művészi feloldásba emelkedni. A gyilkosság mögött az „egész embert” kereste, és érzékelte, hogy Kosztolányi szándékosan nem nevez meg egyetlen döntő sérelmet.

A kritika kettőssége fontos. Feleky nem azt mondta, hogy a regény érdektelen vagy rosszul megírt, hanem azt, hogy a részletek rendkívüli ereje után a befejezés bizonytalanabb. Ezzel olyan problémát fogalmazott meg, amely a későbbi bírálók egy részénél sokkal élesebben tért vissza. A hétköznapi szolgálatot, a lakás életét és a középosztály világát Kosztolányi annyira pontosan rajzolta meg, hogy a kritikusok egy része még erősebb ok-okozati magyarázatot várt volna a gyilkossághoz. A

regény éppen ott kezdte zavarni őket, ahol a társadalmi megfigyelésből kiismerhetetlen emberi cselekedet lett.

Farkas Zoltán december 15-i Magyar Újság-beli recenziója a politikai háttér felől közelített. Elismerte a mű emberszeretetét, de időnként irányzatosnak érezte a kommün bukása után talpra álló hivatalnoki középosztály rajzát. Úgy vélte, Kosztolányi túl sötéten látja e társadalmi kör furcsaságait, és emiatt a könyv néha irányregény hatását kelti. Ez a megjegyzés azért érdekes, mert a regény politikai nyitánya már 1926-ban megosztotta az olvasókat. Amit az egyik kritikus pontos társadalmi szatírának látott, azt a másik túlzónak érezte.

Radó István két nappal később a Pesti Hírlapban egészen más álláspontra jutott. Szerinte a gyilkosság „magja” már a regény első oldalain jelen van, Anna gyermekkorában, szolgálalkú hűségében, apró mozdulataiban, elrévedéseiben, Vizyné hisztériájában és a szolgálat egyhangúságában. Radó azt írta, ezt a regényt kétszer kell elolvasni: másodszor azért, hogy az olvasó észrevegye azokat az első olvasáskor jelentéktelennek tűnő részleteket, amelyek a végső tett felé mutatnak. Ezzel a motivációvitában a legkövetkezetesebb védelmezők közé került.

Radó olvasatának másik fontos eleme, hogy nem akarta egyetlen műfaji dobozba zárni az Édes Annát. Cselédregény, korrajz és lélektani tanulmány egyszerre – állította –, miközben a naturalista részletességet is meghaladja. Külön kiemelte a mosogatást, súrolást, főzést, a cselédágyat és a háztartás apró gondjait. Amit más kritikus esetleg jelentéktelen tárgynak tekintett volna, nála éppen Kosztolányi művészetének bizonyítéka lett. A könyv eddigi történeti kutatása ebből a szempontból Radó olvasatát különösen érdekessé teszi: azok a „kicsiségek”, amelyekre figyelmeztetett, valóban egy egész korabeli munkavilág dokumentálható elemei voltak.

Németh Andor 1926. december 18-i Esti Kurír-cikke szintén a naturalizmusból indult, de más irányba jutott. Első pillantásra ő is egy „eszméletlen, buta kis cseléd” történetét látta, amelyet az író mikroszkopikus pontossággal rajzol meg. A végén azonban szerinte hirtelen megnyílik a mélység, és kiderül, hogy nem egy rosszul tartott szolgáló egyszerű bosszújáról van szó. Németh a „lélektelenné tett gépember lázadásának” történetét olvasta ki a regényből, miközben a kommün és az ellenforradalom hátterét is lényegesnek tartotta.

Németh értelmezése azért különleges, mert a motiváció homályát nem hibának, hanem erénynek tekinti. Nem várja el, hogy Kosztolányi pontos pszichológiai képletet adjon. Szerinte Anna éppen azért válik egyetemes alakká, mert maga alig tud valamit a körülötte lezajló történelmi rengésekről, miközben azok mégis áthatják az életét. Németh már ekkor világirodalmi rangot jósolt a regénynek. Későbbi, 1927-es írásában tovább ment: az Édes Annát a magyar epika megszokott naturalizmusából való kitörésként ünnepelte, olyan műként, amely a társadalmi tapasztalatot valódi irodalmi formává alakítja.

A konzervatív Budapesti Hírlap december 23-i kritikusa, Szász Károly egészen más határvonalakat húzott. A regény első felét mesterműnek tartotta, és különösen nagyra értékelte a kommun utáni „lateiner középosztály” mindennapi életének, valamint a cselédkérdésnek a rajzát. Vagyis éppen azt a társadalmi anyagot becsülte, amely a könyv eddigi fejezeteiben is középpontba került. Amikor azonban a cselekmény Jancsi és Anna kapcsolatához ért, Szász számára a naturalista ábrázolás erkölcsi határt lépett át.

A kritikus a szerelmi és testi jelenetek egy részét „csúnya pornográfiának” nevezte, és úgy vélte,

Kosztolányi művészileg is veszít azzal, hogy ilyen közvetlenséggel ábrázolja őket. Ezzel a bírálat a gyilkosság motivációján túl arról is szólt, mit szabad egy komoly regényben megmutatni. Mai olvasó számára különösen tanulságos, hogy a jelenetek, amelyeket ma Anna kiszolgáltatottságának és Jancsi felelősségének megértéséhez nélkülözhetetlennek tartunk, egy 1926-os konzervatív kritikus számára éppen erkölcsi kifogást jelentettek. Ugyanaz a szövegrész így teljesen eltérő értelmezési világba került.

Kárpáti Aurél december 31-i Pesti Napló-kritikája már azzal indított, hogy a könyvben van valami „túl az irodalmon”, ami vitára kényszeríti az olvasót. Érezte, hogy a cselédtörténet mögött általánosabb etikai és társadalmi kérdés húzódik: meddig rendelkezhet egyik ember a másik fölött, és mi történik akkor, ha a szolgálat a másik emberségének elvételévé válik. Kárpáti értelmezésében a könyv morális középpontja nem a társadalmi bosszú, hanem az emberi méltóság megsértése.

Ebből következett az ölés minden formájára kiterjedő olvasata is. Kárpáti a háborút, a forradalmi és ellenforradalmi erőszakot, valamint Anna tettét ugyanannak az erkölcsi problémának különböző

változataiként érzékelte. Víznyék sem büntetlenül foszthatják meg szolgálójukat emberségétől, de Anna gyilkossága sem válik igazolhatóvá ettől. Ez a gondolat nagyon közel áll Moviszter pozíciójához: megérteni a körülményeket anélkül, hogy a bűnt felmentenénk. Kárpáti olvasata ezért a regény egyik legkiegyensúlyozottabb korai értelmezése.

Turóczi-Trostler József a Századunkban a magyar próza egészének fejlődése felől közelített. Az Édes Annát „lényeges lépésnek” nevezte a magyar próza európaizálása felé. A gyilkosság lélektani útjának zökkenőit érzékelte, de nem tekintette őket végzetes hibának. A pszichológia szerinte nem képes mindent megmérni az ember irracionális összetevőiből; vannak olyan mozzanatok, amelyekhez a költői hasonlat és a művészi forma közelebb jut, mint a szabályos oksági magyarázat.

Turóczi egyik legerősebb felismerése az volt, hogy Anna addigi passzivitása és a gyilkosság végletes aktivitása egymás tükörképe. A névtelen, néma emberi sors a tettben jut „névhez és hanghoz” – fogalmazott. Ez veszélyes mondat volna, ha társadalmi igazolássá változtatnánk, de Turóczi nem ezt teszi. Azt próbálja megérteni, miért éppen ennyire szélsőséges formában

törhet ki egy olyan emberből az aktivitás, aki addig szinte teljesen passzív szerepben élt. Értelmezése a modern lélektani regény felől védte meg azt, amit mások motivációs hibának láttak.

Elek Artúr 1927. január 16-i Nyugat-kritikája hasonló következtetéshez jutott, de erősebben kapcsolta össze Anna sorsát a történelemmel. Megfigyelte Kosztolányi gyors jelenetvezetését, az apró epizódok filmszerű egymásba kapcsolódását és azt a növekvő feszültséget, amelyben az olvasó érzi, hogy valaminek történnie kell. Maga a gyilkosság mégis váratlanul következik be. Elek szerint éppen ettől válik végzetszerűvé: a tett nem azért hat, mert előre felismerjük Anna gyilkos indulatait, hanem mert az egész környezet fokozatosan telítődik feszültséggel.

Elek számára Édes Anna több egy cselédlány tragédiájánál. A történelmi korszak szimbólumát is látta benne: olyan világot, amelyben szereplők jelszavakat ismételnék, politikai oldalakhoz igazodnak, miközben mélyebb eszmények iránt közömbösek maradnak. Ez az olvasat összekapcsolja a regény elejének Kun Béla-legendáját, Víz politikai alkalmazkodását és Anna későbbi sorsát. A történelem nála nem háttérdekoráció, hanem ugyanannak az erkölcsi ürességnek nagyobb

léptékű változata, amely a háztartásban is működik.

A januári fogadtatás azonban korántsem volt ilyen elismerő. Csapó György a Magyar Kultúrában 1927. január 5-én kifejezetten ellenséges hangon írt. Három lehetséges olvasatot sorolt föl: egy falusi lányból gyilkossá lett cseléd történetét, a kommunizmus utáni hónapok rajzát, illetve Kosztolányi politikai „balra kanyarodásának” magyarázatát. A főalakot érthetetlennek tartotta, Moviszter „géppé tételről” szóló magyarázatát elégtelennek, a Jancsi-jeleneteket pedig erkölcstelennek.

Csapó kritikájában az irodalmi és politikai kifogás szinte elválaszthatatlan. A Nyugatot eleve gyanakvással szemlélte, és a regény erotikus részeit is részben annak tulajdonította, hogy a könyv a folyóirat közönségének készült. Így az Édes Anna nemcsak egy mű lett számára, hanem egy kulturális tábor terméke. A kritika ebből a szempontból értékes történeti dokumentum: megmutatja, hogy 1927 elején egy irodalmi regény megítélése mennyire könnyen összekapcsolódhatott a korszak politikai és felekezeti kulturális választóvonalalaival.

Dóczy Jenő még radikálisabban támadta a motivációt. A Magyarság január 6-i cikkében „trükkös regénynek” nevezte az Édes Annát, és még a „blöff” szót is használta. Szerinte a mű aprólékos pszichológiai indoklásnak készült, de az olvasó nem lát eléggé bele Anna lelkébe ahhoz, hogy elhiggye a gyilkosság szükségszerűségét. A döntő motívumot belülről kellene látnunk – követelte –, Kosztolányi azonban csak kívülről mutatja a lányt.

Dóczy februárban, a Napkeletben visszafogottabb hangon tért vissza a könyvre, de alapvető kifogását fenntartotta. Az élet produkálhat megmagyarázhatatlan bűnügyet – érvelt –, a regényírónak azonban világosságot kell teremtenie ott is, ahol a hétköznapi szem nem lát. A művészet feladatáról vallott felfogása ezért szöges ellentétben állt Kosztolányi júniusi „hogyan”-elvével és a regény nyitva hagyott motivációjával. Dóczy számára az író kötelessége a rejtély feloldása volt; Kosztolányi éppen azt mutatta meg, hogy az emberi magyarázatnak lehet végső határa.

A Népszava 1927. február 2-i recenziója más politikai oldalról, de szintén hiányérzettel olvasta a regényt. A cikk a hajtóerők megsejtetését kevésnek tartotta, és úgy vélte, Kosztolányi „adós marad a felelettel”. A bírálat különösen azért érdekes, mert ugyanaz a Népszava hat

évvel korábban nyíltan írt a cselédlányoknak a munkaadó család férfitagjaival szembeni védtelenségéről. A lap tehát jól ismerte a társadalmi problémát, a regénytől mégis világosabb társadalmi állásfoglalást várt.

A szerzőség itt óvatosságot kíván. A kritikai apparátus a cikket Bresztovszky Ede nevéhez kapcsolja a „Br.” jelzés alapján, és Bresztovszky ekkor valóban a Népszava kulturális szerkesztője volt, de az Édes Anna-recenzió szerzősége nem minden részletében tekinthető teljesen problémamentesnek. A könyv végleges forrásjegyzékében ezért a lapot és a szignót biztosan kell rögzíteni, a szerző nevét pedig a kritikai kiadás attribúciójaként érdemes megadni. Ez apró bibliográfiai kérdésnek látszik, de a könyv egész módszeréhez tartozik: ahol a forrás bizonytalan, ott a bizonytalanságot is meg kell őrizni.

Kodolányi János a Pandora első számában a társadalmi értelmezést vitte a legtovább. Az ő olvasatában Anna története „nem egyéni, hanem tömegtragédia”. A faluról felkerült cselédet a városi szolgálat olyan emberként jeleníti meg, akinek személyisége gépszerű működéssé szűkül, és akiben a gyilkosság pillanatában szélsőségesen tör elő az addig elfojtott aktivitás. Kodolányi a proletariátus történelmi tapasztalatával is

párhuzamot vont, és a regényt társadalmi osztályhelyzet felől értelmezte.

Kodolányi szövegének biológiai és pszichoanalitikus szóhasználata erősen korhoz kötött, ezért nem lehet mai tudományos állításként átvenni. A legfontosabb felismerése mégis tartós maradt: Anna története nem szigetelhető el a hozzá hasonló társadalmi helyzetben élők tapasztalatától. A könyv cselédvilágról szóló sajtóforrásai ezt a felismerést részben történetileg is alátámasztják. Nem a gyilkosságot teszik tipikussá, hanem azokat a munkaviszonyokat, függéseket és konfliktusokat, amelyek között Anna él.

Ignotus, Kodolányi és a Népszava bírálója tehát mind társadalmi regényt olvastak, de egészen más következtetésre jutottak. Ignotus szerint a sérelmek világosan előkészítik a robbanást. Kodolányi szerint Anna egy egész társadalmi csoport tragédiáját hordozza. A Népszava recenzense viszont éppen azt kifogásolta, hogy Kosztolányi nem mondja ki elég határozottan a társadalmi okot. Ugyanaz a baloldali érzékenység három különböző olvasathoz vezetett. Ez önmagában cáfolja azt az elképzelést, hogy a korabeli politikai táborok automatikusan ugyanazt olvasták ki a regényből.

A konzervatív oldalon ugyanez a sokféleség látszik. Szász Károly nagyra becsülte a mű első felének társadalomrajzát, miközben az erotikus részeket elutasította. Csapó György már politikai gyanakvással közelített az egész könyvhöz. Dóczy Jenőt kevésbé az erkölcsi botrány, inkább a lélektani motiváció elégtelensége zavarta. Nem létezett tehát egyetlen „konzervatív Édes Anna-olvasat” sem. A kritikusok saját irodalomfelfogásuk, erkölcsi normáik és politikai helyzetük alapján más-más ponton találták problematikusnak a művet.

Éppen ez teszi különösen érdekessé Turóczi-Trostler és Németh Andor világirodalmi horizontját. Miközben mások azon vitatkoztak, megfelelően indokolja-e a regény Anna tettét, ők azt érzékelték, hogy Kosztolányi ezzel a bizonytalansággal lép túl a magyar próza megszokott megoldásain. Turóczi a magyar próza „európaizálását” emelte ki, Németh pedig azt jósolta, hogy Kosztolányit a világ nagy regényírói közé fogják sorolni. A motivációs probléma náluk nem szégyellni való szerkezeti rés, hanem a modernség egyik jele lett.

A fogadtatás alapján az is látszik, hogy a „cselédregény” megnevezés már kezdettől kevés volt. Szinte minden kritikus onnan indult, hogy a könyv főhőse

egy háztartási alkalmazott, de nagyon gyorsan továbbléptek. A cselédkérdésből középosztályi társadalomrajz, osztályellentét, női kiszolgáltatottság, pszichológiai rejtély, keresztény irgalom, politikai korszakrajz és általános emberi etika lett. Kosztolányi éppen azt érte el, amit júniusi interjújában előre jelzett: egy társadalmilag jelentéktelennek tekintett személy körül „valóságos legenda” támadt.

Ez a legenda azonban már nem ugyanaz, mint Kun Béla elrepülésének legendája. A regény elején a szóbeszéd tényeket torzít: repülőgépet, kincseket és menekülési útvonalakat talál ki vagy alakít. Anna körül a legenda másként működik. A környezet először a tökéletes cseléd legendáját hozza létre, a gyilkosság után pedig a megmagyarázhatatlan szörnyeteg történetét próbálná megalkotni. A kritikusok feladata az lett, hogy e két kész kép között valamilyen átjárást találjanak.

Radó a részletekben találta meg az átjárást. Németh a gépember lázadásában. Kodolányi a tömegtragédiában. Kárpáti az emberség megsértésében. Elek a végzetszerű történelmi feszültségben. Dóczy éppen azt állította, hogy az átjárás nincs rendesen megépítve. Szász szerint a társadalmi rajz meggyőzőbb, mint a tragédia második fele. Csapó politikai és erkölcsi gyanút látott. A regény

nagyságának egyik bizonyítéka talán éppen az, hogy egyik olvasat sem képes kisajátítani.

A kritikai vita a könyv végén szereplő Kosztolányi-alakot is nehezen kezelte. Több kortárs zavarónak találta, hogy az író saját háza előtt saját magát is szerepelteti, és politikai véleményeket ad a környék lakóinak szájába. A záró fejezet azonban visszakapcsol a regény első oldalához: ugyanaz a pletyka- és véleményvilág működik tovább, amely Kun Béla repülőgépét is megalkotta. Most már Kosztolányi maga lesz a szóbeszéd tárgya. A szerző ugyanabba a bizonytalan nyilvánosságba helyezi saját alakját, amelyben korábban politikusokról, cselédekről és gyilkosokról születtek történetek.

Ez a keret a könyvünk szempontjából különösen fontos. Az első fejezetben abból indultunk ki, hogy „legalább a Krisztinában ezt beszéltek”. A korabeli sajtó kutatása során újra meg újra azt láttuk, hogy a tény, a híresztelés és az értelmezés egymásra rakódik. A repülőgépes menekülés legendája már 1919-ben több változatban élt. Kun Béla pénzesládájának története újságról újságra részletesebb lett. A cselédgyilkosságokhoz eltérő politikai magyarázatok társultak. 1926 végén pedig maga az Édes Anna kezdett

különböző történetekké válni a kritikusok kezében.

Mégsem volna helyes ebből azt a következtetést levonni, hogy minden értelmezés egyformán érvényes. A források bizonyos olvasatokat erősebben támogatnak, másokat gyengébben. A cselédhiány, a szolgálatváltás, a munkakörök összevonása, a kimenő körüli vita, a szexuális kiszolgáltatottság és a hatósági konfliktus történetileg dokumentálható. Azt viszont már nem lehet dokumentumból bizonyítani, hogy ezek közül melyik vált Anna tudatában a gyilkosság döntő okává. A történész és az irodalomkritikus ezen a ponton más kérdést tesz föl.

A korai recepció egyik legnagyobb tanulsága éppen az, hogy ezt a különbséget a kortársak is érzékelték. Dóczy azért elégedetlen, mert az irodalomtól világosabb indoklást vár. Turóczi azért elégedett, mert az irracionális emberi tartományt nem akarja teljesen pszichológiai képletté alakítani. Kodolányi társadalmi struktúrát lát, Kárpáti erkölcsi problémát, Németh pedig modern regényformát. Mindegyikük ugyanazokat az eseményeket olvassa, de másféle bizonyítást vár el a műtől.

Száz év távlatából talán éppen az látszik a legjobban, hogy Kosztolányi nem egyetlen vitát nyert meg, hanem

olyan könyvet írt, amelyben több vita egyszerre maradt nyitva. Az Édes Anna olvasható társadalmi regényként anélkül, hogy pusztán osztálypéldázat lenne. Olvasható lélektani műként anélkül, hogy pszichiátriai esettanulmánnyá válna. Olvasható történelmi regényként, miközben főhőse alig érti a körülötte zajló politikát. És olvasható bűnregényként úgy, hogy a legfontosabb kérdésre, a „miért?”-re nem ad nyomozói megfejtést.

Ezért a korabeli kritikák nem mellékletei a történetnek. Azonnal megmutatták, milyen pontosan érintett Kosztolányi olyan társadalmi és erkölcsi törésvonalakat, amelyekről 1926 Magyarországon nem lehetett közös nyelven beszélni. A cseléd és az úrnő viszonya, a női szexualitás, a kommün emléke, a kereszténység, a középosztály önképe és az egyéni felelősség mind politikailag és kulturálisan terhelt kérdés volt. A kritikákból ezért nem csak azt tudjuk meg, mit gondoltak a könyvről. Azt is, milyen Magyarország olvasta.

17. Édes Anna igazsága

„Legalább a Krisztinában ezt beszéltek.” Kosztolányi ezzel a mondattal zárja le Kun Béla repülőgépes menekülésének történetét, és ezzel már az első oldalon elmondja, milyen világba lépünk be. Nem jegyzőkönyvet olvasunk, hanem olyan Budapestet, ahol a történelmi eseményekhez szinte azonnal történetek tapadnak, a történetekhez részletek, a részletekhez pedig erkölcsi és politikai jelentések. A valóság és a szóbeszéd nem olvad össze teljesen, de állandóan érintkezik. A regény nyitóképe azért különösen pontos, mert a korabeli sajtó kutatása után már tudjuk: Kun Béla repülőgépes menekülésének legendája valóban létezett, ráadásul egyik fontos változata már a Tanácsköztársaság bukása előtt megjelent.

A Debreczeni Független Ujság 1919. július 19-én prágai keltezéssel azt írta, hogy a rendszer összeomlása esetére ötven kommunista vezető menekülését készítik elő, tizenkét repülőgép és nyolcmillió korona arany áll rendelkezésükre, úti céljuk pedig Moszkva lehet. Ez csaknem két héttel megelőzte a Tanácsköztársaság tényleges bukását. Augusztus első napjaiban aztán a magyar lapok már egymásnak ellentmondó változatokat közöltek arról, Kun hol van, repülőgéppel próbált-e

megszökni, Ausztriába jutott-e vagy Oroszország felé menekült. A tény ettől függetlenül rekonstruálható: Kun Béla különvonaton hagyta el Magyarországot. A repülőgép története tehát nem a valós menekülés leírása volt, hanem egy már korábban kialakult sajtó- és pletykamotívum.

Kosztolányi ehhez még ékszer, templomi kelyheket, aranyláncokat és más kincseket kapcsolt. Első látásra ez akár teljes írói túlzásnak tűnhetne, de az 1919 őszén megjelent újságok megmutatják, hogy a kincs története is önálló életet élt. A Reggeli Hírek szeptember 15-én Kun Béla „pénzesládájáról” írt, és egy volt szobalány, Széles Mariska állítólagos vallomására hivatkozott. A történetben pénzzel teli láda, arany- és ezüstitárgyak, nehéz bőrönd, csomagolás és húszezer koronás hallgatási pénz szerepelt. Néhány nappal később más lapok már hétszázezer korona kékpénzről, másfél mázsa ezüstről, antik cukortartókról, kanalakról, női cipőkről és bundákról számoltak be.

Ezeket a részleteket nem lehet automatikusan bizonyított zsákmányjegyzékként kezelni. A történetek újságról újságra változtak, még Széles Mariska életrajzi adatai sem maradtak azonosak. Az egyik lap szerint huszonnégy éves, erdőtarcsai és hét hónapja szolgál, egy

másik változat már hajdúmegyei származást és két hónapos szolgálatot említ. Nevek, rokoni kapcsolatok és összegek is módosultak. A nyomozás eredménye ezért nem az, hogy Kosztolányi Kun Béla valódi kincseiről írt. Az derült ki, hogy a kincs és a menekülés olyan sajtónarratívává vált, amelynek motívumai évekkel később is felismerhetők voltak.

Ez a felismerés megváltoztatja a regény első oldalának olvasását. Kosztolányi nem azért ír „legalább a Krisztinában” terjedő hírről, hogy történelmi állítást tegyen Kun Béláról. Éppen ellenkezőleg: megmutatja, hogyan működik a történelmi tapasztalat a hétköznapi ember számára. A politikai vezető eltűnik a városból, az emberek pedig kitöltik a hiányzó helyeket. Repülőgépet adnak alá, kincseket raknak mellé, útvonalat találnak ki. A regény ennek a mechanizmusnak nem kívülálló kritikusa, hanem pontos megfigyelője.

Ugyanez a mechanizmus később Édes Anna körül is működésbe lép. A lány megérkezik Vizyékhez, jól dolgozik, hallgat, kevés igénye van, és rövid idő alatt legendává válik. A környék olyan cselédről beszél, amelyet mindenki szeretne magának. Vizyné büszkén mutatja fel őt mint ritka értéket. A szóbeszéd ezúttal nem politikai menekülést, hanem tökéletes szolgálót alkot. A

két legenda közös vonása, hogy mindkettő többet mond el azokról, akik továbbadják, mint arról, akiről szól.

A könyv nyomozása ezért nem egyetlen titkos eredettörténet megtalálására vállalkozott. Nem került elő olyan újsághír, amelyben készen állna az egész Édes Anna: ugyanaz a név, ugyanaz a háztartás, ugyanaz a csábítás, ugyanaz a gyilkosság és ugyanaz a tárgyalás. Amit találtunk, ennél összetettebb. A regény szinte minden fontos társadalmi motívumához léteznek korabeli dokumentumok, de ezek különböző helyekről, eltérő történetekből származnak. A valóságanyag szétszórtan létezett, Kosztolányi pedig irodalmi formává rendezte.

A cselédhiány például nem regénybeli túlzás. 1919 őszétől a budapesti sajtó újra és újra arról írt, hogy nehéz háztartási alkalmazottat találni. A lapok a vidékre visszatérést, az élelmezési és fűtési nehézségeket, az alternatív városi munkalehetőségeket és a növekvő béreket emlegették. A munkaadói panaszok gyakran túloztak és moralizáltak, de maga a munkaerőhiány több, egymástól független forrásban is megjelenik. Vizyné cselédkeresési megszállottsága ezért egy korabeli városi problémát nagyít föl személyes rögeszmévé.

A közvetítőirodák világa ugyanilyen valóságos. A Márta, a Máriánium, a magánközvetítők és a későbbi hatósági közvetítési tervek azt mutatják, hogy a cselédszolgálat szervezett munkaerőpiac része volt. A szolgálók helyet váltottak, bérrel és kosztról alkudoztak, külön szobát, kimenőt vagy az udvarló bejárásának lehetőségét mérlegelték. A cselédkönyv egyszerre segítette az elhelyezkedést és tette ellenőrizhetővé az alkalmazottat. Anna Ficsor közvetítésével kerül Víznyékhez, vagyis a regény személyes kapcsolattal helyettesíti azt az intézményi hálót, amely a városban sok más szolgálatot mozgatót.

A munka tartalmáról szóló források szintén közelebb visznek a regényhez. A „mindenes” megnevezés mögött főzés, mosás, takarítás, súrolás, bevásárlás, tüzelőhordás és olykor gyermekfelügyelet állhatott. A Pesti Hírlap egyik közvetítői riportjában egy nő éppen azért panaszkodott, mert szobalánynak fogadták, de mindenesmunkát végeztettek vele. A 8 Órai Újság 1924-ben már külön gazdasági értéket tulajdonított a mosásnak és a nagytakarításnak is. A szolgálók tehát maguk is érzékelték, hogy a munkakör neve és a tényleges feladatlista nem mindig azonos.

Anna történetében ennek éppen az ellenkezője válik döntővé. Ő nem húzza meg nyíltan a munkaköri határokat. Minél jobban teljesít, Vizyné annál több feladatot rendel hozzá. A „tünemény” fokozatosan olyan emberré válik, akitől azt várják, hogy mindig rendelkezésre álljon. A korabeli munkaerőpiac mellett ez különösen érdekes, mert Anna nem a tipikus cselédet testesíti meg, hanem azt az ideált, amelyről a panaszkodó munkaadók álmodoztak: nem alkuszik, nem követel, nem mondja meg, mihez van vagy nincs kedve.

A lakásforrások ugyanezt a függést térben teszik láthatóvá. Az 1925–1926-os budapesti építészeti tudósításokban a kisebb lakás konyhai hálófülkéje, a nagyobb lakás külön cselédszobája és egy nagyobb bérház elkülönített cselédfürdői egyaránt megjelennek. Ezekből nem lehet Vizyék lakásának alaprajzát visszarajzolni, és nem bizonyítják, hogy minden polgári otthon ugyanígy épült. Azt azonban világosan mutatják, hogy a személyzet elhelyezése önálló, megnevezhető lakásfunkció volt.

Ez a térbeli elkülönítés pontosan megfelel annak a társadalmi paradoxonnak, amelyben Anna él. A szolgáló egyszerre van nagyon közel a családhoz és nagyon távol tőle. Ismeri az étkezést, a ruhákat, a hálószo-
bákat, a

vendégeket és a családi titkokat, de nem válik a család egyenrangú tagjává. A cselédszoba az otthon része, mégis külön világ. A bentlakás miatt Anna nem hagyja el a munkahelyét a nap végén; a munka és a magánélet ugyanabban az épületben marad.

A kimenő és az udvarló ezért nem apró életmódrészlet, hanem a szabadság gyakorlati mértéke. A korabeli riportokból tudjuk, hogy a szolgálók kimenőről alkudoztak, és az udvarló bejárása is állásfeltétel lehetett. A Szózat egyik publicisztikája szigorúbb ellenőrzést követelt az éjszakai kimaradás fölött, miközben ugyanaz a szerző hozományalapot és aggkori biztosítást is javasolt. A szolgáló magánéletét tehát egyszerre akarták fegyelmezni és társadalmi problémaként rendezni.

A falu sem pusztán származási hely volt. A cselédhiányról szóló cikkekben a vidék visszatérő alternatívaként jelent meg: a szolgálók hazamehettek, nem tértek vissza a fővárosba, más munkát választhattak. Ez megakadályozza, hogy Annát teljesen mozdulatlan társadalmi fogolyként lássuk. A kor más cselédei váltottak, alkudoztak, hazamentek vagy férjhez mentek. Anna tragédiája ezért nem abból fakad, hogy semmilyen kijárat nem létezett, hanem abból is, hogy a

létező kijáratok nála sorra nem válnak tartós úttá.

Jancsi történeténél válik a társadalmi háttér különösen súlyossá. A Népszava 1920-ban, egy rendőrségi cselédlopási figyelmeztetésre válaszolva nyíltan azt kérdezte, ki védi meg a szolgálatba álló lányokat azoktól a házaktól, ahol a „fiatal úr” vagy más családtag nem tartja tiszteletben „védtelen helyzetüket”. Ez a cikk nem statisztika, és nem bizonyítja, milyen gyakori volt a szexuális visszaélés. Arra viszont erős bizonyíték, hogy a kortárs nyilvánosság is ismerte ezt a hatalmi helyzetet.

Anna és Jancsi kapcsolata ezért nem értelmezhető úgy, mintha két azonos társadalmi helyzetű fiatal találkozása volna. Van köztük vonzalom, de Jancsi sokkal kevesebbet kockáztat. Ő elköltözhet, másik szobát bérelhet, új életet kezdhet. Anna ugyanabban a lakásban marad, és a kapcsolat testi következményeit is neki kell viselnie. A regény „keserű orvossága” azért olyan erős motívum, mert egyetlen tárgyba sűríti ezt az aszimmetriát.

A gazda és cseléd közötti konfliktusoknak ugyanakkor volt hatásági nyelve is. A Magyarország 1925-ös riportja Borbola Juliska ügyében megmutatta, hogy egy cseléd elbocsátása után könyvért, ruháért, ledolgozott bérért és

felmondási pénzért fordulhatott hivatalhoz. A „Cselédügyek” ajtaja előtt szolgálók és munkaadók várakoztak, majd egy tisztviselő döntött. A magánháztartás tehát nem volt teljesen jogen kívüli tér.

Ez azért fontos, mert Anna esetében éppen az hiányzik, hogy a konfliktusai ilyen formában nyilvánossá váljanak. Nem vitázik a munkaköréről, nem követeli a könyvét, nem panaszkodik a koszt miatt, nem megy hatósághoz, és nem hagyja ott Vizyét egy nagy veszekedés után. A környezet ezért hosszú ideig azt hiheti, hogy nincs baj. A történeti forrásokból tudjuk, hogy más cselédeknek volt hangjuk, visszaszóltak, követeltek és perlekedtek. Anna hallgatása így még kevésbé tekinthető valamiféle általános „cselédtermészetnek”.

A valódi cselédgyilkosságok kutatása szintén nem egyetlen modellhez vezetett. Schmidt Anna 1919-ben gazdasszonyát ölte meg, Kovács Magdolna pedig ugyanabban az évben hasonló bűncselekmény miatt került a sajtóba. Mindkét ügyben balta szerepelt, mindkettőben felmerült lopás, és a korabeli lapok különféle magyarázatokat építettek köréjük. A forradalmi kriminológia társadalmi környezetet és személyes előéletet vizsgált, az ellenforradalmi sajtó politikai

példázatot készített ugyanebből.

Schmidt Anna ügye különösen érdekes azért, mert a későbbi sajtó egyik változata május 28-ára tette a gyilkosságot, és Kosztolányi regényében Anna szintén május 28-án öl. A fogolytörzskönyv viszont május 30-át rögzíti, tehát maga a történeti dátum is bizonytalanul élt a nyilvánosságban. A két dátum egybeesése ezért érdekes nyom, de nem bizonyítja, hogy Schmidt volt Édes Anna modellje. Kosztolányi csak a regény megjelenése után kapott levelet Schmidt egykori védőjétől, aki felhívta figyelmét a hasonlóságokra.

A döntő bizonyíték inkább Kosztolányi saját emlékezése. 1931-ben úgy beszélt a regény csírájáról, hogy valószínűleg több olyan hírt olvasott, amelyben egy jó cseléd látszólag minden ok nélkül megölte jó gazdáit. Ez nem konkrét modellvallomás, hanem a sajtóemlékezet működésének leírása. Egy motívum megmarad: a jó cseléd, akiről senki nem feltételezné a gyilkosságot. A részleteket az író később teljesen új szerkezetbe rendezi.

Harmos Ilona 1938-as visszaemlékezése ugyanezt a többforrású keletkezést valószínűsíti. Egy szemközt szolgáló Anna nevű lány emléke, régi dajkák, vidéki alakok és házastársi beszélgetések keveredtek benne. A

visszaemlékezés tizenkét évvel a regény születése után íródott, ezért minden részlete óvatosságot kíván. Mégis jól illeszkedik a fennmaradt kézirat tanúságához: Kosztolányi javított, kivágott, átrendezett, újrafogalmazott. Nem dokumentumot másolt, hanem anyagot formált.

A június 23-i Magyar Hírlap-interjú különösen világosan mondja ki ezt az alkotói elvet: „Az irodalmi mű lényege az: hogyan írják meg.” Ez a mondat a könyvünk végén másként hangzik, mint az elején. Most már látjuk, milyen sok „mi” állhatott Kosztolányi rendelkezésére: politikai pletykák, cselédhiány, munkaalkuk, szolgálói panaszok, szexuális kiszolgáltatottság, bűnügyi hírek, krisztinavárosi emlékek és a saját környezetében megfigyelt emberek. A regény nagysága abból született, ahogyan ezeket egyetlen formává rendezte.

Ezért félrevezető volna az Édes Annát kulcsregényként kezelni. Víz nem egyetlen valódi tisztviselő másolata, Vízyné nem egyetlen háziasszony portréja, Anna pedig nem Schmidt Anna vagy egy szemközti ház szolgálójának átnevezett változata. Az ilyen azonosítások éppen azt veszítenék el, ami Kosztolányi munkájában a legfontosabb: a különböző társadalmi tapasztalatok összeolvasztását.

A regény azonban ettől még történelmileg rendkívül pontos lehet. A pontosság itt nem azt jelenti, hogy minden mondat mögött megtalálható ugyanaz a dokumentum. Sokkal inkább azt, hogy a mű olyan viszonyokat sűrít, amelyek külön-külön igazolhatók. Vizyné cselédgondja, Anna mindenesmunkája, a bentlakás, a kimenő, az udvarló, a szolgálatváltás, a cselédkönyv, a munkaadóval szembeni társadalmi különbség és a „fiatal úr” veszélye mind részei voltak a kor budapesti nyilvánosságának.

A korai kritikák ezért különösen értékesek. 1926 végén és 1927 elején a kortárs olvasók azonnal felismerték, hogy a regény több egy szenzációs bűntörténetnél. Ignotus társadalmi feszültséget látott benne, Radó István a részletekben elrejtett motivációt, Németh Andor a géppé tett ember lázadását, Kodolányi János tömegtragédiát, Kárpáti Aurél az emberi méltóság megsértését. Turóczi-Trostler József a magyar próza európaizálásának jelentős állomásaként beszélt róla.

Mások éppen ugyanazokat a pontokat kifogásolták. Dóczy Jenő elégtelennek érezte a gyilkosság lélektani előkészítését, Csapó György politikai és erkölcsi gyanakvással olvasta a könyvet, Szász Károly pedig a társadalomrajzot dicsérte, miközben Jancsi és Anna testi

kapcsolatának ábrázolását elutasította. A vita azért fontos, mert megmutatja: már az első olvasók számára sem létezett egyetlen Édes Anna.

A „miért?” kérdés ezért száz év után sem oldható föl egyetlen válasszal. Vizyné bánásmódja számít. Jancsi számít. A terhesség és a keserű orvosság számít. Báthory és az elveszített házassági lehetőség számít. A munka, a bentlakás, a hallgatás és az állandó rendelkezésre állás is számít. De ha ezeket egyszerű összeadásként kezeljük, éppen azt veszítjük el, amit a regény megőriz: az emberi tett kiszámíthatatlanságát.

Moviszter mondata ezért marad a legfontosabb erkölcsi támpont: „Nem úgy bántak vele, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel.” Ez nem felmentő ítélet és nem oksági képlet. Vizedék meggyilkolása ettől nem lesz igazolható. A mondat arra kényszerít, hogy a bűn elítélése közben se felejtsük el azt az életet, amely a bűnt megelőzte. A regény nem engedi, hogy a gyilkos tett minden korábbi tapasztalatot eltöröljön.

A történeti források ugyanezt követelik. Ha csak a bűnügyi hírt olvassuk, Schmidt Anna gyilkos cseléd. Ha a hosszabb irat- és sajtótörténetet is követjük, előkerül a bántalmazás állítása, a lopás, az előélet, a forradalmi

kriminológia és az ellenforradalmi politikai értelmezés. Ha csak Kun Béla regénybeli repülőgépét nézzük, történelmi tévedésnek láthatjuk. Ha végigolvassuk az 1919-es hírlapokat, kiderül, hogy Kosztolányi egy valóságosan létező legenda szerkezetét emelte be a műbe.

Édes Anna „igazsága” ezért több rétegből áll. Történelmi igazság az, hogy a regény társadalmi környezete számos ponton dokumentálható. Sajtótörténelmi igazság az, hogy az események köré a kortárs nyilvánosság folyamatosan történeteket és magyarázatokat épített. Irodalmi igazság pedig az, hogy Kosztolányi ezeket a részleteket nem dokumentumtárként őrizte meg, hanem olyan szerkezetbe rendezte, amelyben a történelmi tény, a pletyka, az emberi tapasztalat és a képzelet egymást erősíti.

Ezért a könyv címében szereplő „igazság” sem azt ígéri, hogy végül leleplezünk valamit. Nem bizonyítottuk, hogy Kun Béla repülővel menekült, mert nem így történt. Nem bizonyítottuk, hogy Széles Mariska minden kincstörténete igaz volt. Nem találtunk reprezentatív mintát a budapesti magánháztartások cseléd-álláshirdetéseiből, ezért nem állíthatjuk

megnyugtató bizonyossággal, milyen életkort, vallást vagy származási helyet kerestek a legtöbben. Nem tudjuk, milyen volt Vizek pontos alaprajza, és azt sem, hány órát dolgozott egy „átlagos” mindenek.

Ezek a hiányok nem gyengítik a nyomozást. Éppen ellenkezőleg: kijelölik a határt dokumentum és feltételezés között. A regény körül száz év alatt sok olyan magyarázat rakódott egymásra, amely később magától értetődőnek látszott. A forrásokhoz való visszatérés azt mutatja, hogy a legérdekesebb esetekben az igazság gyakran kevésbé látványos, de összetettebb annál, mint amit a kész történetek kínálnak.

Kun Béla vonattal menekült, de a repülőgépes legenda valóban élt. A kincses történetek részben ellenőrizhetetlenek, de a sajtó ténylegesen hónapokon át építette őket. A budapesti cseléd nem volt jogilag bezárt rabszolga, de lakhatása, munkája és ellátása ugyanahhoz a munkaadóhoz kötődött. Volt mozgástere, mégis jelentős társadalmi kiszolgáltatottságban élt. A szolgálók tudtak alkudozni és panaszkodni, de éppen ezért válik feltűnővé Anna hallgatása. A háztartás lehetett modern és fürdőszobás, miközben továbbra is elkülönített személyzeti teret tartott fenn.

A történelmi Budapest sem választható le a lakásról. A Tanácsköztársaság bukása, a fehér ellenforradalmi önkép, a tisztviselői világ bizonytalansága és a politikai alkalmazkodás ugyanabban a regényben jelenik meg, mint a piskóta, a mosás, a súrolás és a cselédkönyv. Vizu számára az állam és a karrier valóság, Vizyné számára a cseléd, Anna számára pedig a munka és a mindennapi alárendeltség. Kosztolányi éppen azzal teszi hitelessé ezt a világot, hogy nem választja külön a „nagy történelmet” a konyhától.

A könyv elején Kun Béla története még mintha az ország sorsáról szólna, Anna története pedig egy magánháztartásról. A végére kiderül, hogy ugyanaz a társadalom beszél mindkettőről. Ugyanaz a pletyka, előítélet, önigazolás és politikai nyelv működik a közéletben és a lakásban. A forradalom bukása után Ficsor alkalmazkodik, Vizu visszanyeri társadalmi önbizalmát, Vizyné pedig olyan cselédet akar, aki az ő világának rendjét helyreállítja. A történelmi fordulat így a háztartás szerkezetében is folytatódik.

Anna ezzel szemben alig beszél politikáról. Nem ő nevezi meg a rendszereket, nem alkot történelmi ítéleteket, és nem érti úgy a közéletet, ahogyan Vizu és barátai. Mégis rajta keresztül válik láthatóvá, mit jelent

az a társadalom a mindennapokban. A politika nála nem beszédtema, hanem lakás, munka, rang, megszólítás és lehetőség. Ezért lehet egy cseléd lány története pontosabb korrajz, mint egy olyan regény, amelynek szereplői folyamatosan politikai programokról vitáznak.

A regény utolsó fejezete ennek megfelelően visszatér a szóbeszédhez. Kosztolányi saját alakja jelenik meg, a környékeliek pedig róla mondanak egymásnak ellentmondó politikai ítéleteket. Egyik szerint kommunista, másik szerint ellenkezőleg, valaki ezt hallotta róla, másvalaki azt. Az író ugyanabba a közegbe kerül, amelyben Kun Béla repülőgépéről és Anna tökéletességéről is történetek születtek. A regény így nem a biztos magyarázat gesztusával zárul, hanem azzal, hogy az emberek tovább beszélnek.

A könyvünk nyomozása ezen a ponton ér vissza a kezdethez. A „Legalább a Krisztinában ezt beszéltek” nem mentegetőző mondat, hanem módszertani kulcs. Azt mondja: különbség van aközött, ami megtörtént, amit egy újság állított, amit a város beszélt, és amit az író regénnyé formált. Ha ezeket összekeverjük, hamis történelmet kapunk. Ha viszont gondosan elválasztjuk, majd megnézzük, hogyan hatnak egymásra, közelebb jutunk ahhoz, miért ilyen hiteles Kosztolányi kitalált

világa.

A századik évforduló ezért jó alkalom arra, hogy az Édes Annát ne csak kötelező olvasmányként vagy egyetlen társadalmi tanulság hordozójaként vegyük elő. A regény mögötti Budapest még részleteiben is kutatható: újságoldalakból, lakáshirdetésekből, közvetítői riportokból, rendőrségi történetekből, építészeti tervekből és kortárs kritikákból. Ezek a dokumentumok nem magyarázzák meg helyettünk a művet, de visszaadják azt a valóságot, amelyből a regény nyelve táplálkozott.

Kosztolányi 1926-ban azt mondta, az irodalmi mű lényege az, hogyan írják meg. Száz évvel később ehhez hozzátehetjük: a „hogyan” sokszor abból is érthető meg, ha tudjuk, miből írták meg. Nem azért, hogy a művészetet forrásjegyzékké bontsuk, hanem hogy felismerjük az átalakítás mértékét. A sajtóhírből legenda lett, a legendából regénynyitány. A munkaerőpiaci panaszból Vizyné rögeszméje, a mindenes munkájából Anna hallgató jelenléte, a cselédgyilkosság híréből pedig olyan történet, amelyben a „miért?” száz év után is nyitva marad.

Édes Anna igazsága tehát nem egyetlen titkos tény. Az igazság a kapcsolatokban van: tény és híresztelés, úr és szolgáló, munka és magánélet, politikai történelem és háztartási mindennapok, bűn és magyarázat között. A regény azért maradt élő, mert egyik kapcsolatot sem zárja le kényelmes ítélettel. A történelem, a pletyka, a politika és a konyha ugyanabban a házban élt, és Kosztolányi azt mutatta meg, mi történik, amikor ennek a háznak minden lakója másként érti ugyanazt a valóságot.

Kronológia

Édes Anna és a valóság nyomai, 1919–2026

A kronológia a könyvben felhasznált, ellenőrzött vagy külön jelölt forrásokra épül. Ahol a dátum, a cikkcím vagy az esemény részlete nem tekinthető teljesen biztosnak, ezt külön jelzem. A cél nem az, hogy minden korabeli cselédügyet felsoroljunk, hanem hogy egymás mellé kerüljenek azok az események, sajtóhírek és irodalmi mozzanatok, amelyek az Édes Anna történeti háttérének megértéséhez közvetlenül kapcsolódnak.

1919. február 25.

Kovács Magdolna, a Népszínház utca 28. szám alatt szolgáló háztartási alkalmazott megöli munkaadóját, Basch Lajosnét. Az ügy a következő napokban több budapesti lapban megjelenik. A későbbi eljárásban lopás, egy takarékbetétkönyv ügye, a lelepleződéstől való félelem és a munkaadóval kialakult heves konfliktus kerül elő. A történet fontos párhuzam a korszak cselédgyilkosságairól kialakuló sajtóképhez, de nincs adat arra, hogy Kosztolányi ezt az esetet közvetlen modellként használta volna.

1919. május vége.

Schmidt Anna, a Báthory utca 6. szám alatt szolgáló huszonnyolc éves cseléd megöli gazdasszonyát, Schiller Henrikné asszonyt. A fennmaradt fogolytörzskönyv május 30-át rögzíti, miközben egyes későbbi sajtóközlések május 28-át adták meg. Ez utóbbi dátum később azért válik érdekessé, mert Kosztolányi regényében Édes Anna 1920. május 28-án öli meg Vizedéket. Az egybeesés figyelemre méltó, de önmagában nem bizonyít forráskapcsolatot.

1919. június 12.

A Budapesti Forradalmi Törvényszék Schmidt Annát kötél általi halálra ítéli. Az ítéletet nem hajtják végre; az ügy további vizsgálat alá kerül, majd a Tanácsköztársaság bukása után a rendes igazságszolgáltatás veszi át. Később életfogytiglani fegyházbüntetés lesz az ítélet.

1919. június 23.

A krisztinavárosi ellenforradalmi megmozdulás egyik emlékezetes napja. A későbbi sajtó, különösen a Magyarország 1920. június 23-i visszatekintése, a vörös zászló letépését, elégetését, a Himnusz éneklését és Dénes Artúr halálát idézi fel. A forrás utólagos, ellenforradalmi emlékezetből beszél, ezért nem azonos egy semleges, aznapi jegyzőkönyvvel.

1919. július 19.

A Debreczeni Független Ujság prágai, július 18-i keltezéssel azt közli, hogy a magyar kommunista vezetők esetleges menekülésére ötven ember számára készülnek, tizenkét repülőgéppel és nyolcmillió korona arannyal; lehetséges célként Moszkvát említi. Ez jelenlegi kutatásunk legkorábbi közvetlenül ellenőrzött magyar sajtóelőfordulása, amelyben a repülőgép, az arany és a moszkvai menekülés motívuma együtt jelenik meg, még a Tanácsköztársaság tényleges bukása előtt.

1919. augusztus 1.

A Tanácsköztársaság utolsó napja. A Népszava még a katonai fegyelem fenntartásáról és a munkás- és katonatanács üléséről tudósít, a Vörös Újság pedig „Ellenforradalom” című vezércikkében továbbra is a proletárdiktatúra védelméről ír. A nap folyamán azonban a Forradalmi Kormányzótanács lemond, és Peidl Gyula vezetésével új kormány alakul.

1919. augusztus 2.

A Népszava közli a „Magyarország népéhez!” című felhívást, a Tanácsköztársaság lemondását és az új kormány megalakulását. A fővárosban kijárási és rendfenntartási intézkedések vannak érvényben. Kun Béla és több kommunista vezető különvonaton hagyja el

Magyarországot Ausztria felé; a vonat augusztus 2-án Bécsbe érkezik. Ez a dokumentálható menekülés ténye, szemben a repülőgépes legendával.

1919. augusztus 2.

A Vörös Újság „Bűn vagy társadalmi hatás?” címmel ismerteti a Kísérleti Kriminológiai Osztály működését, és Schmidt Anna, valamint Kovács Magdolna esetét is tárgyalja. A bűncselekményeket családi, társadalmi, munkakörnyezeti és személyiségi háttérrel együtt próbálják értelmezni. Ez a későbbi Édes Anna-recepció egyik alapvető kérdését előlegezi meg: mennyiben egyéni bűn, és mennyiben társadalmi hatás eredménye egy tett.

1919. augusztus 5-10.

Gyorsan szaporodnak a Kun Béláról szóló, egymásnak ellentmondó hírek. A Vásárhelyi Reggeli Újság azt írja, hogy Kun Béla, Szamuely és Vágó repülőgépen, sok pénzzel akart elmenekülni, de megakadályozták őket. A Békés augusztus 9-én már több változatot sorol, és elismeri, hogy bizonyosat nem tud. A Csíki Lapok augusztus 10-én „biztos forrásra” hivatkozva azt állítja, Kun öt népbiztossal repülőgépen Oroszországba szökött, rengeteg kinccsel, miközben ugyanabban a rövid hírben egy bécsi internálási változat is szerepel.

1919. szeptember 15.

A Reggeli Hírek „Kun Béla pénzesládája” címmel közli Széles Mariska egykori szobalány állítólagos vallomását. A történetben pénzzel teli láda, arany- és ezüstdíszek, nehéz bőröndök és húszezer koronás hallgatási pénz szerepel. A riport forráskritikailag különösen fontos, mert nem minden állítása ellenőrizhető, de világosan mutatja, milyen részletes kincstörténet alakult ki már néhány héttel a rendszer bukása után.

1919. szeptember 20-21.

Az Új-Somogy átveszi a pénzesláda történetét, a Dunántúl pedig „Kun Béláné kincsesládája” címmel már hétszázezer korona kékpénzt, másfél mázsa ezüstöt, különféle ezüstdíszeket, cipőket és bundákat sorol. A történet egyre részletesebb lesz, miközben a bizonyítható tények és a sajtó következtetései összeecsúsznak.

1919. október 1.

Az Egyetértés „Kun Béla szobalányának szenzációs vallomása” címmel újabb változatot közöl. Széles Mariska személyes adatai és szolgálati ideje több ponton eltér a szeptemberi Reggeli Hírek adataitól. A változó életrajzi részletek jól mutatják, hogyan alakul át a sajtóban egy történet továbbadás közben.

1919. október 15.

A Világ „Minden közvetítőkön keresztül” címmel közöl riportot a budapesti cselédközvetítőkről. A háztartási alkalmazottak hiánya, a bérigények növekedése és a szolgálok nagyobb mozgástere már közvetlenül megjelenik a sajtóban.

1919. október 25.

A Magyarország „Nincs cseléd Budapesten” című riportja a háztartási munkaerő hiányát a vidékre visszatérő lányokkal, a fővárosi élelmezési és fűtési nehézségekkel, valamint a bér és a koszt körüli alkukkal magyarázza. Vizyné későbbi cselédkeresési megszállottságának valós társadalmi hátteréhez ez az egyik legerősebb korabeli forrás.

1919. november 30.

A Világ „Cselédválság” című írása ismét a háztartási alkalmazottak csökkenő számáról, a vidékre hazatérésről és a házasságról mint kilépési lehetőségről ír. A cikk becsléseket is használ, ezért számai óvatosságot kívánnak, a jelenség leírása azonban több más korabeli forrással egybehangzik.

1920. január 23.

A Schmidt Anna-ügy ismét a sajtóban szerepel. A Magyarország „A bolsevizmus osztályigazsága” címmel már az ellenforradalmi rendszer politikai értelmezésében

mutatja be az esetet, és a Tanácsköztársaság igazságszolgáltatásának bírálataira használja. Ugyanaz a bűnügy más politikai rendszerben más jelentést kap.

1920. május 28.

A Népszava „Vigyázzunk, ha cselédet fogadunk!” címmel reagál egy rendőrségi figyelmeztetésre. A lap elismeri, hogy a munkaadókat védeni kell a lopástól, de azt kérdezi, ki védi meg a szolgálatba álló lányokat azoktól a házaktól, ahol a „fiatal úr” vagy más családtag nem tartja tiszteletben „védtelen helyzetüket”. Ez az egyik legerősebb kortárs dokumentum Jancsi és Anna kapcsolatának társadalmi hátteréhez.

1920. június 4-22.

A Kun Béla környezetéhez kötött 1919-es csomagolási és menekülési ügyek egy része már bíróság előtt jelenik meg. A Magyarország és Az Est június 4-én Tímár Szeréna, Széles Mariska és Sörös Ferenc ügyéről ír, a Kis Újság június 22-én pedig Tímár három és fél, Sörös másfél éves büntetéséről számol be; Széles ügyét különválasztják. Ez azt mutatja, hogy a meneküléshez kapcsolódó konkrét segítségnyújtást valóban vizsgálták és büntették, de nem igazolja automatikusan az összes 1919-es kincstörténetet.

1920. június 23.

A Magyarország „A krisztinavárosi ellenforradalom emléke” címmel idézi föl az egy évvel korábbi eseményeket. Az Édes Anna későbbi helyszíne, Krisztinaváros így a politikai emlékezetben is sajátos, ellenforradalmi jelentést kap.

1920. október 17.

A Nap „Pesti asszonyok keserve: a cselédhiány” című cikke arról ír, hogy az aratás és szüret után sem tér vissza annyi vidéki cseléd Budapestre, amennyit a munkaadók vártak. Más városi munkák és a vidéki élet is alternatívaként jelenik meg.

1921. január 15.

A Nemzeti Újság „Körutazás a cselédkérdés körül” című riportja a Márta, a Máriánium és más közvetítők világát mutatja be. Az elzárt kenyér, a magasabb bérigények és a munkaadói ellenlépések tervei egyszerre jelennek meg. A cikkben felmerül egy három hónapos fogadási bojkott gondolata is; ez javaslat, nem bizonyítottan megvalósult akció.

1921. március 31.

A Pesti Hírlap „Cselédnyomor” című közvetítői riportjában a bér, a külön szoba és a szabadidő már állásalku tárgya. A megfigyelt esetek egy része nem magánháztartási munka, ezért a részletek általánosítása

kerülendő, de a tárgyalható munkafeltételek jól látszanak.

1921. június 19.

A Szózatban Gonda Béla „A cselédkérdés” címmel szigorúbb kimenő- és éjszakai szabályozást javasol, ugyanakkor hozományalapot, gyermekelhelyezést és aggkori biztosítást is szükségesnek tart. A cseléd magánéletének fegyelmezése és szociális jövőjének rendezése ugyanabban a publicisztikában kapcsolódik össze.

1922. február 18.

A Nemzeti Újság „Hatósági cselédközvetítőt állít fel a főváros” címmel ismerteti Szalay Sándor kerületi előljáró tervét. A javaslat a bérek nyilvánosságát, a közvetítés hatósági kezelését és a „munkakerülő cselédek” fokozott ellenőrzését egyaránt tartalmazza. A cikk még előkészítésről beszél, ezért nem bizonyítja, hogy az intézmény ekkor már működött.

1922. június 18.

Lázár István Pesti Hírlap-riportja, a „Cselédek. A cupringerekénél” több közvetítőiroda világába vezet. A szolgálatváltás, a külön szoba, az udvarló, a betegség, a koszt és a munkakör határai mind tárgyalási kérdésként jelennek meg. Egy nő külön panaszkodik arra, hogy

szobalánynak fogadták, de mindenesmunkát végeztek vele.

1922. szeptember 2.

Az Est és Az Újság arról számol be, hogy az életfogytiglanra ítélt Schmidt Anna megszökött, Budapestre jött és hamis iratokkal szolgált. Rövid időn belül a 8 Órai Újság közli, hogy az azonosítás téves: az elfogott nő nem Schmidt Anna. Az eset különösen jól példázza, hogy a részletes sajtótörténet sem feltétlenül igaz.

1923. október 13.

A kutatási forrásjegyzék egy Népszava-hivatkozást őriz a helynélküli cselédek rendőri kezeléséről és razziákról. Az eredeti cikk teljes szövege és pontos címe jelenleg nincs ellenőrizve, ezért a végleges könyvben csak bibliográfiai nyomként használható addig, amíg az újságoldalt meg nem nézzük.

1924. január 26.

A Magyarország „Halálra ítélik a ‘cupringersegédek’” címmel a cselédközvetítés átalakításáról ír. A cím a régi közvetítői gyakorlatok visszaszorulását jelzi; a részletes tartalmat a végső kiadás előtt az eredeti lappal érdemes ismét ellenőrizni.

1924. március 2.

A 8 Órai Újság a cselédbérekről közöl riportot. Egy minden-es-szakácsnő havi kétszázezer koronás bére példaként szerepel, a koszt külön gazdasági tételként jelenik meg, és a mosás, a nagytakarítás, az elzárt ételkészítés, valamint a háztartások személyzetcsökkentése is előkerül. A kétszázezer korona nem tekinthető budapesti átlagbérnek.

1924. március 16.

A Pesti Hírlap szerint továbbra is kevés a háztartási alkalmazott. A cikk az udvarló bejárását, a fényképes cselédkönyvet és a rendőri ellenőrzést is tárgyalja, miközben munkaadói és közvetítői véleményeket közöl. A szolgálat magánéleti és adminisztratív keretei egyszerre látszanak.

1925. június 21.

A Magyarország „Egy budapesti kádi és a cselédkérdés” című riportja a Hársfa utcai cselédügyeket mutatja be. Borbola Juliska elbocsátása után a cselédkönyv, a ruha, a hatnapi bér és a felmondási idő válik vitává. A forrás ritka, konkrét betekintést ad abba, miként kerülhetett a gazda és szolgáló konfliktusa hatóság elé.

1925. december 22.

A Városi Újság a főváros épülő bérházairól ír. Medgyasszay István Budaörsi úti terveiben kisebb lakásoknál konyhai hálófülke, nagyobbaknál külön cselédszoba szerepel; Hüttl Dezső egyik bérháztervében cselédszobák és négy külön cselédfürdő is megjelenik. Ezek nem Vizyék lakásának tervei, hanem annak bizonyítékai, hogy a személyzeti tér önálló építészeti kategória volt.

1926. április 4.

A Mester utca 41-43. alatt épülő városi bérházzal szülő tudósítás háromszobás lakásoknál cselédszobát, fürdőszobát, kamrát és toilette-et is felsorol. A házat elsősorban városi alkalmazottaknak szánták. A forrás a tisztviselői életforma és a személyzeti tér együttes jelenlétéhez fontos.

1926. június 1.

Kosztolányi apjának írt levelében arról számol be, hogy regényen dolgozik, és augusztusig nem akar elutazni, mert addig be szeretné fejezni. A kézirat tehát intenzív munkafázisban van.

1926. június 9.

Kosztolányi újabb levelében már közli, hogy a Nyugat július 1-jén kezdi közölni új regényét. Megnevezi a címet is: Édes Anna. A hősnőről azt írja, hogy cseléd.

1926. június 23.

A Magyar Hírlap interjút közöl Kosztolányival „Édes Annáról, a krisztinavárosi szentről”. Az író kijelenti: „Az irodalmi mű lényege az: hogyan írják meg.” Annát „egyszerű kis cselédnek” nevezi, Budán, polgári családnál szolgáló lánynak, akinek története körül „valóságos legenda támad”. Az interjú a gyilkosság tényét is előre elárulja.

1926. június 28.

Kosztolányi apjának azt írja, hogy abbahagyta a regényírást, vagyis a munka fő szakaszát lezártnak tekinti. A kritikai kiadás szerint ez nem jelent végleges szöveget: júliusban és később is javít, csiszol, módosít.

1926. július 1.

A Nyugat 13. számában megkezdődik az Édes Anna folytatásos közlése. Az első rész a mottót és az első három fejezetet tartalmazza. Kun Béla repülőgépes legendája, a Tanácsköztársaság bukása és Víznyék társadalmi világa tehát megelőzi Anna tényleges megjelenését.

1926. augusztus 1.

A Nyugat újabb folytatásában maga Édes Anna is belép a történetbe. A folyóirat olvasója ekkor találkozik először közvetlenül azzal a lánnyal, akiről a regény címe

szól.

1926. augusztus 3.

Az Új Nemzedék „Délutáni bolyongás a ‘háztartási alkalmazottak’ korzójának színes kavargásában” címmel közöl riportot. A teljes újságoldal szövege jelenlegi anyagunkban még nincs ellenőrizve, ezért a pontos helyszínt és részleteket nem használjuk, de a cím önmagában is jelzi, hogy a háztartási alkalmazottak külön társas világa 1926-ban riporttémának számított.

1926. augusztus 16. - november 1.

A Nyugat folytatásaiban sorra megjelenik Anna „tüneményé” és legendává válása, Jancsi története, a szerelem, a „Valami nagyon keserű”, a tél, Báthory és a házasság lehetősége, majd „A rémület”, vagyis a gyilkosság. A kéthetenkénti közlés az eredeti olvasónak hónapokra nyújtotta a történet kibomlását.

1926. november 14.

Ignotus a Magyar Hírlapban, még a Nyugat utolsó folytatása előtt közli „A kis szolgáló” című írását. A regényt a cselédlét társadalmi feszültsége felől olvassa, és már ekkor jelentős műként kezeli.

1926. november 16.

A Nyugat közli az Édes Anna befejezését, benne a „Miért...?” című tárgyalási fejezettel és a Kosztolányi háza előtt játszódó záró epizóddal. A regény folyóiratközlése ezzel befejeződik.

1926. december.

Az Édes Anna könyv alakban is megjelenik. Ettől kezdve gyors egymásutánban születnek a részletes kritikák, és a motiváció, a társadalmi háttér, a naturalizmus, a szexualitás és a politikai keret körül éles vita bontakozik ki.

1926. december 8.

Feleky Géza a Magyar Hírlapban „Egy krisztinavárosi cselédlány véres legendája” címmel ír a regényről. A gyilkosság mögött az „egész embert” keresi, miközben a befejezés bizonytalanságát is érzékeli.

1926. december 17.

Radó István a Pesti Hírlapban azt állítja, hogy a gyilkosság magja már a regény korai részleteiben ott van, és a könyvet kétszer kell olvasni ahhoz, hogy az előkészítés jelei teljesen láthatóvá váljanak.

1926. december 18.

Németh Andor az Esti Kurírban a mikroszkopikus részletességű cselédregény mögött a „lélektelenné tett

gépember” lázadását látja, és világirodalmi rangot jósol Kosztolányinak.

1926. december 23.

Szász Károly a Budapesti Hírlapban nagyra értékeli a középosztály és a cselédkérdés rajzát, de Jancsi és Anna testi kapcsolatának ábrázolását erkölcsileg és művészileg kifogásolja.

1926. december 31.

Kárpáti Aurél a Pesti Naplóban az emberi méltóság megsértését teszi az értelmezés középpontjába. A motivációt részben visszamenőlegesnek látja, ugyanakkor a mű erkölcsi összetettségét nagyra értékeli.

1927. január 5.

Csapó György a Magyar Kultúrában erősen kritikus, politikailag és erkölcsileg gyanakvó olvasatot közöl. Moviszter magyarázatát elégtelennek, a Jancsi-jeleneteket erkölcstelennek tartja.

1927. január 6.

Dóczy Jenő a Magyarságban a motiváció hiányát támadja, és a regényt „trükkösnek”, sőt „blöffnek” nevezi. Februárban a Napkeletben visszafogottabb hangon, de ugyanezt a problémát fejti ki.

1927. január 16.

Elek Artúr a Nyugatban a mű filmszerű jelenetvezetését, növekvő feszültségét és történelmi szimbolikáját emeli ki. A gyilkosság szerinte váratlan, mégis az egész környezet készíti elő.

1927. február 2.

A Népszava „Br.” szignójú kritikája – a kritikai kiadás Bresztovszky Edéhez köti – úgy véli, Kosztolányi inkább csak megsejteti a hajtóerőket, és „adós marad a felelettel”. A lap világosabb társadalmi magyarázatot hiányol.

1927.

Kodolányi János a Pandora első számában közli kritikáját. Leghíresebb tétele szerint „Édes Anna tragédiája tehát nem egyéni, hanem tömegtragédia”. A társadalmi olvasatot nagyon messzire viszi, miközben korhoz kötött biológiai és pszichoanalitikus fogalmakat is használ.

1931.

Kosztolányi egy későbbi visszaemlékezésében arról beszél, hogy az Édes Anna alapélményét valószínűleg több olyan hírlapi eset hagyta benne, amelyekben egy „jó cseléd” látszólag minden ok nélkül megölte jó gazdáit. Ez a megfogalmazás a többforrású, sajtóemlékezetből épülő keletkezést erősíti, nem egyetlen modell történetét.

1936. november 3.

Meghal Kosztolányi Dezső. 2026-ban halálának kilencvenedik évfordulója az Édes Anna első közlésének centenáriumaival ugyanarra az évre esik.

1938.

Megjelenik Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona Kosztolányi Dezső című életrajzi könyve. Ebben olvasható a regény legismertebb keletkezéstörténete: a kimenőn lévő cselédről induló házastársi beszélgetés, a szemközti Anna nevű szolgáló emléke és a tökéletes cseléd egyszeri, végzetes kitörésének ötlete. A visszaemlékezés közvetlen tanútól származik, de tizenkét évvel az események után íródott, ezért forráskritikai óvatossággal kezelendő.

2026. július 1. és november 3.

Az Édes Anna első Nyugat-közlésének századik évfordulója, illetve Kosztolányi halálának kilencvenedik évfordulója. A kettős évforduló adja ennek a könyvnek a közvetlen apropóját: száz év távlatából visszanézni arra, mi volt dokumentálható valóság, mi volt sajtóhír vagy pletyka, és hogyan alakította mindezt Kosztolányi irodalomká.

Forrásjegyzék és bibliográfia

A jegyzék a kéziratban ténylegesen felhasznált elsődleges forrásokat, korabeli sajtóközléseket, recepciós írásokat, visszaemlékezéseket és modern szakirodalmat rendez egyetemes formába. A korabeli újságcímeket és cikkcímeket lehetőség szerint az eredeti alakjukban közlöm; a magyarázó szövegben mai helyesírást használok.

A sajtóforrások egy részénél a lap, a dátum és a cikk címe nyilvános könyvtári rekordból vagy digitalizált kivágatból biztosan azonosítható, miközben az eredeti nyomtatott oldalszám még Arcanum-ellenőrzést igényel. Ezeket nem egészítem ki becsléssel. Azok a tételek, amelyeknek a teljes szövegét a kéziratban nem használtuk, külön, az „Ellenőrzendő bibliográfiai nyomok” részben szerepelnek.

A cselédvilágról összeállított forrásanyag egyik fontos negatív eredménye is megőrzendő: a kutatás során nem sikerült olyan megbízható, reprezentatív budapesti magánháztartási álláshirdetés-mintát összeállítani, amelyből a vallási, életkori, származási vagy bizonyítványkövetelmények gyakoriságára

következtethetnénk. Ugyanígy nem számszerűsíthető e forrásokból a tényleges napi munkaidő vagy Krisztinaváros cselédséget foglalkoztató háztartásainak társadalmi összetétele.

I. Az Édes Anna szöveg- és kéziratforrásai

KOSZTOLÁNYI Dezső:

Édes Anna. Regény. [Budapest], Genius, [1926], 264, [4] p. – Az első kötetkiadás; a kritikai kiadás szerint ez tartalmazza a szerző által véglegesített szöveget.

KOSZTOLÁNYI Dezső:

Édes Anna. Nyugat, 1926, 19. évf., 13–22. sz., július 1. – november 16. – Az első, tíz részletben megjelent folyóiratközlés.

KOSZTOLÁNYI Dezső:

Édes Anna. Kritikai kiadás. Szerk. és jegyz. Veres András; a forrásokat sajtó alá rendezte Parádi Andrea, Józán Ildikó, Veres András, Sárközi Éva és Lipa Tímea. Pozsony, Kalligram, 2010, 914 p. – A kézirat, az első kötetkiadás, a Nyugat-változat, a keletkezéstörténet és a befogadástörténet alapforrása.

DigiPhil:

Kosztolányi Dezső: Édes Anna – elektronikus kritikai kiadás és apparátus. – A folyóiratközlés, a kézirat, az első

kiadás, a szerzői nyilatkozatok és a recepció bibliográfiai ellenőrzéséhez.

MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 4614/32-44.

Az Édes Anna hiányosan fennmaradt autográfja; az első tizenöt fejezetből őriz anyagot.

Magyar Elektronikus Könyvtár:

Kosztolányi Dezső: Édes Anna. MEK-15577. – A regényszöveg kereshető nyilvános változataként használt segédforrás.

II. A regény keletkezéséhez és Kosztolányi nyilatkozataihoz

[ORMOS László] O. L.:

„Kosztolányi Dezső – Édes Annáról, a krisztinavárosi szentről.” Magyar Hírlap, 1926. 139. sz. (június 23.), 4. p. – A regény megjelenése előtti szerzői interjú; benne az „Az irodalmi mű lényege az: hogyan írják meg” kijelentéssel.

KOSZTOLÁNYI Dezső apjához írt levelei

1926. június 1., június 9., június 28. és július 24. – A regény munkafázisainak és a Nyugat-közlés előkészítésének datálásához; a kritikai kiadás apparátusa, illetve Dér Zoltán közlése alapján.

DÉR Zoltán szerk.:

A Kosztolányi család levelezéséből. Szabadka, Veljko Vlahović Munkásegyetem, 1988 (Életjel könyvek, 39). – A családi levelezés, köztük az Édes Anna keletkezéséhez és mottójához kapcsolódó dokumentumok közlése.

KOSZTOLÁNYI Dezső:

„Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre.” Pesti Hírlap Vasárnapja, 1931. 10–11. sz. (március 8–15.); az Édes Annára vonatkozó rész a 11. számban, 4–5. p. – A szerző későbbi visszaemlékezése a „jó cseléd” típusú hírlapi történetekről.

KOSZTOLÁNYI Dezsőné HARMOS Ilona:

Kosztolányi Dezső. Budapest, Révai, 1938, különösen 273–277. p. – Az Édes Anna legismertebb keletkezéstörténete; tizenkét évvel az események után született visszaemlékezésként kezelendő.

GELLÉRT Oszkár:

Egy író élete II. A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941. Budapest, Gondolat, 1962. – A Nyugat szerkesztőségi és irodalmi környezetéhez használt háttérforrás.

III. A Tanácsköztársaság bukása és a Kun Béla-legenda korabeli sajtóforrásai

Debreczeni Független Ujság, 1919. július 19., 2. p.: „12 repülőgép készen áll.” – Prágai keltezésű hír; ötven kommunista vezető meneküléséről, tizenkét repülőgépről, nyolcmillió korona aranyról és Moszkváról ír. A repülőgép-arany-Moszkva motívum legkorábbi, jelen kutatásban közvetlenül ellenőrzött magyar sajtóelőfordulása.

Népszava, 1919. augusztus 1. – A Tanácsköztársaság utolsó napjának katonai és politikai hírei, a fegyelem fenntartására vonatkozó közlések és a munkás- és katonatanács ülésének tudósítása.

Vörös Újság, 1919. augusztus 1.: „Ellenforradalom.” – A rendszer utolsó napján megjelent politikai vezércikk.

Népszava, 1919. augusztus 2.: „Magyarország népéhez!” és a Kormányzótanács lemondásáról, valamint a Peidl-kormány megalakulásáról szóló közlések.

Egyetértés, 1919. augusztus 9. – A Neue Freie Presse 1919. augusztus 3-i tudósításának átvétele Kun Béla és társai különvonatos bécsi érkezéséről. A tényleges menekülés egyik közvetlen sajtódokumentuma.

Vásárhelyi Reggeli Újság, 1919. augusztus 5. – Hír arról, hogy Kun Béla, Szamuely és Vágó állítólag

repülőgépen, sok pénzzel próbált menekülni. A közlés sajtóállítás, nem a tényleges menekülés bizonyítéka.

Békés, 1919. augusztus 9.: „Mi történt Kun Béláékkal?” – Több egymásnak ellentmondó hírt sorol, és maga is jelzi, hogy biztos információ nincs.

Csíki Lapok, 1919. augusztus 10. – „Biztos forrásból” származóként közölt hír Kun Béla és öt népbiztos állítólagos, repülőgépes oroszországi meneküléséről és „rengeteg kincsről”; ugyanakkor bécsi internálási változatot is közöl.

Fővárosi Hírlap, 1919. szeptember 17. – Későbbi változat, amely már gépkocsis menekülésről beszél. A legendák változékonyságának kontrollforrása.

IV. Kun Béla „pénzesládája”, a kincstörténet és az 1920-as bírósági utóélet

Reggeli Hírek, 1919. szeptember 15., 2. p.: „Kun Béla pénzesládája. Hogy gazdálkodtak a szovjetházban. Mit mesél a szobalány.” – Széles Mariska vallomásaként közölt történet pénzzel teli ládáról, ezüst- és aranyneműről, csomagokról és hallgatási pénzről.

Új-Somogy, 1919. szeptember 20., 3. p.: „Kun Béla szobalánya a rendőrségen.” – A pénzesláda-történet

vidéki sajtóban terjedő változata.

Dunántúl, 1919. szeptember 21.: „Kun Béláné kincsesládája. 700.000 kor. kékpénz és másfél mázsa ezüst.” – A történet tovább részletezett, tárgylistákkal kibővített változata.

Egyetértés, 1919. szeptember 21., 2. p.: „Hogy harácsolta össze Kun Béla a kincseket?” – A Kun körüli vagyon- és kincsnarratíva politikailag erősen terhelt változata.

Egyetértés, 1919. október 1.: „Kun Béla szobalányának szenzációs vallomása. Titokzatos láda tele pénzzel. – A nagy »pakkolás« napja.” – A Széles Mariska-történet olyan változata, amely több életrajzi részletben eltér a szeptemberi tudósításoktól.

Magyarország, 1920. június 4.: „Kun Béla szöktetői a bíróság előtt.” – Tímár Szeréna, Széles Mariska és Sörös Ferenc elleni bűnpártolási ügy előzetese.

Az Est, 1920. június 4.: „Kun Béla megmentői a bíróság előtt.” – Ugyanennek az ügynek a sajtóváltozata.

Kis Újság, 1920. június 22. – Tudósítás Tímár Szeréna három és fél éves, Sörös Ferenc másfél éves büntetéséről; Széles Mariska ügyét elkülönítették és

rendes büntetőeljárásra utalták. A bírósági eljárás azt igazolja, hogy a menekülés segítségét vizsgálták, de nem bizonyítja a sajtó valamennyi kincsvádját.

V. Krisztinaváros, tisztviselői világ és lakáskörnyezet

Az Újság, 1919. január 7.: „Vízinség a Krisztinavárosban.” – A városrész vízellátási gondjaihoz és a háztartási munka infrastruktúrájához.

Magyarország, 1920. június 23.: „A krisztinavárosi ellenforradalom emléke.” – Az 1919. június 23-i események egy évvel későbbi, ellenforradalmi emlékezetből megfogalmazott felidézése.

Az Újság, 1919. november 7.: „Tisztviselők létharcza.” – A fővárosi tisztviselők megélhetési helyzetéről; a teljes újságoldal adatai a végső ellenőrzésnél ismét összevetendők.

Városi Újság, 1925. december 22., 5. p.: „A főváros épülő bérházai. Az építkezések programja.” – Medgyasszay István Budaörsi úti tervében konyhai hálófülke és külön cselédszoba; Hüttl Dezső Simor-Villám utcai tervében cselédszobák és négy cselédfürdő.

Az Újság, 1926. április 4.: György Endre, „Két percnnyire a Nagykörúttól hatemeletes városi bérpalota készül el augusztusra.” – Mester utca 41–43.; elsősorban városi alkalmazottaknak szánt lakások, a háromszobásoknál cselédszoba; az eredeti nyomtatott oldalszám ellenőrizendő.

Budai Napló, 1925. február 7., 821. sz., 5. p.: „Elcserélném...” – Maros utca 30.; második emeleti, négyszobás, kétbalkonos lakás cseréje. Cselédszobát a hirdetés nem említ, ezért abból nem következtethető.

Budai Napló, 1925. február 7., 821. sz., 5. p.: „Négy vagy ötszobás...” – Kertes villában keresett budai lakás; cselédszobáról nincs adat.

Budai Napló, 1925. szeptember 15., 835. sz., 3. p.: „ELCSERÉLNÉM...” – Budai ház- és lakáscsere-hirdetés; a „háromszor szoba-konyhás” megfogalmazást nem szabad egyszerűen háromszobás lakásnak átírni.

Nemzeti Újság, 1922. június 18.: „Úszólakások a Dunán.” – Rendhagyó lakásforma, amelyben külön cselédszobát is megneveznek; az eredeti oldalszám ellenőrizendő.

VI. A budapesti cselédvilág korabeli sajtóforrásai

Világ, 1919. október 15.: „Minden közvetítőkön keresztül.” Alcím: „Látogatás a cselédhelyszerzőknél.” – A cselédhiány, a bérek és az 1919 utáni munkaadói értelmezések egyik fontos riportja.

Magyarország, 1919. október 25.: „Nincs cseléd Budapesten.” – A Márta-egyletben készült riport; vidékre visszatérés, fővárosi élelmezés és fűtés, bér, koszt, gyermekfelügyelet és tüzelőhordás.

Világ, 1919. november 30.: „Cselédválság.” – Cselédlétszámról, házasságról és vidékre visszatérésről szól; egyes számai becslések, ezért nem kezelhetők népszámlálási tényként.

A Nap, 1920. október 17.: „Pesti asszonyok keserve: a cselédhiány.” – Vidéki és városi munkalehetőségek, koszt és a szolgálat alternatívái.

Népszava, 1920. május 28.: „Vigyázzunk, ha cselédet fogadunk!” – A rendőrségi lopásmegelőző figyelmeztetés kritikája; a szolgálók „védtelen helyzetét” és a család „fiatal urának” lehetséges visszaélését is megnevezi.

Nemzeti Újság, 1921. január 15.: „Körutazás a cselédkérdés körül.” – Márta, Máriánium és magánközvetítők; koszt, bér, elzárt kenyér és a

háromhavi cselédfogadási bojkott javaslata. A bojkott nem igazoltan megvalósult akció.

Pesti Hírlap, 1921. március 31.: „Cselédnyomor.” – Közvetítői riport; bér, külön szoba és kimenő mint alku tárgya. A konkrét állásalku egy része kávéházi munkára vonatkozik.

Szózat, 1921. június 19.: Gonda Béla, „A cselédkérdés.” – A kimenő és az éjszakai kimaradás szabályozása mellett hozományalapot, gyermekelhelyezést és aggkori biztosítást is javasol.

Nemzeti Újság, 1922. február 18.: „Hatósági cselédközvetítőt állít fel a főváros.” – Szalay Sándor kerületi előljáró terve a bérek nyilvánosságáról, a közvetítés hatósági kezeléséről és a „munkakerülő cselédek” felügyeletéről. A tudósítás tervet, nem már működő új intézményt dokumentál.

Pesti Hírlap, 1922. június 18.: Lázár István, „Cselédek. A cupringereknél.” – Szolgálatváltás, koszt, külön cselédszoba, udvarló, betegség; egy megszólaló a szobalányi és mindenes munkakör közti eltérést kifogásolja.

Az Est, 1923. október 30.: „A háztartási munkásnők nagygyűlése.” – Bibliográfiailag azonosított szervezkedési forrás; részletes tartalma a végleges ellenőrzésnél összevetendő az eredeti oldallal.

Magyarország, 1924. január 26.: „Halálra ítélik a »cupringersegédeket«.” – A közvetítési rendszer tervezett átalakításáról és a közvetítősegédek korlátozásáról.

8 Órai Újság, 1924. március 2.: „A cselédbérek az aranyparitás feléhez közelednek.” – Mindenes-szakácsnői bérpélda, koszt, mosás, nagytakarítás és személyzetcsökkentés. A 200 000 koronás összeg egy riportban szereplő példa, nem budapesti átlagbér.

Pesti Hírlap, 1924. március 16.: Tamás Ernő, „Egyre kevesebb a háztartási alkalmazott Pesten és a vidéken.” – Vidéki munkalehetőségek, udvarló, fényképes cselédkönyv és rendőri ellenőrzés.

Magyarország, 1925. június 21.: i. b. i., „Egy budapesti kádi és a cselédkérdés.” – A Hársfa utcai cselédügyek riportja; Borbola Juliska cselédkönyve, ruhája, hatnapi bére és felmondási igénye.

Népszava, 1923. január 6.: „A létminimum 1922 december 31-én.” – Megélhetési kontrollforrás; a részletes fogyasztási kosár és számítás a teljes eredeti szövegben ellenőrizendő.

Háztartási Munkásnő, 1919. március: „Először szólunk”; „A háztartási munkásnők és a forradalom”; „Közvetítésünk és ennek fontossága”; „Betegsegélyezést.” – A háztartási munkásnők saját szervezeti nézőpontjának fontos forrásjelöltje. A tartalom a jelen kéziratban szakirodalmi feldolgozásból ismert; az eredeti szám és a március 1-jei keltezés ellenőrizendő.

VII. Cselédgyilkosságok és kriminológiai értelmezések

Vörös Újság, 1919. augusztus 2.: „Bűn vagy társadalmi hatás? Hogyan dolgozik a proletárállam igazságszolgáltatása – Az országos kriminológiai intézet működése.” – Schmidt Anna és Kovács Magdolna ügye, valamint a Kísérleti Kriminológiai Osztály társadalmi és pszichológiai háttérvizsgálata.

Friss Újság, 1919. február 26., 1-2. p. – Kovács Magdolna és Basch Lajosné ügyének korai sajtóvisszhangja; a pontos cíkcím ellenőrizendő.

Budapesti Hírlap, 1919. február 26., 4-5. p. – Kovács Magdolna ügyének egy másik korai sajtóváltozata; pontos cím ellenőrizendő.

8 Órai Újság, 1919. február 26., 3. p. – Kovács Magdolna ügyének korai tudósítása; a pontos cím ellenőrizendő.

8 Órai Újság, 1920. január 23., 2. p. – Schmidt Anna elleni eljárásról; a pontos cikkcím ellenőrizendő.

Népszava, 1920. január 23., 5. p. – Schmidt Anna ügyének új eljárási szakaszáról; a pontos cikkcím ellenőrizendő.

Magyarország, 1920. január 23.: „A bolsevizmus osztályigazsága.” – A Schmidt-ügy ellenforradalmi politikai értelmezése.

Az Est, 1922. szeptember 2., 3. p.; Az Újság, 1922. szeptember 2., 4. p.; 8 Órai Újság, 1922. szeptember 2., 3. p. – Schmidt Anna állítólagos szökéséről, majd a Mátyás Józsefné, született Bartók Vera személyével kapcsolatos téves azonosítás tisztázásáról. A pontos cikkcímek ellenőrizendők.

VIII. Az Édes Anna első recepciója, 1926-1927

IGNOTUS:

„A kis szolgáló.” Magyar Hírlap, 1926. 259. sz. (november 14.), 5. p.

LENGYEL Menyhért:

„Milyen filmet kell írni.” Pesti Napló, 1926. 271. sz. (november 28.), 36. p. – Az Édes Annát még a folytatásos közlés közelében említi.

[FELEKY Géza] f. g.:

„Egy krisztinavárosi cseléd lány véres legendája.” Magyar Hírlap, 1926. 279. sz. (december 8.), 1. p.

[FARKAS Zoltán] F. Z.:

„Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye.” Magyar Újság, 1926. 162. sz. (december 15.), 8. p.

[RADÓ István] R. I.:

„Édes Anna. Gondolatok egy könyv olvasása közben.” Pesti Hírlap, 1926. 288. sz. (december 17.), 6. p.

[NÉMETH Andor] n. a.:

„Kosztolányi Dezső: Édes Anna.” Esti Kurír, 1926. 290. sz. (december 18.), 11. p.

[SZÁSZ Károly] sz. k.:

„Édes Anna. Kosztolányi Dezső új regénye.” Budapesti Hírlap, 1926. 292. sz. (december 23.), 1-2. p.; változata: Irodalomtörténet, 1927. 1-2. sz., 42-45. p.

KÁRPÁTI Aurél:

„Édes Anna. Kosztolányi Dezső új regénye.” Pesti Napló, 1926. 298. sz. (december 31.), 10. p.

TURÓCZI-TROSTLER József:

„A magyar regény európaizálódásához.” Századunk, 1925–1926. 9–10. sz., 434–436. p. – A korábban használt PDF fájlneve félrevezető volt; a kritikai bibliográfia alapján a helyes folyóiratcím Századunk.

KODOLÁNYI János:

„Kosztolányi Dezső: Édes Anna.” Pandora, 1927. 1. sz. (január), 47–50. p.

CSAPÓ György:

„Kosztolányi Dezső: Édes Anna.” Magyar Kultúra, 1927. 1. sz. (január 5.), 44. p.

DÓCZY Jenő:

„Élet és irodalom. Új magyar regények.” Magyarság, 1927. 4. sz. (január 6.), 17. p.

ELEK Artúr:

„Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye.” Nyugat, 1927. 2. sz. (január 16.), 200–202. p.

DÓCZY Jenő:

„Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye.” Napkelet, 1927. 2. sz. (február), 156–158. p.

[BRESZTOVSZKY Ede?] Br.:

„Kosztolányi Dezső: Édes Anna.” Népszava, 1927. 26. sz. (február 2.), 9. p. – A Bresztovszky-attribúció a kritikai kiadásé; a szignó alapján közlendő óvatossággal.

NÉMETH Andor:

„Két regény. Kosztolányi Dezső: Édes Anna; Hatvany Lajos: Zsiga a családban.” Láthatár, 1927. 2. sz. (március-április), 30-31. p.

IX. Modern szakirodalom**TRÁDLER Henrietta:**

„Az igazi Édes Annák.” Sic Itur ad Astra, 66. (2017), 191-226. p. – Schmidt Anna és Kovács Magdolna történetének, valamint az Édes Anna-modell kérdésének alapvető tanulmánya.

TRÁDLER Henrietta:

A budapesti házi cselédség társadalomtörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Cselédbiográfia-értelmezések. Doktori disszertáció, ELTE, 2022. DOI: 10.15476/ELTE.2022.182. – A cselédmunka, közvetítés, hatósági ellenőrzés, szervezkedés és bűnügyek társadalomtörténeti hátteréhez.

CSUNDERLIK Péter:

„A Tanácsköztársaság ábrázolása Horthy-kori regényekben.” *Múltunk*, 2022/2., 124–169. p. – Az Édes Anna politikai nyitányának és a Tanácsköztársaság Horthy-kori irodalmi emlékezetének értelmezéséhez.

VERES András:

„A regény befogadástörténete”, továbbá „A regény keletkezése” és a filológiai jegyzetek. In: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Kritikai kiadás. Pozsony, Kalligram, 2010. – A jelen kötet recepciós és filológiai fejezeteinek legfontosabb modern bázisa.

X. Főbb digitális gyűjtemények és lelőhelyek

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Elektronikus Archívum (BEA)

korabeli budapesti sajtókivágatok, lakás- és cselédtörténeti források.

Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis (EPA)

a Nyugat, az Egyetértés és több korabeli folyóirat/lap nyilvános anyagai.

Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)

az Édes Anna nyilvános, kereshető szövegváltozata.

DigiPhil

az Édes Anna elektronikus kritikai kiadása, szövegváltozatai, keletkezés- és befogadástörténeti

apparátusa.

ELTE EDIT

Trádler Henrietta tanulmánya és doktori disszertációja.

REAL / REAL-J, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriumi

modern szakirodalmi és folyóirat-források.

XI. Ellenőrzendő bibliográfiai nyomok - a főszövegben csak korlátozottan használva

Déli Hírlap, 1919. március 5.: „Cselédlépcső.” – A cím és a könyvtári azonosítás biztos; a teljes cikk műfaja és érvelése ellenőrizendő. A könyvben ezért nem építettünk rá konkrét térbeli állítást.

Népszava, 1923. október 13. – A szakirodalom e lapszámhoz köti a helynélküli cselédek rendőri kezeléséről, razziákról és fogdáról szóló anyagot. A pontos cím és a teljes szöveg ellenőrizendő.

Budapesti Hírlap, 1926. február 9.: „Kipusztul a cupringer.” – A cím bibliográfiailag azonosított, de a közvetítők visszaszorulásának mértékére a teljes cikk ellenőrzése nélkül nem lehet következtetni.

Új Nemzedék, 1926. augusztus 3.: „Délutáni bolyongás a »háztartási alkalmazottak« korzójának színes kavargásában.” – A cím biztos bibliográfiai adat; a korzó helyszínét, résztvevőit és a szórakozási formákat a teljes újságoldal ellenőrzéséig nem részletezzük.

Háztartási Munkásnő, 1919. április-május: „A tapasztalatlan háztartási munkásnők”; „Mit akar a háztartási munkásnők szövetsége?”; „Háztartási munkásnők gyűlése, megszűnnek a cupringerek.” – Szakirodalmi hivatkozásból azonosított tételek; az eredeti lapszámok és oldalak ellenőrizendők.

Tanácsköztársaság, 1919. július 16., 1-2. p.: a háztartási alkalmazottakról szóló szabályozási közlés. – Az 1919. július 15-i rendelethez kapcsolódó forrás; nem alkalmazható automatikusan az 1920–1926 közötti gyakorlatra.

Pesti Hírlap

Budapest, 1920.

Egy
új korszak
küszöbén

Édes Anna igazsága

Mit látott Kosztolányi
Budapestből?

„Az a város,
melyben élünk,
bennünk is él.”

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

**Ki volt Édes Anna, és mennyire volt valóság az a világ,
amelyben megszületett?**

Ez a könyv nem egyetlen „igazi” Anna után kutat, hanem annak a Budapestnek a valóságát tárja fel, amelyből Kosztolányi Dezső regénye kinőtt. Korabeli sajtóanyagok, cselédhirdetések, bűnügyi tudósítások, lakásviszonyok és társadalmi konfliktusok alapján idézi fel az 1919 és 1926 közötti fővárost.

A kötet külön figyelmet szentel annak is, hogyan alakult át a történelem sajtóhírből legendává: miként született meg a Kun Béla-távozás köré szövődő történet, amely később az *Édes Anna* nyitányában groteszk irodalmi formát kapott.

Az *Édes Anna igazsága* egyszerre irodalomtörténeti nyomozás, várostörténeti rekonstrukció és társadalmi látlelet arról a Budapestről, amelyet Kosztolányi látott — és regénnyé formált.

Háttérgyár

A borító MI felhasználásával készült.

**CSELÉDET
KERESNEK**

jó magaviseletű,
megbízható leány
részére
szállás, ellátás.

BUDAPEST
MINDIG
VISSZAVÁR